

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
1

Godina
2026.

Godište
LXVII

Sarajevo, januar – april 2026.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Tarik Zaimović, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović

prof. dr. Jasmin Ahić

prof. dr. Izet Bajramović

prof. dr. Merima Čaušević

prof. dr. Elvir Čizmić

prof. dr. Amela Dautbegović

prof. dr. Amir Duranović

prof. dr. Salih Fočo

prof. dr. Zinka Grbo

prof. dr. Senadin Lavić

prof. dr. Amer Osmić

prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)

prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet **Boğaziçi** (Turska)

prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)

prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)

prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)

prof. dr. Vesna Požgaj-Hadži, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)

prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)

prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Mak Tanović, MA.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Mak Tanović, MA

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
1

Year
2026

Volume
LXVII

Sarajevo, January – April 2026

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Tarik Zaimović, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydın Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Mak Tanović, MA

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Mak Tanović, MA

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Uvodni tekstovi / Introductory Texts

Akademik Esad Duraković: Reduciranje pojma <i>ulema</i> na vjerske autoritete kao jedan od važnih faktora stagnacije u muslimanskom svijetu / Reducing the Concept of the <i>Ulama</i> to That of Religious Authorities as One of the Major Factors in the Stagnation of the Muslim World	1
--	---

Članci / Articles

Akademik Mirko Pejanović: Centralna Bosna kao regionalno područje sa gradom Travnikom u XIX i XX / Central Bosnia as a Regional Area with the City of Travnik in the 19th and 20th Centuries	15
Prof. dr. Nusret Isanović: Ibn al-Haytham, nagovjestitelj moderne znanosti / Ibn al-Haytham, the Harbinger of Modern Science	29
Prof. dr. Nedreta Šerić, prof. dr. Ehlimana Spahić: Stavovi građana o osobama s duševnim smetnjama: od predrasuda do prihvaćenosti / Citizens' Attitudes Toward Persons with Mental Health Difficulties: From Prejudice to Acceptance	53
Emina Aličković, MA: Kultura ravnodušnosti: problem fluidnosti morala / The Culture of Indifference: the Problem of Moral Fluidity	79
Doc. dr. Aldina Leto, prof. dr. Mirna Marković: Transformacijsko i transakcijsko rukovođenje u predikciji radnog angažmana: nalazi iz IT sektora / Transformational and Transactional Leadership in Predicting Work Engagement: Findings from the IT Sector	103
Danira Pervić, MA: Baumanova analiza straha, grada i sigurnosti u fluidnoj modernosti / Bauman's Analysis of Fear, the City and Security in Liquid Modernity	129

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Prof. dr. Šaćir Filandra: Propitivanje nepitanog / Questioning the Unquestioned ..	153
Doc. ddr. Edin Kukavica: Biografija geografije / Biography of Geography	161

Prof. dr. Elmir Sadiković: Prikaz Zbornika: „Doprinos akademika Mirka Pejanovića razvoju politologije – povodom 80. godišnjice života i 40 godina naučnoistraživačkog rada“ / Review of the Edited Volume „Academician Mirko Pejanović's Contribution to the Development of Political Science: On the Occasion of His 80th Birthday and 40 Years of Scholarly Research“ **165**

Dr. Haris Alibašić: Prikaz knjige prof. dr. Senadina Lavića „Semiotika Bosne: Etnofaulizam, nasilje i strah u krivotvorinama hegemonije (2025.)“ / Review of Professor Senadin Lavić's Book „Semiotika Bosne: Etnofaulizam, nasilje i strah u krivotvorinama hegemonije (2025)“ **171**

Dr. sc. Ramiza Smajić: Granice, imperije i ljudi: čitanje Istočnog pitanja iz perspektive deosmanizacije / Borders, Empires and People: Reading of the Eastern Question from the Perspective of De-ottomanisation **175**

V. ass. mr. iur. Harun Išerić: 1990-2025: 35 godina Komisije za demokratiju putem prava (Venecijanske komisije) / 1990–2025: 35 Years of the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) **179**

Dr. sc. Džejla Khattab: Unapređenje rodne raznolikosti i jednakosti u oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka / Advancing Gender Diversity and Equality in the Field of Library and Information Science **187**

Dodaci / Contributions

Izbor iz slikarskog opusa (autorica slika: Adela Nurković-Kulenović) / Selection from the Artistic Oeuvre (paintings by: Adela Nurković-Kulenović) 199

Upute za autore / Guidelines for Authors 203 / 207

Uvodni tekstovi / Introductory Texts

Akademik Esad Duraković

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

esad_d@hotmail.com

UDK / UDC 28:316.42

Primljeno / Received: 10. 07. 2026.
Prihvaćeno / Accepted: 27. 07. 2026.

**REDUCIRANJE POJMA *ULEMA* NA VJERSKE AUTORITETE KAO
JEDAN OD VAŽNIH FAKTORA STAGNACIJE U
MUSLIMANSKOM SVIJETU**

**REDUCING THE CONCEPT OF THE *ULAMA* TO THAT OF
RELIGIOUS AUTHORITIES AS ONE OF THE MAJOR FACTORS
IN THE STAGNATION OF THE MUSLIM WORLD**

Sažetak:

U povijesti islamske civilizacije, naročito od 11. do 13. stoljeća, došlo je do diferencijacije pojma ulema. Taj pojam je povijesno situiran kao oznaka za učenjake samo u domenu religije, za vjerske autoritete, isključujući učenjake iz drugih naučnih oblasti/disciplina. Vremenom je formirana autoritativna klasa uleme, ili teologa izvan čijeg institucionalnog kruga ostaju svi drugi naučnici. Takva diferencijacija nauke neutemeljena je Kur'anom jer Kur'an sve nauke smatra islamskim u smislu da je zainteresiran za njih i on izražava jednako uvažavanje svih naučnika, odnosno nauka koje služe čovjeku i bave se u okvirima etičnosti proučavanjem Svijeta kao Božijeg stvaranja. To kur'ansko načelo važilo je u nekoliko prvih stoljeća islamske civilizacije (odnosno kulture) a ova naknadna podjela štetna je jer je ojačala autoritet samo vjerskih disciplina, nauka koje se bave proučavanjem islama, a degradirala je druge vrste nauka, osujećujući tako njihovu inventivnost, kreativnost iako je to očigledno neutemeljeno Kur'anom. Na tome tragu i danas svjedočimo pogrešnom razumijevanju i upotrebi sintagmi islamske nauke, nauke o islamu, islamske studije.

Ključne riječi: islamska civilizacija, islamske nauke, ulema, teologija

Summary:

In the history of Islamic civilization, particularly between the eleventh and thirteenth centuries, the concept of the ulama underwent a process of differentiation. Historically, the term came to denote scholars exclusively within the religious domain—that is, religious authorities—while excluding scholars from other scientific fields and disciplines. Over time, an authoritative class of ulama, or theologians, was formed, with all other scholars remaining outside its institutional framework.

Such a division of knowledge has no foundation in the Qur'an, since the Qur'an regards all branches of knowledge as Islamic insofar as it takes an interest in them and accords equal respect to all scholars and to all sciences that serve humankind and study the world as God's creation within an ethical framework. This Qur'anic principle prevailed during the first several centuries of Islamic civilization, or Islamic culture. The subsequent division proved harmful, however, because it strengthened the authority of religious disciplines alone—those concerned with the study of Islam—while diminishing the status of other branches of knowledge and thereby hindering their inventiveness and creativity, despite the fact that such a distinction is manifestly unsupported by the Qur'an. This legacy continues to be reflected today in the misunderstanding and misuse of such expressions as "Islamic sciences," "the sciences of Islam," and "Islamic studies."

Keywords: Islamic civilization, Islamic sciences, ulama, theology

Jedinstvo nauka u Kur'anu

Standardizirano je tokom minulih stoljeća da se termin *ulema* (علماء) odnosi samo na učenjake u domenu teologije i religijskih institucija a ne i na učenjake općenito. Takva „podjela“ ili diferencijacija nije utemeljena u Kur'anu jer riječ *ulema* dolazi od riječi *'alima* (korijen je *'lm*) čije osnovno značenje je *znati* – dakle *oni koji znaju, naučnici općenito*, bez ograničenja na jednu oblast/nauku, ili samo na određene oblasti/nauke.

Ima dosta ajeta koji svjedoče o neutemeljenosti ove potonje diferencijacije jer se pojam *ulema* u Kur'anu javlja u najširem značenju. Navodim samo jedan primjer: „... Allaha se zaista boje robovi Njegovi koji su učenjaci ...“¹

Dakle, ovdje se ne precizira oblast znanja ili određena nauka — naglasak je na skrušenosti i svijesti o Bogu koja proizlazi iz znanja općenito, a ne iz određene nauke.

Međutim, redukcionističko značenje pojma *ulema* kao vjerskih učenjaka/teologa formirano je izvan Teksta, tokom rane povijesti muslimanske civilizacije; to značenje nije utemeljeno u Kur'anu nego u društveno-institucionalnom razvoju islamske civilizacije. U njenom ranom periodu islamske civilizacije (od 7. do 9. stoljeća) *alim* je svaki priznati učenjak – od muhaddisa do astronoma. Kao primjeri, mogu se navesti veoma poznata imena: al-Havarizmi (oko 780-850), al-Kindi (oko 801-873), al-Farabi (oko 872-950), al-Razi (oko 865-925) i dr. Svi oni nazivali su se *'alim* ili *hakīm*. Tokom ranih stoljeća islama snažno se razvijaju posebne discipline kao nauke (tefsir, hadis, fikh, kelam i sl.) pa oni koji se bave tim disciplinama

¹ Kur'an, 35: 28 (انما يخشى الله من عباده العلماء).

formiraju se kao posebna klasa stručnjaka – onih koji se bave tumačenjem Objave i vjerskih normi. Ti ljudi vremenom dobijaju društvenu ulogu snažnih autoriteta i pojam *ulema* počinje se vezivati upravo za njih.

U isto vrijeme, naravno, postoje i drugi učenjaci (npr. matematičari, ljekari, astronomi, filozofi), ali se za njih češće koriste termini poput: *ḥukamā'* (mudraci/filozofi), *falāsifa* (filozofi), ili jednostavno '*ulamā' al-dunyā* (svjetovni učenjaci). To je već diferencijacija koja nije postojala u Kur'anu već je nastala „iz potrebe“ da se razlikuju religijski autoriteti od drugih znanstvenika. Ovo se učvršćivalo već u periodu od 9. do 11. stoljeća, odnosno u vrijeme snažnog formiranja pravnih škola i institucionaliziranja znanja pa se pojam *ulema* posebno veže za pravne škole (mezhebe), za sudstvo, medrese i dr. Naročito snažna institucionalizacija medresa javlja se od 11. do 13. stoljeća, kada je nastala i znamenita medresa Nizamija (1066. godine u Bagdadu) pod pokroviteljstvom Nizam al-Mulka po kome je i dobila naziv. Matematika, medicina, astronomija i druge „prirodne nauke“ više nisu središnji dio obrazovanja nego se razvijaju u manje utjecajnim školama i u privatnim krugovima. Razdvajanje nauka se tako učvrstilo a time i diferenciranje autoriteta. U osmanskome periodu diferencijacija je gotovo potpuna jer se uspostavlja čvrsta hijerarhija: muderisi, muftije, kadije, šejhu-l-islam. Druge vrste učenjaka (kao što su liječnici, astronomi i dr.) ostaju cijenjeni, ali više ne pripadaju ulemi u institucionalnom smislu.

Pojam *ulema* veže se za vjerske učenjake

Dakle, valja naglasiti da se pojam *ulema* čvrsto veže za *vjerske učenjake*. U Kur'anu nema formalne podjele na „vjerske“ i „nevjerske“ nauke jer Kur'an insistira na tome da *znanje općenito* vodi ka spoznaji Boga. To je poenta Kur'ana. Drugim riječima, kur'anski koncept '*ilm* je jedinstven, integralan, a kasnija podjela je historijska i funkcionalna. Pragmatični razlozi za tu podjelu sadržani su u „potrebi“ da se autoritativno tumači zakon, da se izdaju fetve, da se vodi religijski život. Time se formira *autoritet* i *institucija*. Negativna pojava toga je reduciranje integralnog i obuhvatnog pojma *ulema* na religijsku, na teološku elitu. U Kur'anu je naglasak na pobožnosti stjecanoj kroz znanje, i to je izuzetno pozitivno, a termin se historijski suzio zbog institucionalizacije religije.

Kur'an afirmira svako pozitivno znanje, nauku kao takvu. Ako fizičar, na primjer, proučava zakone svemira i kroz to dolazi do dubljeg razumijevanja stvarnosti, to je direktno u duhu kur'anskog poziva na razmišljanje o Bogu, o

Njegovom stvaranju.² Drugim riječima, fizičar jest ulema, kao i oni koji se bave drugim naukama. Problem nije u definiciji nego u funkciji jer historijski posmatrano – ulema je postala klasa ljudi koji imaju autoritet da govore o religiji i u ime religije. Druga vrsta naučnika u tome povijesnom razvoju nije uspjela osvojiti religijski autoritet. Tu nastaje razdvajanje: *znanje kao takvo vs religijski autoritet*. Vremenom se, dakle, dogodila ogromna promjena, gotovo sudbinski važna, a u kojoj ulema označava one koji tumače vjeru.

Bilo bi zanimljivo u ovome kontekstu razmatrati stavove dvojice možda najznamenitijih mislilaca u muslimanskoj povijesti – al-Gazalija i Ibn Rušda, ali bi nam to uzelo previše vremena. Uostalom, njihovi stavovi se veoma često elaboriraju u obilju literature; gotovo da su opća mjesta. Krajnje pojednostavljeno, ali tačno – to bi se moglo sažeti u stav al-Gazalija da (na primjer) fizičar jest koristan i potreban, ali on nije nužno vjerski autoritet. Ibn Ružd bi pak rekao: Ako fizičar dolazi do Istine demonstrativnim putem, onda je on među najvećim alimima.

U Kur'anu znanje nije samo informacija nego je ono *razumijevanje stvarnosti*, svijest o Bogu, i istovremeno je etička „transformacija“. Pozivajući se ponovo na već citirani ajet po kome se Boga boje oni robovi Njegovi koji su učeni, jasno proizlazi da kriterij nije naučna oblast nego je kriterij šta to znanje/nauka proizvodi u čovjeku. No, u današnjem muslimanskom svijetu fizičar ne spada u alime jer nije dio institucije koja definira religijski autoritet. U izvornom značenju – ne i aktualnom faktičkom – i naučnici u oblasti prirodnih nauka, na primjer, jesu ulema pod uslovom da njihovo znanje vodi ka dubokoj spoznaji istine. Filozofski i kur'anski posmatrano, diferencijacija uleme na način o kome ovdje govorim je neodrživa sa stanovišta Teksta iako ona jest društveno i institucionalno utemeljena jer je u povijesnom procesu određeno ko ima pravo da tumači vjeru i da izdaje norme. Kao što sam već rekao, to je bio put ka formiranju *klase uleme*. Ograničenje pojma je historijsko i funkcionalno, a ne kur'ansko.

Da uvedem jedan eklatantan primjer iz suvremenosti a koji izvrsno predstavlja problematiziranje pojma/klase uleme u onome smislu o kome ovdje vršim analizu.

Ilustrativno je navesti u tom smislu da danas u Sarajevu postoji institucija čiji naziv je *Fakultet islamskih nauka*. Jedini razlog zašto uzimam naziv ove institucije je to što se naročito u njenom slučaju ispoljava ova diferencijacija, a upravo tu bi trebalo očekivati prevladavanje diferencijacije budući da je

² Takvih ajeta ima dosta u Kur'anu, a cijela sura al-Rahman, recimo, predstavlja izuzetno stilogen i argumentacijski vrlo snažan poziv ljudima da razmišljaju o mnoštvu aspekata stvarnosti koji ukazuju na jedinstvenu, na božansku moć stvaranja.

neutemeljena u Kur'anu. Posrijedi je greška. Taj naziv je u najmanju ruku sporan jer sve nauke su islamske u smislu da je islam (Kur'an) zainteresiran za sve vrste nauka koje doprinose razumijevanju stvarnosti i Boga. Dakle, tu spadaju sve humanističke, društvene, prirodne, medicinske i druge nauke. Međutim, na tom fakultetu se ne izučavaju sve te nauke, čak ni većina njih, nego se izučavaju *nauke o islamu*, a to je nešto sasvim drugo (tefsir, hadis, fikh, kelam, akaid i sl.). Sintagma *islamske nauke* u nazivu ove institucije miješa dvije razine pa proizlazi da su samo teološke discipline *islamske*, a ostale nisu. To nije u skladu s Kur'anom. Kao što rekoh, sve nauke su islamske u smislu zainteresiranosti islama za njih, ali postoje *nauke o islamu*. Ovakva formulacija je „epistemološki čista“ jer ne dijeli stvarnost na „Božiju“ i „ne-Božiju“ nego razlikuje predmet proučavanja. Fizičar – da navedem već korišteni primjer – jest dio uleme u širem i u kur'anskom smislu, a teolog je samo specijalist za islam kao predmet. Takvo postavljanje stvari mijenja hijerarhiju znanja i pojam autoriteta.

Pravi naziv ove institucije mogao bi biti: Islamski teološki fakultet, Fakultet nauka o islamu, ili – najbolje – Fakultet islamskih studija. Ovaj posljednji naziv je ekvivalent arapskom nazivu (كلية الدراسات الإسلامية) u kome su dominantni i primarni teološki predmeti, oni koji se bave islamom, a u njihovoj funkciji su samo neki drugi, „sporedni“ predmeti, kao što je historija islama, arapski jezik i sl. Time bi se otklonila (implicitna) tvrdnja da su *islamske* samo one discipline koje se na njemu izučavaju.

U razmatranju ovog pitanja važno je voditi računa o tome za šta određena institucija priprema kadar. Fakultet koji ovdje spominjem priprema upravo onu vrstu kadra koja se danas zove *ulemom*, a to su imami, hatibi, vjeroučitelji. U tom smislu je on Islamski teološki fakultet, ili, eventualno, Fakultet islamskih studija. Ovaj fakultet ranije se zvao Islamski teološki fakultet a 1992. godine preimenovan je u Fakultet islamskih nauka. Ukoliko je namjera bila da se preimenovanjem zastupa jedinstvo znanja kakvo Kur'an postavlja, postignut je upravo suprotan rezultat jer se na njemu izučava islam kao vjera, Objava, normativni sistem i tako se (samo) te nauke priznaju kao islamske a sve ostale se implicitno isključuju iz toga pojma.

Prema izvornom Tekstu, koji razložno zastupam, *ulema* su svi oni koji posjeduju duboko, odgovorno i etički integrirano znanje. To uključuje sve nauke koje danas znamo po Frascatijevoj klasifikaciji.

No, valja imati u vidu da pri tome ostaje važno pitanje: Ko se smatra kompetentnim da tumači Kur'an, da donosi pravne/šerijatske odluke, fetve? To je domen specijalista, kao što i u drugim naukama postoje specijalisti, a tu vrstu specijalista promovirala je institucionalizacija religije tokom povijesti islamske civilizacije. Čini se da bi bilo uputno pri tome nazivati ovu vrstu

autoriteta upravo po njihovim specijalnostima: muhaddis, mufessir, kadija, ili prema njihovim hijerarhijskim pozicijama u strukturama vjerskih zajednica: reis, muftija i sl. Time bi opći i obuhvatni pojam *ulema* ostao „rezerviran“ za sve učenjake – u skladu s kur'anskim tekstom – a ne samo za religijske autoritete i time bi se izbjegla neopravdana, neutemeljena i u osnovi štetna diferencijacija učenjaka na vjersku ulemu i na one koji navodno nisu ulema – na „svjetovne“ učenjake. Ovaj model vraća kur'anskom jedinstvu znanja i uklanja vještačku podjelu uleme, daje dostojanstvo svim naukama, odnosno disciplinama.

Razdvajanje „religijskih“ i „ostalih“ znanja rezerviranjem naziva *ulema* samo za religijske autoritete oslabilo je jedinstvo intelektualnog „projekta“, ili koncepta.

Među ostalim negativnim posljedicama je to što su prirodne nauke ovim izgubile „metafizički okvir“ koji im je izvorno osiguran u kur'anskome tekstu jer ih nije diferencirao ni po kakvom osnovu. Istovremeno – to je posebno važno – na ovaj način se i sakralnome Tekstu, Kur'anu, makar i nehotice se sužava njegova izvorna širina. Štaviše, time se njegovo nerazlikovanje „vjerskog“ i „svjetovnog“ potencira naknadno „u korist“ „vjerskog“, a prema mome znanju i razumijevanju – Kur'an uopće ne pravi takvu podjelu. U tome jest specifičnost i velika prednost izvornog islama. U krajnjim konsekvencama proizlazi da je on u jednom povijesnom razdoblju, čije posljedice traju i danas, „izveden iz svoga konteksta“, i to je bio jedan od važnih razloga nastupajuće stagnacije muslimanskoga svijeta. Istovremeno se time snažno i autoritativno teologija zatvara u tekst, kao i pravo, te se čitave generacije umova muslimanskoga svijeta iscrpljuju u jurisprudenciji, apologetici, u taqlidu (oponašanju ili tradicionalizmu), u beskrajnom ispisivanju „komentarovih komentara“. Teologija se odvaja i zatvara u samodovoljnost, u neprikosnovenost religijskog autoriteta i time se gubi nužan kreativni civilizacijski poriv.

Diferencijacija nauka je uvod u stagnaciju muslimanskoga svijeta. Nužnost reinterpretacije

„Ne-ulema“, dakle naučnici koji su izvan institucionaliziranih religijskih autoriteta, gubeći „metafizički okvir“ gube i značajan dio autoriteta koji im pripada prema Kur'anu, a među brojnim posljedicama takvog novonastalog povijesnog pozicioniranja jest njihova prekomponirana društvena pozicija i značaj. U krajnjim konsekvencijama, to je neminovan put u *sakralizaciju društva* kakvu nije „naumio“ izvorni Tekst, te u stagnaciju „ne-ulemanskih“ struktura, odnosno nauka koje su izvan teologije i religijskih institucija. Silna

intelektualna energija tokom stoljeća usmjerena je na teološke nauke koje su se prečesto iscrpljivale u suštinskim formalnostima i epigoniji. To je, zapravo, povijesno dramatično izvođenje Teksta iz njegova konteksta, redukcionistička njegova interpretacija i projekcija, što nije moglo proći bez velikih posljedica za tu civilizaciju u cjelini. Danas je muslimanski svijet očigledno u stagnaciji, čak u jednoj zabrinjavajućoj vrsti zaostalosti, neinventivnosti i nekreativnosti. Razloga za to ima više (od kataklizmičnog mongolskog pustošenja 1258. godine pa nadalje), ali je nesumnjivo jedan od ključnih razloga upravo ovo o čemu govorim: promjena izvornog, kur'anskog koncepta nauke/uleme čime je Tekst u određenom povijesnom periodu uveden u fazu pogrešne interpretacije. Potrebna je njegova reinterpretacija, a to je danas, naravno, vrlo kompliciran proces, ako je uopće moguće.

Radi boljeg razumijevanja situacije koju opisujem, korisno je, uslovno, napraviti neke paralele ili kontraste sa situacijom u Evropi. I u Evropi i u muslimanskom svijetu u srednjem vijeku je znanje bilo religijski uokvireno; teologija je bila „kraljica nauka“. U tom smislu oba kulturalna kruga tada imaju slične „startne pozicije“. Evropa potom nije sačuvala „jedinstvo znanja“ jer ga je izgubila sekularizacijom, ali je istovremeno izgradila novi tip integracije kroz metodu/metodologiju i institucije. U muslimanskom svijetu se, međutim, razdvajanje dogodilo bez novog integrativnog „mehanizma“. Sekularizacijom, teologija gubi monopol, a nauka zadobiva slobodu. Cijena za to jest gubitak „metafizičkog jedinstva“, ali je dobitak u eksploziji inovacija. Dotle u muslimanskom svijetu medrese ostaju dominantne i snažno fokusirane na fikh, hadis, tefsir, kelam i sl., dakle na teološke discipline. Istina, to daje stabilnost kulturi, ili sistemu, ali je to istovremeno *stabilnost u zatvorenosti*, nekreativnost. To su idealni uslovi za stasanje tradicionalizma, epigonije i za pad dinamike.

Ma koliko se to činilo teškim u našoj stvarnosti, u datim okolnostima, nužno je redefinirati pojam *uleme*. Ulema su svi oni koji imaju duboko i odgovorno znanje a u okviru toga općeg pojma postoje specijalizirani alimi među kojima su i oni koji tumače Kur'an (mufessiri), koji tumače šerijat (fuqahā' i td.) Tako se postiže izuzetan cilj: gubi se monopol na istinu, ali se uspostavlja *specijalizacija u odgovornosti*. Time nauka prestaje biti hladna i neutralna jer ima *etički kompas* koji je utemeljen izvorno, u Kur'anu, a religija prestaje biti zatvorena u pravničke forme, prestaje biti formalnost i poza a postaje istinski i krajnje kreativno otvorena prema stvarnosti – upravo onako kako je ulemu i znanje situirao Kur'an. Na taj način se sakralni Tekst kreativno uvodi u kontekst kojeg kreira i mijenja, podstiče na stalne inovacije. Epigonija i civilizacijska sterilnost u takvim okolnostima nemaju nikakvih izgleda jer se pokazuju očigledno devijantnim (za razliku od sadašnjeg stanja u

muslimanskom svijetu u kome su tradicionalizam i epigonstvo dominantni) a dinamika postaje sveopća i krajnje perspektivna jer je vascijeli stvoreni svijet Božije djelo – prema Tekstu – pa su naučnici/ulema svih vrsta „privilegovani“ jer svojim naukama otkrivaju načela Božijega Stvaranja. U tome Tekstu – valja to i ovdje ponoviti – ulema nije reducirana na religijsku ulemu jer prema tome Tekstu nauka općenito i stvarnost nisu odvojene od vjere.

Nominiranje općenito a posebno nominiranje pojava, problema i sl. izuzetno je važno. S jedne strane, posmatrano „retroaktivno“, nominiranje proizlazi iz našeg (prethodnog) razumijevanja određenih pojava, našeg pozicioniranja prema njima a koje može biti znanstveničke naravi, metodološke, etičke i dr.; a na drugoj strani i u isti mah nominiranje značajno utječe na perspektivu našeg odnosa prema nominiranome. To je svojevrsno proizvođenje značenja za čiju analizu je naročito pozvana semiotika. Uostalom, kada je Bog odlučio stvoriti Čovjeka pa je to saopćio Melekima, ključni argument Njegov pred iznenađenim Melekima bio je u Ademovoj osposobljenosti da imenuje stvari.³

Vjerujem da je svrsishodno na ovome mjestu, u danome kontekstu, navesti primjer još jednog neadekvatnog imenovanja u vezi sa diferenciranjem uleme. Naime, u BiH od austrougarskog perioda do danas postoji institucija *reisu-l-ulema* (رئيس العلماء), što doslovno znači *poglavar/predsjednik uleme*. U skladu s prethodnim izlaganjem, trebalo bi taj naziv razumijevati kao *poglavar/starješina vjerskih auoriteta* (ulema) u BiH – prema već uvriježenom shvaćanju da se pojam *ulema* odnosi samo na vjerske autoritete, a ne na naučnike općenito. Međutim, faktički i funkcionalno, *reisu-l-ulema* u BiH je poglavar *svih muslimana* a ne samo uleme. To je ozbiljan problem u nominiranju jer je naziv institucije (*reisu-l-ulema*) u sukobu sa stvarnošću: iako je po nazivu poglavar učenjaka, on je faktički poglavar svih muslimana u BiH).

Dakle, ovdje je postavljena greška na dva nivoa. Prvo, odstupilo se od izvornog, od kuranskog teksta diferenciranjem nauka ne religijske i nereligijske. Drugo, ispostavlja se da su svi muslimani u BiH ulema budući da je svima njima poglavar *reisu-l-ulema*.

Austrougarska imperija je načinila, zapravo, krupnu povijesnu „podvalu“ bosanskim muslimanima i Bošnjacima.⁴

³ Kur'an, 2:30-33. O tome sam dostavio sam poseban rad pod naslovom „Semiotika prostora u sakralnome tekstu“, *Takvimu* za 2027. godinu.

⁴ Godine 1882. Austrougarska je uspostavila instituciju *reisu-l-uleme* kao poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prvi *reisu-l-ulema* bio je Mustafa Hilmi Hadžiomerović, imenovan iste godine. Uz *reisu-l-ulemu* osnovano je i „organ učenjaka“ poznato kao *Ulema-medžlis*. Mnoge muslimanske zemlje nemaju ekvivalent *reisu-l-ulemi* kao vrhovnom poglavaru (kao što je u BiH), a u nekima je to veliki muftija.

Ovakve pojave u vezi sa ulemom korisno je markirati. Naročito korisna bila bi revizija navedenih pojmova i imenovanih institucija, kao i kritika opisane diferencijacije nauka općenito a koja je kur'anski neutemeljena. Istina, to je vrlo teško, ako je uopće moguće, jer su društvo i povijesna inercija odveć jaki; establišmenti i institucije pružile bi moćan otpor.

Literatura

1. Akyol, Mustafa, *Ponovno otvaranje muslimanskih umova. Povratak razumu, slobodi i toleranciji*, preveo Mirnes Kovač, Buybook, Sarajevo, 2023.
2. Asad, Muhamed, *Poruka Kur'ana*, preveo Hilmo Ćerimović, El Kalem, Sarajevo, 2004.
3. al-Faruqi, Ismail Ragi, *Islamization of Knowledge*, dostupno na: https://www.muslim-library.com/dl/books/English_Islamization_of_Knowledge_General_Principles_and_Work_Plan.pdf
4. Nasr, Seyyed Hossein, *Tradicionalni islam u modernom svijetu*, prevela Zulejha Riđanović, El Kalem, Sarajevo, 1994.
5. Nasr, Sayyid Husein, *Uvod u islamske kozmološke doktrine*, preveli Edin Kukavica i Enes Karić, Tuga, Sarajevo, 2007.
6. Rahman, Fazlur, *Duh islama*, preveo Andrija Grosberger, Beograd, 1983.
7. Ramadan, Tariq, *Radikalna reforma*, prevela Azra Mulović, CNS i El Kalem, Sarajevo, 2011.

Slika br. 1¹: Adela Nurković-Kulenović, *TI MI RECI AKO ZNAŠ*, akrilik na platnu
(kombinovana tehnika), 120 × 60 cm

¹ Za više informacija o ovom radu, kao i o ostalim likovnim prilogima objavljenim u ovom broju časopisa, vidjeti prilog **Dodaci / Contributions**, str. 199

Članci / Articles

Akademik Mirko Pejanović

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

mpejanovic@anubih.ba

pejanovicm@hotmail.com

UDK / UDC 94(497.6-18)"18/19"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 12. 02. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 27. 05. 2026.

CENTRALNA BOSNA KAO REGIONALNO PODRUČJE SA GRADOM TRAVNIKOM U XIX I XX STOLJEĆU¹

CENTRAL BOSNIA AS A REGIONAL AREA WITH THE CITY OF TRAVNIK IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES²

Sažetak:

U dolini Lašve su se tokom istorijske prošlosti oblikovala seoska i gradska naselja. Još od srednjeg vijeka Travnik predstavlja gradsko središte Centralne Bosne. Geografski položaj je pogodovao gradu Travniku da 150 godina bude vezirski grad a time i vojno-upravni centar Bosne u otomanskom vremenu (1699–1850. god). Od 60tih godina XIX stoljeća grad Travnik je imao status jednog od šest Sandžaka Bosne da bi u vremenu Austrougarske uprave bio centar travničkog okruga. U Kraljevini Jugoslaviji Travnik je imao status okruga do 1929. godine. U vremenu socijalističkog razvoja Bosne i Hercegovine Travnik je postao snažan industrijski centar i središte međuopštinskih institucija. Tokom ratnog vremena od 1992–1995. godine Travnik je središte okruga unutar koga se organizuju odbrambene, privredne i humanitarne aktivnosti. Od Vašingtonskog mirovnog sporazuma Travnik postaje središte Srednjobosanskog kantona. Kao multietničko područje Srednjobosanski kanton obuhvata općine: Travnik, Vitez, Busovača, Kiseljak, Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf, Uskoplje, Jajce, Doboretiće, Fojnica, Novi Travnik, Kreševo. Srednjobosanski kanton je postao nosilac socijalnog, ekonomskog i kulturnog razvoja Centralne Bosne unutar Federacije Bosne i Hercegovine. Kao multietnički prostor, cjelina Centralne Bosne ima posebnu ulogu u očuvanju integriteta i multietničkog bića

¹ Tekst je izložen u obliku referata na naučnom skupu na temu: *Uloga travničke regije u reintegraciji Srednje Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju*, održanog u Travniku, 20. novembra 2024. godine.

² The text was presented in the form of a paper at the scientific conference *The Role of the Travnik Region in the Reintegration of Central Bosnia and Herzegovina into the European Union*, held in Travnik on 20 November 2024.

Bosne i Hercegovine. U autorskom referatu biće elaborirani najvažniji razvojni projekti srednjobosanskog kantona unutar procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju u postdejtonskom vremenu. Fokus će biti na razvojnim projektima u oblasti privrede sa osvrtom na inoulaganja kao i u oblasti saobraćaja, zdravstva, obrazovanja i kulture. Polazi se od stanovišta da se inovativnim projektima postiže napredak razvoja Centralne Bosne u svim poljima društvenog razvoja u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Grad Travnik kao sjedište Srednjobosanskog kantona ima poziciju gravitacionog centra u povezivanju zajedničkih interesa 12 opština na području Centralne Bosne.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Centralna Bosna, Grad Travnik, Srednjobosanski kanton, Vašingtonski mirovni sporazum, Evropska unija, evropski integracijski proces*

Summary:

In the Lašva Valley, rural and urban settlements have formed throughout history. Since the Middle Ages, Travnik has been the urban center of Central Bosnia. Its geographical position has allowed the city of Travnik to be a vizier's city for 150 years and thus the military-administrative center of Bosnia during the Ottoman period (1699–1850). From the 1860s, the city of Travnik had the status of one of the six Sanjaks of Bosnia, and during the Austro-Hungarian administration it was the center of the Travnik District. In the Kingdom of Yugoslavia, Travnik had the status of a district until 1929. During the socialist development of Bosnia and Herzegovina, Travnik became a strong industrial center and the center of inter-municipal institutions. During the war from 1992–1995, Travnik was the center of a district within which defense, economic, and humanitarian activities were organized. Since the Washington Peace Agreement, Travnik has become the center of the Central Bosnia Canton. As a multiethnic area, the Central Bosnia Canton includes the municipalities of: Travnik, Vitez, Busovača, Kiseljak, Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf, Uskoplje, Jajce, Doboretiće, Fojnica, Novi Travnik, Kreševo. The Central Bosnia Canton has become the carrier of the social, economic, and cultural development of Central Bosnia within the Federation of Bosnia and Herzegovina. As a multiethnic area, the entirety of Central Bosnia has a special role in preserving the integrity and multiethnic nature of Bosnia and Herzegovina. The author's paper will elaborate on the most important development projects of the Central Bosnia Canton within the process of integration of Bosnia and Herzegovina into the European Union in the post-Dayton period. The focus will be on development projects in the field of economy with a focus on foreign investment as well as in the fields of transport, health, education and culture. The starting point is that innovative projects will achieve progress in the development of Central Bosnia in all fields of social development in the process of integration of Bosnia and Herzegovina into the European Union. The city of Travnik, as the seat of the Central Bosnia Canton, has the position of a gravitational center in connecting the common interests of 12 municipalities in the area of Central Bosnia.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Central Bosnia, City of Travnik, Central Bosnia Canton, Washington Peace Agreement, European Union, European integration process*

1. Uvodni istorijski pristup

Grad Travnik je 150 godina bio vezirski grad, a time i vojno upravni centar Bosne u otomanskom vremenu (1699–1850. godine).³

Od 60tih godina XIX stoljeća, zapravo od 1865. godine Osmanska uprava je provela posljednje reforme i izvela novu teritorijalno-upravnu organizaciju Bosne. Tada je obrazovan jedinstven bosanski vilajet i podijeljen na sedam liva, okruga. Travnik je bio jedan od sedam okruga.⁴ Sedmi, Novopazarski Sandžak je izdvojen 1877. godine iz Bosanskog vilajeta.

Po dolasku Austro-Ugarske uprave 1878. godine u Bosnu i Hercegovinu zadržava se teritorijalno-upravna organizacija iz vremena Otomanske vladavine. Sandžaci (live) su preimenovane u okruge, tako da je Bosna i Hercegovina u vrijeme Austro-Ugarske vlasti imala šest okruga: Banja Luka, Bihać, Sarajevo, Donja Tuzla (zamijenila Zvornik), Mostar i Travnik.

Vrijedi naglasiti da je travnički okrug, po prvom popisu stanovništva koje je provela Austro-Ugarska 1879. godine, imao 184.404 stanovnika. Imao je više stanovnika od sarajevskog i bihaćkog okruga. Od mostarskog okruga, travnički je imao samo 50.000 stanovnika manje. Više stanovnika od travničkog okruga imali su banjalučki i tuzlanski okrug. U vremenu austrougarske uprave u Travniku započinje industrijska proizvodnja u preradi duvana i eksploataciji drvnog bogatstva.

Nakon Prvog svjetskog rata Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je 1922. godine donijela Uredbu o podijeli zemlje na oblasti. Bosna i Hercegovina je na temelju člana 135 Ustava (Turski paragraf), unutar svojih istorijskih granica administrativno podijeljena na 6 oblasti: tuzlanska, sarajevska, mostarska, travnička, bihaćka, Vrbasko-banjalučka. Ovim je zadržana unutrašnja administrativna podjela Bosne i Hercegovine iz Austro-Ugarskog perioda.

Šestojanuarskom diktaturom Kralja Aleksandra od 6. januara 1929. godine ukinut je Vidovdanski ustav iz 1921. godine i Parlament.

³ Vidi šire: H. Kreševljaković i D. M. Korkut: Travnik u prošlosti 1464–1878., biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik, br. 2, Travnik 1961. godine.

⁴ Elmir Sadiković: Evropa regija, Šahinpašić, Sarajevo 2014, str. 287 i 288.

Kralj je u oktobru 1929. godine proglasio **Zakon o nazivu i podijeli kraljevine na upravna područja**. Naziv zemlje je promijenjen u Kraljevinu Jugoslaviju, koja će namjesto 33 oblasti, biti podijeljena na devet banovina.⁵ Jedinstvena istorijska teritorija Bosne i Hercegovine biće podijeljena na četiri banovine: drinsku, primorsku, zetsku i vrbasku. Samo je Vrbaska banovina, sa sjedištem u Banja Luci, u svojoj cjelosti bila unutar Bosne i Hercegovine. Ostale tri banovine su obuhvatale istovremeno teritorije Bosne i Hercegovine i teritorije Srbije (Drinska banovina), teritorije Crne Gore (Zetska banovina) i teritoriju Hrvatske (Primorska banovina). Ovakvom teritorijalnom organizacijom, Bosna i Hercegovina je **izgubila svoju istorijsku teritorijalnu cjelovitost**. Ukidanje teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine dobiće nove dimenzije usvajanjem **sporazuma Cvetković-Maček** 1939. godine. Tim sporazumom Bosna i Hercegovina je kao politička cjelina, podijeljena između srpske i hrvatske političke elite. Na temelju sporazuma Cvetković-Maček osnovana je Banovina Hrvatska sa sjedištem u Zagrebu, a u sastav Banovine Hrvatske je uključeno 13 srezova iz Bosne i Hercegovine. Uslijed izbijanja Drugog svjetskog rata, sporazum Cvetković-Maček nije dobio svoju istorijsku realizaciju.

U toku Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala glavno poprište partizanske antifašističke borbe. Na kraju Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je obnovila i uspostavila svoju modernu državnost. Sa svojim istorijskim granicama, Bosna i Hercegovina postaje federalna državna jedinica unutar Demokratske federativne Jugoslavije. Narodna skupština Federalne Bosne i Hercegovine 16. augusta 1945. godine donosi Zakon o teritorijalnoj podijeli federalne Bosne i Hercegovine na okruge i srezove i područja mjesnih odbora. Ovim Zakonom Bosna i Hercegovina je podijeljena na sedam okruga: sarajevski, hercegovački, banjalučki, travnički, bihaćki, dobojski i tuzlanski.⁶ Takođe je osnovano 77 srezova i 1280 područja mjesnih, narodnih odbora. Zakonom o administrativnoj podijeli iz 1949. godine, Narodna republika Bosna i Hercegovina podijeljena je na 4 oblasti: sarajevska, banjalučka, mostarska i tuzlanska. Oblasti su podijeljene na srezove.

Ustavom Bosne i Hercegovine od 1963. godine uvodi se komunalni sistem i teritorijalna organizacija Bosne i Hercegovine sa 15 srezova. U toj organizaciji Travnik je središte sreza. Ukidanjem srezova 1966. godine, Travnik je

⁵ Banovine su imale nazive po rijekama: Vardarska (Skopje), Moravska (Niš), Dunavska (Novi Sad), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Primorska (Split), Savska (Zagreb), Dravska (Ljubljana), Vrbaska (Banjaluka). Vidi: Elmir Sadiković: Evropa regija, Šahinpašić, Sarajevo 2014, str. 294.

⁶ Vidi šire: Elmir Sadiković: Evropa regija, Šahinpašić, Sarajevo 2014, str. 298 i 299.

opštinsko sjedište i dio je međuopštinske saradnje na prostoru Centralne Bosne.

Početkom 90tih godina XX stoljeća Republika Bosna i Hercegovina se našla pred izazovom kako osigurati državno-pravni **status i budućnost Bosne i Hercegovine u procesu disolucije SFRJ**. Razvoj državnosti od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943. godine omogućio je demokratsko ispoljavanje volje građana na referendumu za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Na temelju međunarodnog priznanja Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je organizovalo odbrambeno-oslobodilački rat protiv nametnute vojne agresije od beogradskog Miloševićevog režima.

Tokom odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992–1995. Travnik je imao **status sjedišta okruga. Zakon o okruzima donijelo je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine 8. augusta 1992. godine.**⁷ Okrug je definisan kao posebna društveno-politička zajednica. Okruzi su imali važnu ulogu u organizovanju privrede u uslovima rata, organizacije logistike za Oružane snage i zbrinjavanje izbjeglica i raseljenih osoba. Administracija okruga Travnik je imala važnu ulogu u prihvatu izbjeglica iz Bosanske krajine i u formiranju i djelovanju 7. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Na osnovu Vašingtonskog mirovnog sporazuma donesen je Ustav Federacije Bosne i Hercegovine u martu 1994. godine. Ovim sporazumom formirano je 10 kantona (županija) na području Federacije Bosne i Hercegovine. Prema Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine, Travnik je središte Srednjobosanskog kantona koji obuhvata 12 opština na području Centralne Bosne: Travnik, Novi Travnik, Vitez, Busovača, Kreševo, Kiseljak, Donji Vakuf, Dobretići, Fojnica, Jajce, Bugojno, Gornji Vakuf-Uskoplje.

Po svojoj etničkoj strukturi Srednjobosanski kanton/županija je mješovitog sastava. Po popisu stanovništva iz 2013. godine Srednjobosanski kanton čini hrvatsko i bošnjačko stanovništvo u odnosima 57,5% Bošnjaci, Hrvati 38,33 i Srbi 1,2%, kao i ostali 2,9%.

⁷ Vidi šire: Alija Tihić: Politički i ekonomski značaj okruga u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu od 1992. do 1995. godine, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka 4, Sarajevo maj 2000. godine, str. 70 i 71.

2. Organizacija kantonalne vlasti i socijalno-ekonomska i demografska struktura Srednjobosanskog kantona/županije

Na temelju Ustava Federacije, Srednjobosanski kanton je donio svoj Ustav. Po Ustavu Kantona najviši organ vlasti je Skupština kantona/županije. Skupština se bira na neposrednim izborima od građan u svih 12 opština/općina. Izvršni organ Skupštine je Vlada Kantona. Unutar kantona se formira više ministarstava.

Odlučivanje u Skupštini Kantona se odvija po demokratskom principu: vladajuća stranačka većina formira vladu i predlaže politiku i zakone. Opozicione stranke doprinose da se usvajaju politike razvoja od interesa za sve građane. U postratnom i postdejtonskom vremenu, putem izbora je osigurana smjenjivost izabranih zastupnika i vlade. U Skupštini Srednjobosanskog kantona, u dužem vremenu, funkcionirše koalicije HDZ i SDA. Iz vođstva vladajućih stranaka na kantonalnom nivou biran je jedan broj kadrova na nivou Federacije Bosne i Hercegovine (predsjednici i dopredsjednici Federacije Bosne i Hercegovine).

Srednjobosanski kanton po popisu stanovništva 2013. godine ima 253.592 stanovnika. To čini 10,8% stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine. Od 2014. godine Srednjobosanski kanton bilježi pad broja stanovniška, tako da u 2019. godini broj stanovnika iznosi 249.879.⁸

Na području Kantona bilježi se negativni prirodni priraštaj stanovništva. Izuzetak čini općina Vitez. Vitez bilježi pozitivni prirodni priraštaj stanovništva.

Prema indeksu razvijenosti u Federaciji Srednjobosanski kanton zauzima 7 mjesto. U pogledu nivoa razvijenosti općina izdvaja se općina Vitez: Vitez ima najveći indeks razvijenosti i rangirana je na 20. mjestu rang liste općina u Federaciji za 2019. godinu. U odnosu na prosjek Federacije razvijenim općinama smatraju se: Vitez, Kreševo, Travnik, Novi Travnik, Kiseljak, Donji Vakuf, Bugojno i Busovača. Nedovoljno razvijenim općinama smatraju se općine: Gornji Vakuf-Uskoplje, Fojnica i Jajce. Općina Dobretići se smatra izrazito nerazvijenom općinom (mali broj stanovnika, neizgrađenost komunalne infrastrukture).⁹

U postdejtonskom vremenu, razvijeni su novi privredni subjekti. Broj privrednih subjekata u Srednjobosanskom kantonu u 2017. godini narastao je

⁸ Vidi: Strategija razvoja Srednjobosanskog kantona 2021–2027. godina, Srednjobosanski kanton, Travnik 2021, str. 17.

⁹ Ibid., str. 19.

na 12,545. U 2018. godini broj poslovnih subjekata je narastao na 12,967. U ukupnom broju poslovnih subjekata u Federaciji, Srednjobosanski kanton učestvuje sa 9,27%. Sem u Dobretićima, u 11 opština/općina na području Kantona razvijene su poslovne zone: **ukupno 50 novih poslovnih zona**.¹⁰

Razvoj turizma bilježi blagi rast. Najviše turista dolazi iz Hrvatske, Saudijske Arabije i Slovenije. Od 2013. do 2019. godine Srednjobosanski kanton bilježi rast broja zaposlenih. U 2017. godini zaposlenost je dostigla **49.650 zaposlenih**, da bi u 2018. godini narasla na **50.957**, a u 2019. godini na **51.583**.¹¹ Najviše zaposlenih postignuto je u opštinama: Travnik, Vitez i Bugojno. Na evidencijama nezaposlenih u 2017. godini zabilježeno je 15.473 nezaposlenih. Na području Kantona nije izgrađena niti jedna moderna brza cesta koja bi povezala Travnik kao središte Srednjobosanskog kantona sa opštinama: Vitez, Busovača, Kiseljak na istoku, niti sa opštinama Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf-Uskoplje na zapadu. U višedecenijskom trajanju nije riješeno pitanje izgradnje moderne saobraćajnice dolinom Lašve, zatim dolinom Vrbasa do Jajca i nadalje do Bihaća. Za povezanost Srednjobosanskog kantona sa Livnom, važna je modernizacija putnog pravca Travnik-Bugojno-Kupres-Livno.

3. Prirodni potencijali i ljudski resursi kao osnova za socijalno-ekonomski razvoj

Srednjobosanski kanton na svom području ima posebna vrijedna prirodna bogatstva: **zemljište, šume, vode i rudna bogatstva**. Takođe ima vrijedne ljudske resurse stečene u razvijenom **sistemu osnovnog i srednjeg obrazovanja**. Uz to postoji industrijska tradicija razvijana u metalnoj, tekstilnoj i drveno-prerađivačkoj industriji. Srednjoškolsko obrazovanje je organizovano u 25 srednjih škola.¹² Visokoškolske ustanove su razvijene kao privatni univerziteti. Mrežu ustanova zdravstvene zaštite čine: Bolnica Travnik i Opća bolnica Jajce, Bolnica za plućne bolesti Travnik, Opća bolnica Bugojno, Hrvatska bolnica dr. fra Mato Nikolić (Nova Bila).¹³ U svim opštinama osim u Dobretićima razvijeni su upravno-administrativni kapaciteti koji su u funkciji potreba građana i privrednih subjekata. Prirodna bogatstva podrazumijevaju nove vidove upravljanja i zaštite zbog opasnosti koju donose klimatske promjene. Uslovi za turizam i sportske manifestacije na Vlašiću, omogućuju nove projekte za turističko tržište šire regije.

¹⁰ Ibid., str. 24 i 25.

¹¹ Ibid., str. 34.

¹² Ibid., str. 48.

¹³ Ibid., str. 56.

4. Mogućnosti institucionalne reforme kantonalnih vlasti Srednjobosanskog kantona u procesu integracije u Evropsku uniju

Država Bosna i Hercegovina od 2008. godine ima Sporazum o pridruživanju i stabilizaciji sa Komisijom Evropske unije što znači da je u ugovorno-institucionalnom odnosu u procesu integracije u Evropsku uniju. Ovaj Sporazum je stupio u realizaciju nakon njemačko-britanske inicijative 2015. godine. Tokom 2016. godine Bosna i Hercegovina je podnijela aplikaciju za članstvo u Evropsku uniju. Nakon toga je uslijedilo ispunjavanje upitnika sa 3000 i više pitanja. Potom se sporo odvijalo ispunjavanje uslova (14 uslova) za dobijanje statusa kandidata za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Proces integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju ubrzan je tokom 2023. godine, uslijed opasnosti od geopolitičkih promjena u Evropi nakon ruske invazije na Ukrajinu 2022. godine.

Bosna i Hercegovina je tokom 2023. godine dobila status kandidata za članstvo u Evropsku uniju, a odluku za otvaranje pregovora dobila je u martu 2024. godine.

Svi nivoi vlasti od lokalnog preko kantonalnog i entitetskog, do državnog imaju važnu ulogu u izgradnji evropskih standarda i preuzimanju evropske pravne stečevine.

Tokom pregovora o članstvu Parlamentarna skupština će usvajati desetine i desetine novih zakona kojim će se preuzeti evropska pravna stečevina.

Skupštine kantona, a time i Skupština Srednjobosanskog kantona preuzimaće odredbe evropske pravne stečevine, koji se odnosi na zakonsku nadležnost kantona. U tom kontekstu, poželjno je, radi efikasnijeg odvijanja procesa evropskih integracija na području Srednjobosanskog kantona izvršiti institucionalne reforme i prilagodbe. Aktivnosti Skupštine i Vlade Srednjobosanskog kantona, u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju imaju svoj važan udio u cjelini odvijanja evropskog integracijskog procesa. U tom pogledu čini nam se veoma važnim neke od reformi i prilagodbi u institucionalnoj strukturi Srednjobosanskog kantona. Radi se o sljedećim inicijativama:

- **Uspostava ureda za preuzimanje evropske pravne stečevine:** u skladu sa zakonodavnim nadležnostima, kantonalni nivo vlasti preuzima iz zakona Bosne i Hercegovine evropsku pravnu stečevinu. Posebno su bitne one oblasti koje se zakonski implementiraju u vršenju vlasti u Kantonu. To su prevashodno oblast obrazovanja, zdravstva i

socijalne zaštite. Nadalje, to su oblasti upravljanja prirodnim bogatstvima i prostornog i ekonomskog planiranja;

- **Uspostava ministarstva za politiku regionalnog razvoja** i međuregionalne saradnje: jedna od važnih politika Evropske unije je regionalni razvoj i harmonizacija regionalnog razvoja. Zahvaljujući toj politici Evropske unije, mnoge zemlje su unaprijedile svoj ukupni ekonomski razvoj. Primjer za to su: Grčka, Irska, Portugal, Poljska, Španija. Srednjobosanski kanton, kao regionalno područje može oblikovati projekte za dobijanje podrške iz sredstava Evropske unije namijenjenih regionalnom razvoju. Ovi projekti mogu biti zasnovani na umreženoj saradnji, unutar euroregija;
- **Uspostava direkcije za izgradnju brzih cesta:** saobraćajno povezivanje Srednjobosanskog kantona sa gradovima i regijama u okruženju kao i sa zemljama Evropske unije postaje važan faktor ukupnog ekonomskog razvoja i napretka. Nužno je projektovati i graditi brze ceste od Travnika preko Viteza i Busovače do Kiseljaka. Zatim je potrebno graditi brzu cestu na pravcu Travnik-Donji Vakuf-Jajce (to je istovremeno dio magistralne saobraćajnice od Sarajeva do Bihaća). Još jedna saobraćajnica je važna a to je za povezivanje Travnika sa Livnom i dalje Splitom. U pitanju je zapravo brza cesta: Travnik-Novi Travnik-Bugojno-Kupres-Livno. Sredstva za brze ceste se mogu osigurati kao poticajna sredstva za ubrzan regionalni razvoj iz fondova Evropske unije;
- **Uspostava ministarstva za tehnološki razvoj i inostrana ulaganja:** stalne promjene u tehnološkom razvoju pretpostavljaju sinhronizaciju tehnološkog razvoja sa općim tendencijama u razvijenim zemljama Evropske unije. Sustizanje nivoa tehnološke razvijenosti zemalja Zapadne Evrope moguće je poticanjem inostranih investicija. Iskustvo razvoja metalne industrije sa inostranim ulaganjem u Travniku može se proširiti i na druge oblasti privrednog razvoja;
- **Uspostava ministarstva za demografski razvoj:** Srednjobosanski kanton ima pad u demografskom razvoju. Izdvaja se opština/općina Vitez. Da bi se u većini opština mogao postići prirodni priraštaj nužno je uvesti više mjera koje bi to omogućile. Jedna od važnijih mjera, mogla bi biti organizacija ministarstava za demografski razvoj. Unutar ministarstva bi se oblikovale politike i mjere za demografski rast. Dvije su mjere prioritete: rast zaposlenosti i materijalno finansijska podrška mladim porodicama za rađanje i odgoj djece kao i za rješavanje stambenog pitanja;
- **Uspostava fonda za održivost i razvoj općine Dobretići:** Opština Dobretići je izrazito nerazvijena jedinica lokalne samouprave. Formirana je uz međuentitetsku liniju po osnovu Dejtonskog mirovnog

sporazuma. Egzistira bez osnovnih privrednih, infrastrukturnih i demografskih uslova za održivost i razvoj. Finansijska sredstva za održivost i razvoj općine Dobretići osigurala bi se iz budžeta Srednjobosanskog kantona i iz budžeta Federacije Bosne i Hercegovine za poticanje razvoja izrazito nerazvijenih općina. Sredstva fonda bi se usmjeravala za poduzetništvo, komunalnu infrastrukturu i poticanje prirodnog priraštaja (podrška mladim porodicama za rađanje djece).

Sa ovim institucionalnim reformama moguća je bolja prilagodba kantonalnih vlasti u odvijanju evropskog integracijskog procesa. Nova dinamika evropskog integracijskog procesa slijedi u okviru pregovora sa Evropskom unijom o otvorenim poglavljima. Pregovori će uslijediti u drugoj polovini 2025. godine.

5. Zaključak

Grad Travnik od svog nastanka u srednjovjekovnoj državi Bosni i Hercegovini, sve do savremenog doba ima geografsko društvenu poziciju urbanog i gravitacijskog središta Centralne Bosne.¹⁴ U vremenu otomanske uprave koja je u Bosni trajala preko četiri stoljeća, Grad Travnik je 150 godina bio vezirski grad, a time i vojno upravni centar Bosne.

Dolaskom Austrougarske u Bosnu, Grad Travnik kao središte jednog od šest sandžaka Bosanskog ejaleta, dobija poziciju sjedišta okruga. Prve oblike industrijalizacije Grad Travnik, sa okruženjem, dobija u vremenu Austrougarske vladavine.

Nakon Drugog svjetskog rata, Grad Travnik kao i cijelo područje Centralne Bosne, postiže snažan napredak u ekonomskom i socijalnom razvoju. Travnik postaje sjedište industrije obuće i tekstila. Novi Travnik i Bugojno postaju sjedište razvoja mašinske industrije, unutar šireg razvoja namjenske industrije u Bosni i Hercegovini. Značajni industrijski kapaciteti razvijanu su u Jajcu, Donjem Vakufu, Vitezu, Novoj Biloj.

U vremenu socijalističkog razvoja od 1945. do 1991. godine Grad Travnik je imao demografski rast. Po popisu stanovništva iz 1991. godine u Općini Travnik je živjelo 70.747 stanovnika. U urbanom jezgru Grada Travnika živjelo je 19.041 stanovnika. Ukupna struktura stanovništva urbanog središta

¹⁴ Vidi šire: Krešimir Papić: Travnik grad i regija, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1975, str. 333-339.

Grada Travnika imala je po popisu stanovništva iz 1991. godine: Hrvata 6.043; Muslimana (Bošnjaka) 7.737; Srba 2.131; Jugoslovena 2.800 i ostalih 694. I Grad Travnik i opštine u Srednjobosanskom kantonu imaju multietničku strukturu.

Kad je disolucija SFRJ došla u završnu fazu, Bosna i Hercegovina je 1992. godine provela referendum građana i dobila većinsku podršku (64% građana) za suvereni i nezavisni državnopravni status Bosne i Hercegovine. Na temelju demokratske volje građana Bosna i Hercegovina je do kraja 1992. godine dobila međunarodno priznanje 76 zemalja svijeta. Na tim postignućima Bosna i Hercegovina je u maju 1992. godine primljena u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija.

Miloševićev beogradski režim je bio protiv istorijskog prava Bosne i Hercegovine, da, kao i druge jugoslovenske republike na temelju odluka AVNOJ-a iz 1943. godine, ide putem suverenog i nezavisnog državnog razvoja. Nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine u aprilu 1992. godine, Jugoslovenska Narodna Armija izvršila je vojnu agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Od aprila do septembra JNA je stavila pod svoju komandu 70% teritorije Bosne i Hercegovine.

Otpor i odbranu od agresije organizovalo je i vodilo multietničko Ratno predsjedništvo. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je u junu 1992. godine donijelo: *Platformu o djelovanju u ratnim uslovima*. Na temelju Platforme Predsjedništva ustrojena je Armija Republike Bosne i Hercegovine kao oružana sila. Postignuti uspjesi u odbrani Bosne i Hercegovine i pregovorima o miru na međunarodnim mirovnim konferencijama, doveli su do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine.

U cilju vođenja otpora i odbrane Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je svojom uredbom iz augusta 1992. godine formiralo okruge kao posebne društvenopolitičke jedinice za pitanja organizacije privrednog života, zbrinjavanja izbjeglica i logističke podrške jedinicama Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Grad Travnik je postao administrativno sjedište okruga za travničko područje. U vršenju uloge okruga u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu, travnički okrug je postao nosilac odbrane travničkog područja. **To se postiglo formiranjem Sedmog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine na početku 1993. godine.** Sedmi korpus će početkom 1994. godine ovladati Vlašićkim platoom i nastaviti oslobodilački poduhvat prema Zapadnoj Bosni i zajedno sa Petim korpusom i snagama Prvog i Drugog korpusa osloboditi veći broj gradova: Donji Vakuf, Kupres, Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Ključ i Sanski Most.

Uspostavom Vašingtonskog mirovnog sporazuma 1994. godine zaustavljen je bošnjačko-hrvatski vojni sukob. U martu 1994. godine formirana je Federacija Bosne i Hercegovine sa deset (10) kantona. Za područje Centralne Bosne sa sjedištem u Travniku formiran je Srednjobosanski kanton. **Time je Grad Travnik dobio poziciju središta šireg prostora Centralne Bosne koga čini 12 opština:** Travnik, Novi Travnik, Bugojno, Jajce, Donji Vakuf, Gornji Vakuf-Uskoplje, Vitez, Busovača, Kiseljak, Kreševo, Dobretići i Fojnica.

U postdejtonskom vremenu od 1995. do 2024. godine Srednjobosanski kanton uspješno, sa svojom Skupštinom i Vladom, uspješno upravlja procesom ekonomsko-socijalnog i kulturnog razvoja Centralne Bosne.

Prostor Centralne Bosne ima značajna prirodna bogatstva: zemljište, šume, rijeke i rudna nalazišta. Zahvaljujući prirodnim bogatstvima i ljudskim resursima razvijena je privredna struktura i struktura obrazovanih i zdravstvenih institucija.

U naseljenim mjestima, u gradovima i selima na prostoru Centralne Bosne, žive dominantno građani bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. **Po popisu stanovništva iz 2013. godine u Srednjobosanskom kantonu živi 57,5% Bošnjaka, 38,33% Hrvata.** Učešće Srba je 1,2% a ostalih 2,9%. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine Srednjobosanski kanton ima ukupno **253.592 stanovnika.** To čini 10,8% stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine.

Na području Kantona bilježi se negativni prirodni priraštaj od 2014. godine. Od 12 opština, samo opština Vitez bilježi pozitivni prirodni priraštaj.

Naspram prosjeka razvijenosti opština u Federaciji Bosne i Hercegovine osam opština se u Srednjobosanskom kantonu smatraju razvijenim lokalnim zajednicama. Tri opštine se smatraju nerazvijenim, a opština Dobretić je izrazito nerazvijena.

Srednjobosanski kanton bilježi stalni rast zaposlenosti: u 2019. godini zaposleno je 51.583 stanovnika. Mreža srednjoškolskog obrazovanja je razvijena u 25 srednjih škola na području Kantona. U svim opštinama uspješno rade domovi zdravlja. Djeluju i posebne ustanove zdravstvene zaštite: Bolnica Travnik i Opća bolnica Jajce, Bolnica za plućne bolesti Travnik, Opća bolnica Bugojno i Hrvatska bolnica dr. Fra Mato Nikolić – Nova Bila.

Na prelazu druge u treću deceniju XXI stoljeća Bosna i Hercegovina je postigla nove iskorake u odvijanju procesa integracije u Evropsku uniju. Tokom 2023. godine Bosna i Hercegovina je dobila status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, a 2024. godine je dobila odluku o pregovorima za članstvo.

Odvijanje procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, posebno u završnoj fazi kad se kroz pregovore o otvorenim poglavljima preuzima evropska pravna stečevina podrazumijeva dinamizaciju svih nivoa vlasti.

Sa svojom skupštinom, vladom i upravom Srednjobosanski kanton ima važnu ulogu za pokretanje i odvijanje evropskog integracijskog procesa na svom području - na području Centralne Bosne. Odvijanje procesa integracije Bosne i Hercegovine u fazi pregovora o članstvu podrazumijeva niz reformi. **Te reforme obuhvataju i kantonalne vlasti. U tom kontekstu se iniciraju institucionalne reforme u cilju jačanja ukupnog kapaciteta vlasti Srednjobosanskog kantona.** Među reformama se izdvajaju one koje će omogućiti uspostavu ureda za preuzimanje evropske pravne stečevine. Kao poseban segment institucionalne reforme zagovara se uređenje tri nova ministarstava u strukturu vlasti Kantona. **To su ministarstvo za politiku regionalnog razvoja, ministarstvo za tehnološki razvoj i inostrana ulaganja i ministarstvo za demografski razvoj.** Da bi se unaprijedila izgradnja modernih saobraćajnica predviđa se uvođenje **Direkcije za izgradnju brzih cesta.**

U više institucionalnih reformi uvodi se i formiranje posebnog fonda za razvoj i održivost izrazito nerazvijene općine Dobretić.

Institucionalne reforme će zasigurno podići kapacitet vlasti Srednjobosanskog kantona u odvijanju procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

6. Literatura

1. Hamdija Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1953.
2. Hamdija Kreševljaković i Derviš M. Korkut: Travnik u prošlosti 1464–1878, Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik br. 2, Štamparija i knjigoveznica, Travnik 1961.
3. Ivo Komšić: Preživljena zemlja, Prometej, Zagreb 2006.
4. Krešimir Papić: Travnik grad i regija, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1975.
5. Mirko Pejanović: Bosna i Hercegovina - 30 godina od sticanja nezavisnosti, UMHS Sarajevo 2023.
6. M. Pejanović, J. Osmanković, E. Sadiković: Euroregije i Bosna i Hercegovina, Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave, Fakultet političkih nauka UNSA, Sarajevo 2010.
7. Elmir Sadiković: Evropa regija, TKD Šahinpašić, Sarajevo 2004.

8. Janko Duić: *Kronike travničke i dolačke*, Treće dopunjeno izdanje, Print – GS d.o.o. Travnik, 2018.
9. *Strategija razvoja Srednjobosanskog kantona 2021–2027. godina*, Srednjobosanski kanton 2021.
10. Alija Tihić: *Politički i ekonomski značaj okruga u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu od 1992. do 1995. godine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka 4, Sarajevo maj 2000. godine.

Prof. dr. Nusret Isanović

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet islamskih nauka / Faculty of Islamic Sciences

nusret.isanovic@gmail.com

UDK / UDC 001(091)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 14. 06. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 27. 07. 2026.

IBN AL-HAYTHAM, NAGOVJESTITELJ MODERNE ZNANOSTI

IBN AL-HAYTHAM, THE HARBINGER OF MODERN SCIENCE

Sažetak:

Bez civilizacijskih postignuća muslimanskog uma uspon novovjekovnog Zapada se ne bi mogao dogoditi u poznatom formatu. Moći koje su neposredno omogućile taj uspon oslobodila je moderna znanost, a one su dugo pripremane u duhovnim naporima koji su se stoljećima ranije zbivali u filozofiji i znanosti drevne Grčke, helenizma i osobito klasične islamske civilizacije. Odlučujući uticaj islamske civilizacije nigdje nije tako jasan i značajan kao u prirodnoj znanosti i znanstvenom duhu. Postignuća muslimanskih znanstvenika u matematici (algebra, osnove geometrije i trigonometrija), sfernoj astronomiji, medicini, mehanici, fizici i optici, njihov novi znanstveni pristup, eksperiment i induktivna metoda snažno su uticali na oblikovanje zapadne znanstvene makrosvijesti i odredili pojavu moderne znanosti. Tome su osobito značajan doprinos dali neki od najvećih muslimanskih filozofskih i znanstvenih umova poput Ibn Sine, al-Birunija, Ibn al-Haythama i Ibn Rushda. U radu su predstavljena neka od najznačajnijih znanstvenih postignuća Ibn al-Haythama, polimata i vjerovatno najvećeg znanstvenog uma medijevalnog svijeta. Njegov znanstveni ugled najviše počiva na doprinosima na polju matematike i fizike, odnosno geometrijske i fiziološke optike, koju je on ustanovio kao posebnu znanstvenu disciplinu, te na jedinstvenim doprinosima zasnivanju znanstvene metode. Matematika postaje osnova njegovih prirodnoznanstvenih istraživanja; kombinira metode prirodne filozofije (fizike) i matematike, te uvodi provjeru posmatranja pri dokazivanju istraživačke hipoteze. U radu su predstavljene i glavne ideje izložene u njegovom sedmotomnom djelu Kitab al-Manazer (Knjiga o optici), najznačajnijem djelu napisanom o svjetlosti do pojave Newtonove Optike. Ovo djelo se nalazi u osnovi razvoja znanosti o svjetlosti kakvu danas poznajemo. U njemu Ibn al-Haytham detaljno, rigorozno i empirijski zasnovano objašnjava percepcije veličine, udaljenosti i drugih geometrijskih svojstava trodimenzionalnog svijeta, te postavlja teorije percepcije udaljenosti, što se može smatrati prvom, u savremenom značenju te riječi, znanstvenom teorijom percepcije udaljenosti. U nastavku rada govori se o uticaju Ibn al-Haythama na razvoj optike i fizike u srednjem i ranom novom vijeku.

Ključne riječi: *Ibn al-Haytham, znanost, optika, metoda, eksperiment, uticaj na Zapad*

Summary:

*Without the civilizational achievements of the Muslim mind, the rise of the modern West could not have occurred in the familiar format. The powers that directly enabled this rise were unleashed by modern science, and they had long been prepared in the spiritual efforts that had taken place centuries earlier in the philosophy and science of ancient Greece, Hellenism, and especially classical Islamic civilization. The decisive influence of Islamic civilization is nowhere so clear and significant as in natural science and the scientific spirit. The achievements of Muslim scientists in mathematics (algebra, the foundations of geometry, and trigonometry), spherical astronomy, medicine, mechanics, physics, and optics, their new scientific approach, experiment, and inductive method, strongly influenced the formation of Western scientific macro-consciousness and determined the emergence of modern science. Some of the greatest Muslim philosophical and scientific minds, such as Ibn Sina, al-Biruni, Ibn al-Haysam, and Ibn Rushd, made a particularly significant contribution to this. The paper presents some of the most significant scientific achievements of Ibn al-Haytham, a polymath and probably the greatest scientific mind of the medieval world. His scientific reputation rests mostly on his contributions in the fields of mathematics and physics, that is, geometric and physiological optics, which he established as a special artistic discipline, and on his unique contributions to the foundation of the scientific method. Mathematics becomes the basis of his natural science research; it combines the methods of natural philosophy (physics) and mathematics and introduces the verification of observation when proving the research hypothesis. The paper also presents the main ideas presented in his seven-volume work *Kitab al-Manazer* (The Book of Optics), the most important work written about light until the appearance of Newton's Optics. This work is at the basis of the development of the science of light as we know it today. In his book, Ibn al-Haytham provides a detailed, rigorous and empirically based explanation of the perception of size, distance and other geometric properties of the three-dimensional world, and imposes a theory of distance perception, which can be considered the first, in the modern sense of the word, a scientific theory of distance perception. In the continuation of the paper, the influence of Ibn al-Haytham on the development of optics and physics in the Middle and Early Modern Ages is discussed.*

Keywords: *Ibn al-Haytham, science, optics, method, experiment, influence on the West*

Uvod

Marshall Hodgson, savremeni američki historičar i stručnjak za *islamske studije*, tvrdi da je islam jedan od najkreativnijih i najizvrsnijih zajedničkih ljudskih poduhvata, bez čijih civilizacijskih postignuća uspon Zapada se nikada ne bi mogao dogoditi.¹ Moći koje su omogućile taj čudesni uspon Zapada oslobodila je moderna znanost, a one su dugo pripremane u postignućima koja su se prije toga dogodila u području filozofije i znanosti u drevnoj Grčkoj, helenizmu i osobito u svijetu klasične islamske civilizacije.

Imajući na umu vladajuće iskrivljene predstave, za mnoge može izgledati iznenađujuća tvrdnja da je znanost najznačajniji doprinos islamske civilizacije modernom svijetu. Ma koliko našim krivotvorenju sklonim evrocentričnim umovima ova tvrdnja izgleda neprihvatljiva, ona je, po svemu sudeći, istinita. Nije li ono što nazivamo znanošću nastalo „u Europi kao rezultat novog istraživačkog duha novih metoda istraživanja, metode eksperimenta, posmatranja, mjerenja, razvoja matematike u obliku nepoznatom Grcima“? A, u stvari: „Taj duh i te metode u evropski su svijet unijeli muslimani“ (*Briffaultu 1919: 191*), čija je intelektualna zajednica od polovine devetog pa sve do trinaestog stoljeća bila „znatno ispred svih ostalih, na Istoku i na Zapadu. U tom razdoblju muslimani su predvodili čovječanstvo“ (Sarton 1962: 28).

Mnogo toga što je omogućilo pojavu moderne znanosti i činilo sâme osnove njene znanstvene revolucije preuzeto je od muslimanskih znanstvenika i istraživača, a što je mahom isposredovano srednjovjekovnom zapadnom recepcijom njihovih postignuća. Preuzeta su njihova postignuća iz područja matematike (algebra, osnove geometrije i trigonometrija), sferne astronomije, mehanike, optike, medicine, hemije i biologije, preuzet je novi znanstveni

¹ U trotomnom djelu *The Venture of Islam* (3. vols.; Chicago: The University of Chicago Press, 1974) Hodgson je težio predstaviti islamsku civilizaciju u globalnom kontekstu kao ključnu sastavnicu šire, svjetske historije i ukazati na njen značaj u određivanju intelektualnih tokova modernog zapadnog svijeta. Svojim djelom on želi doprinijeti prevladavanju binarnog pogleda na islam i Zapad i ukazati na to da je njihova historijska, civilizacijska i duhovna povezanost mnogo veće i presudnije nego što se to predstavlja u zapadnoevropskim *mainstream* narativima. Hodgson islam definira kao duhovno nastojanje sa dubokom moralnom vizijom, koje je značajno ostvareno u klasičnom razdoblju njegove civilizacije i koje je imalo mnoge univerzalne odjeke. U knjizi *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History* on tvrdi da uspon Evrope nije bio linearan i jedinstven, već rezultat dugotrajnog razvoja više evroazijskih civilizacija. Smatrao je da su druge velike kulture poput islamske i kineske bile nadomak industrijske revolucije koju je prekinula mongolska invazija (Marshall 1993: 68).

pristup, eksperiment i induktivna metoda. Mada, kako misli, na primjer, Robert Briffault, „ne postoji nijedan aspekt evropskog rasta u kojem se ne može prepoznati odlučujući utjecaj islamske kulture, on nigdje nije tako jasan i značajan kao u genezi moći koja predstavlja glavnu distinktivnu snagu modernog svijeta i vrhovni izvor njegovog trijumfa – u prirodnoj znanosti i znanstvenom duhu“ (*Briffault 1919: 190*).

U jedanaestom stoljeću, u svijetu klasične islamske kulture, pojavili su se neki od najvećih muslimanskih znanstvenika i filozofa poput Ibn Yunusa, Ibn al-Haythama, al-Birunija, Ibn Sine, 'Ali ibn 'Ise, al-Karhija i Ishaqa Ibrahima ibn Yahye al-Zarqalija.² U ovom stoljeću je, kako izgleda, samosvjesno stanovao svjetski filozofski i znanstveni um, i pripremao se za svoja najsmjelija medijska ostvarenja. Prema Georgeu Sartonu – utemeljitelju historije znanosti kao posebne znanstvene discipline i autoru uticajnog djela *Introduction to the History of Science (Uvod u historiju znanosti)* – ne bi bilo pretjerano reći da je ovo stoljeće označilo vrhunac srednjovjekovne misli (Sarton 1962: 693). Ipak, najveći filozofski i znanstveni umovi tog doba, prepoznati u historiji islamske intelektualnosti kao *univerzalni umovi*, bili su Ibn al-Haytham (lat. Alhazen), al-Biruni (lat. Beruniy) i Ibn Sina (lat. Avicena). Interesantno je, makar i usput, primijetiti da, za razliku od Ibn al-Haythama, al-Biruni i Ibn Sina ne dolaze iz središnjih dijelova, tada nepreglednog, muslimanskog svijeta i njegovih velikih kulturnih centara, nego sa njegovih dalekih rubova, iz Transoksijane.³

Ibn al-Haytham⁴ je bio polihistor, sveobuhvatne učenosti: fizičar, astronom, matematičar i filozof, takođe i mjerodavni poznavalac medicine, islamske

² U tekstu ne koristim latinizirana imena muslimanskih znanstvenika (npr. Avicena, Averoes, Alhazen) koja su uveli srednjovjekovni prevodioci njihovih djela, nego arapska, nastala u kulturi iz koje potiču. Zato što koristiti latinsku veziju njihovih imena podjednako nema smisla koliko nema smisla nekom Talijanu ili Francuzu davati, na primjer, njemačko ime: „očito je mudrije dati svakom čovjeku ime koje otkriva njegovo porijeklo, a ne ono koje ga skriva“ (Sarton 1962: 43). Latiniziranje njihovih imena sadržavalo je stanovitu tendenciju ne samo da skrivaju njihov muslimanski identitet nego i njihova postignuća u području znanosti i filozofije.

³ Ibn Sina je rođen u Afšani, malom mjestu nedaleko od Buhare, gradu koji je u desetom i jedanaestom stoljeću bio jedan od najpoznatijih središta kulture, umjetnosti i obrazovanosti u cjelom muslimanskom svijetu, a al-Biruni u Kathu (Kasu), danas Beruniju, gradu koji je po njemu dobio ime. Ovi gradovi se nalaze u današnjem Uzbekistanu.

⁴ Nedovoljno ima pouzdanih podataka o Ibn al-Haythamovom životu. Rođen je oko 965. godine u Basri, gradu u današnjem Iraku. Kasnije se preselio u Kairo i nastanio u blizini univerziteta al-Azhar. Univerzitet je osnovan (972.) samo nekoliko godina nakon što se Ibn al-Haytham doselio u Kairo i smatra se jednim od najstarijih univerziteta na svijetu.

teologije i vjerskih nauka; napisao je više zapaženih djela iz ovih oblasti. Riječ je zapravo o najvećem muslimanskom znanstvenom umu u području prirodnih znanosti ne samo u muslimanskom svijetu nego i u cijelom srednjovjekovlju. U njegovoj intelektualnoj osobi bio je egzemplarno utjelovljen prirodnoznanstveni duh epohe, koji je – kako izgleda sa jasnijim pojmom o tome – otkrio presudan značaj egzaktno istraživačke metode, iskustva, eksperimenata i njihove ponovljivosti i provjerljivosti za znanstveno znanje i njegov razvoj.

Iako nagovjestitelj moderne znanstvene misli, Ibn al-Haytham je bio tradicionalni znanstvenik i *univerzalni um* medijevalnog svijeta, posvećeni tragatelj za istinom i dobrom za čovjeka i njegov svijet, čija je misao bitno zasnovana na principima duha a ne materije. Smatrao je da su vjerodostojno znanje, istina i mudrost neodvojivi. Ovim vrijednostima je, zapravo, posvetio svoj život. Za razliku od modernih znanstvenika čija su znanja potčinjena ideji fragmenta i mahom specijalizirana, Ibn al-Haytham je, kao tradicionalni znanstvenik, svoja znanja zasnivao na ideji *jedinstva* i cjeline i iz nje razumijevao mnoštvenost svijeta, čije prirodne realnosti proučava znanost. U tako zasnovanim znanjima sabirali su se mnogi duhovni horizonti i oni su imali moralni karakter i univerzalni smisao. Da bi se razumjela njegova znanstvena osoba i narav njegove znanosti, koja je nastala početkom jedanaestog stoljeća, i ove karakteristike bi trebalo uzeti u obzir.

Stvarna vrijednost i znanstveni značaj Ibn al-Haythamovog djela u golemom su nesrazmjeru sa njegovom, moglo bi se reći sasvim skromnom, poznatošću. Njegov život i njegova znanstvena djela, kao i djela većine drugih velikih muslimanskih mislilaca i znanstvenika, do danas nisu dovoljno istražena i dostupna intelektualnoj i kulturnoj javnosti. Tako da on još uvijek nije dovoljno poznata osoba sa primjerenom pozicijom u povijesti misli. Međutim, od druge polovine prošlog stoljeća situacija se donekle mijenja. Od tada značajno raste interes za povijesnu ulogu njegovog djela; znanstvenici i istraživači, uglavnom u zapadnoevropskom svijetu, počinju mu posvećivati usredsređeniju i, moglo bi se reći, vjerodostojniju pažnju. Njegova djela, uključujući i *Kitab al-Manazir*, prevode se na glavne evropske jezike, najviše na engleski, objavljuje se značajan broj studija i knjiga čiji su autori istraživači i znanstvenici poput Abdelhamida I. Sabre, Nadera El-Bizrija, H. A. Sedgwicka, Hansa Beltinga i Richarda Powersa.

Pretpostavlja se da je Ibn al-Haytham na njemu predavao. Njegov život u Kairu bio je u potpunosti posvećen znanstvenom radu. Napisao je oko 90 djela, od kojih je preko 60 sačuvano. Umro je oko 1039. godine.

Ibn al-Haythamov znanstveni ugled zacijelo najviše počiva na njegovim doprinosima na polju matematike i fizike, konkretnije optike, te na jedinstvenim doprinosima zasnivanju znanstvene metode.

Momenat kada je optika postala znanost

Interes muslimana za optiku rana je pojava u njihovoj intelektualnoj povijesti. Sa prvim prevodima grčkih djela na arapski u drugoj polovini osmog stoljeća istovremeno su se zbivala i prva istraživanja u oblasti optike muslimanskih znanstvenika i njihovih kolega, uglavnom kršćana, poput Yuhanna ibn Masawayha, Qusta ibn Luqe i Hunayn ibn Ishaqa, s kojim su blisko sarađivali. Abu Yusuf Yakub al-Kindi, jedno od najvećih imena islamske filozofije i rane znanosti, napisao je više od deset rasprava iz oblasti optike. On je, u saradnji sa Qusta ibn Luqom, postavio istraživačke strategije na osnovu kojih su se provjeravali neki rezultati istraživanja iz optike koja su ranije već izvršili helenistički istraživači. „Jedan od neposrednih rezultata tog originalnog pristupa bio je integrisanje katoptrike, nauke o odbijanju svjetlosti od ogledala, u glavne tokove istraživanja u okviru nauke o svjetlosti“ (Dallal 2018: 183).

Al-Kindi je takođe dao dragocijene doprinose razvoju geometrijske optike i preciznijem definiranju njenih zakona.⁵ Zakoni geometrijske optike – koji sadrže zakon pravolinijskog prostiranja svjetlosti, zakon međusobne nezavisnosti prostiranja svjetlosnih zraka, zakon odbijanja svjetlosti i zakon prelamanja svjetlosti – razrađeni su u Ibn al-Haythamovom *Kitab al-Manaziru* i tu stekli svoju potpunu medijevalnu definiciju. Al-Kindijeva djela iz optike kasnije će biti orijentir i inspiracija nekim poznatim srednjovjekovnim znanstvenicima na Zapadu poput Roberta Grossetesta i Rogera Bacona.

Uskoro je proučavanje optike doživjelo pravi procvat; nastala je bogata tradicija istraživanja svjetlosti u tokovima islamske kulture. Tome je takođe doprinijeo i Abu Nasr al-Farabi, jedan od najpoznatijih klasičnih muslimanskih filozofskih umova koji je, izvan užih krugova historičara znanosti, bio gotovo zanemaren kao znanstvenik. Tek je posljednjih nekoliko desetljeća posvećeno više pažnje istraživanju al-Farabijeve filozofije prirode i matematičkih znanosti koje – prema klasifikaciji izloženoj u njegovom poznatom djelu enciklopedijskog karaktera, *Ihsa al-ulum* (*Klasifikacija*

⁵ Al-Kindijeva djela iz optike preveo je u dvanaestom stoljeću na latinski Gherard od Cremone, poznato ime Toledske škole prevođenja.

znanosti) – uključuju aritmetiku, geometriju, optiku, astronomiju, muziku, znanost o utezima i mehaniku.⁶

Međutim, optika postaje znanost, u modernom značenju tog pojma, tek sa Ibn al-Haythamom. U njegovoj klasifikaciji znanosti optika je, kao i kod al-Farabija, sastavni dio matematike, a matematika je u njegovim istraživanjima postala *conditio sine qua non* znanstvenog bavljenja optikom. No, on istovremeno uviđa i da matematika nije dovoljna, te da neće moći sama riješiti mnoge probleme u optici, stoga joj je potrebna prirodna filozofija, odnosno fizika. Ibn al-Haytham to objašnjava na sljedeći način:

Naš predmet je nejasan, a put do spoznaje njegove prirode težak; štaviše, naše istraživanje zahtijeva kombinaciju prirodnih i matematičkih znanosti. Ovisno je o prirodnim znanostima jer je vid jedan od osjetila, a oni pripadaju prirodnim stvarima. Ovisno je o matematičkim znanostima jer vid opaža oblik, položaj, veličinu, kretanje i mirovanje, osim što ga karakteriziraju ravne linije; a budući da matematičke znanosti upravo istražuju te stvari, istraživanje našeg predmeta doista kombinira prirodne i matematičke znanosti (Ibn al-Haytham 1989: 4).

Knjiga o optici

Optika kao znanstvena disciplina zasnovana je u Ibn al-Haythamovom djelu *Kitab al-Manazir* (*Knjiga o optici*), jednom od najautoritativnijih djela o optici napisanom prije sedamnaestog stoljeća; djelo je u ranoj novovjekovnoj znanstvenoj literaturi poznato i kao *Alhazeni Optica* (*Ibn al-Haytham optika*).

*Kitab al-Manazir*⁷ je glavno i svakako najznačajnije Ibn al-Haythamovo djelo, ujedno i jedno od najznačajnijih temeljnih djela u cjelokupnoj povijesti

⁶ Al-Farabijevoj znanstvenoj misli počelo se tek odnedavno posvećivati više pažnje. Tako, na primjer, Gad Freudenthal (koji se inače dominantno bavi istraživanjem znanosti i filozofije u srednjovjekovnim jevrejskim društvima) usredsredio se na njegova istraživanja geometrije. Knjiga Damiana Janosova *Metoda, struktura i razvoj u al-Farabijevoj kozmologiji* nudi nove uvide u različite aspekte al-Farabijeve astronomije, kosmologije i filozofije prirode, posvećujući posebnu pažnju odnosu između astronomije, fizike i metafizike. Johannes Thomann je ukazao na novootkriveni komentar *Almagesta* koji se pripisuje al-Farabiju, takođe i na neke njegove tekstove koji se bave fizikom shvaćenom u najširem smislu, a koji opsežu cijelu prirodnu filozofiju (Janos 2012; Druart 2024; Zalta i Nodelman 2024).

⁷ Ibn al-Haythamov *Kitab al-Manazir* izvorno se sastoji od sedam svezaka. O statusu arapskog originala postoje različita mišljenja. Filip Hiti, na primjer, tvrdi da je on izgubljen, te da je

znanosti napisano o optici: po svom značaju uporedivo sa Ptolemejevim i Newtonovim istoimenim djelima. Iako, kao i svako drugo prirodnoznanstveno djelo pisano u antici i srednjem vijeku, u širem smislu, pripada horizontu filozofije, Ibn al-Haytamova *Optika* nije štivo spekulativne naravi, primarno zasnovano na uzusima teorijskog mišljenja. Riječ je o jedinstvenom djelu koje, koristeći se eksperimentom i matematičkim znanjima, istražuje svojstava svjetlosti i boje u mjeri u kojoj se odnose na probleme vida. Ono se nalazi u samim osnovama razvoja znanosti o svjetlosti kakvu danas poznajemo.

Osim *Kitab al-Manazira* Ibn al-Haytham je napisao više, pretpostavlja se oko petnaest, djela iz područja optike. Ova djela sadrže relevantne „studije o sfernim i paraboličnim gorućim zrcalima, gorućoj sferi, fizičkim svojstvima sjena, fenomenima *camera obscura* te dugi i aureoli“ (Sabra 1989: xii). Takođe je autor vrijednog sažetka Euklidovih i Ptolemejevih optičkih djela (predložio je rekonstrukciju nedostajućeg prvog dijela Ptolemejeve *Optike*), kao i *Traktata o optici prema Ptolemejevoj metodi*. Temom optike bavi se i u nekim svojim djelima iz područja astronomije, kao što su *Komentar na Ptolemejev Almagest* i *Sumnje u Ptolemeja*. Među djelima napisanim prije *Optike* posebnu pažnju, u kontekstu ovdje tretirane teme, zavređuje Ibn al-Haythamovo djelo *O obliku pomrčine* (*Maqala fi surat al-kusuf*). Ovo djelo je, prema mišljenju Dominiquea Raynauda na primjer, jedinstvena eksperimentalna studija koja sadrži prvu znanstvenu analizu *camere obscura*. U njemu je predstavljeno pionirsko istraživanje uslova nastanka slike, što se, interesantno je primijetiti, događa u kulturi koju bitno određuje princip anikoničnosti i dosljedan duhovni napor dekoagulacije slike. Ibn al-Haythamov traktat *O obliku pomrčine* takođe predstavlja rani pokušaj spajanja teorije svjetlosti i teorije vida, dviju grana optike koje su ranije već bile pojedinačno razvijene u antičkoj znanosti. Ipak, njegova najupečatljivija karakteristika jesu spojevi i bliska interakcija geometrijske analize svjetlosti i eksperimentalnog zaključivanja. Svoje eksperimente Ibn al-Haytham je ovdje provodio na sistematičan način, mijenjajući, pri tome, sve što se moglo promijeniti: mehanizam u koji kroz mali otvor ulazi svjetlo, odnosno oblik i veličinu otvora blende, žarišnu duljinu

djelo sačuvano zahvaljujući prevodu na latinski (Hiti 1988: 567). Međutim, egipatski istraživač A. I. Sabra tvrdi da dva sveska, koja obuhvataju Knjigu IV i Knjigu V, nigdje nisu pronađena. Od pet svezaka za koje se zna da postoje, četiri (Knjiga I, II, III i VII) pronađena su u Biblioteci džamije sultana Muhammada Fatiha i trenutno se čuvaju u biblioteci Sulejmaniya, a svezak šest (Knjiga VI) nalazi se u Biblioteci sultana Ahmeta III, u Muzeju Topkapi Sarayi. Svih pet svezaka prepisano je 476. h. / 1083.–1084. i jasno je uočljivo da potiču od jednog prepisivača. Na kraju sveska II i VII naznačeno je da su prepisi nastali u Basri, što navodi na hipotetički zaključak da je prepis i ostalih svezaka nastao u ovom gradu (Sabra 1989: lxxx).

camere obscurae, udaljenost i oblik nebeskih tijela. Ovo je bio put koji ga je doveo do jasnog, obuhvatnog i temeljitog razumijevanja i bio osnova kasnijim njegovim istraživanjima. Dominique Raynaud smatra da ovo Ibn al-Haythamovo djelo i, kasnije napisana, *Knjiga o optici* predstavljaju odlučujući korak u povijesti optike i primjeni eksperimentalne metode u istraživačkoj praksi (Raynaud 2016: 97–103).

Međutim, temama kojima se bavi u naprijed spomenutim djelima iz optike ne bavi se posebno i usredsređeno u svom magnum opusu, *Kitab al-Manaziru*. U ovom djelu Ibn al-Haytham teži postići nešto bitno novo, što je dijelom nagoviješteno, ali ne i postignuto u njegovim ranijim djelima. On na to upozorava: „Prije smo sastavili traktat o znanosti optike u kojem smo često slijedili uvjerljive metode zaključivanja; ali kada su nam se pojavili istiniti dokazi koji se odnose na sve objekte vida, iznova smo započeli sastavljanje ove knjige. Stoga, ko god naiđe na spomenuti traktat, mora znati da ga treba odbaciti, jer su pojmovi izraženi u njemu uključeni u sadržaj ovog djela“ (Ibn al-Haytham 1989: 6).

Istraživanja koja su u njemu predstavljena dosljedno su provedena novom znanstvenom metodom koja je zasnovana na posmatranju, matematičkim principima i eksperimentima.

Kitab al-Manazir se sastoji od sedam knjiga, koje su strukturirane u dvije velike cjeline: prva sadrži tri knjige i u njima su dominantno istražena linearna zračenje svjetlosti i boje, te vida koji je proizveden pravolinijskim zračenjem; druga, koja se sastoji od ostale četiri knjige, proučava refleksiju i lom svjetlosti, te vid proizveden reflektiranim i lomljenim zrakama (Sabra 1989: xiii). U ovom djelu Ibn al-Haytham izlaže rezultate svojih opsežnih istraživanja o svjetlosti i vidu, o svojstvima svjetlosti, njenom ponašanju i interakcijama sa materijalnim objektima; tretira sva relevantna pitanja te vrste koja su prethodila njegovim istraživanjima, kao i pitanja koja postavlja prirodna znanost njegovog vremena. U tom smislu koristi se recentnim otkrićima iz oblasti fiziologije oka, matematike, fizike i medicine. On kritički propituje rezultate istraživanja o svjetlosti grčkih i helenističkih znanstvenika i izražava sumnju u ispravnost njihovih teorija o procesu očinjeg vida, te, na tom tragu, uvodi nove teorije zasnovane na vlastitim istraživanjima u koje je uključio i najnovije rezultate istraživanja u oblasti matematike, fizike i medicine. Otkrićima do kojih je došao doveo je u pitanje stoljećima važeća znanja grčkih i helenističkih znanstvenika iz ove oblasti i u osnovi promijenio shvaćanje svjetlosti i vida.

Prema ranijim teorijama, viđenje je rezultat kontakta između oka i predmeta, bilo posredstvom zraka koje oko emituje na predmet (kao u Euklidovim i Ptolemejevim teorijama ekstramisijske) ili posredstvom prenošenja „oblika“ od predmeta do oka (kao u teorijama intromisijske Aristotela i pristalica atomističke teorije). Ibnu'l Hajsem je izvanredno primijetio i tvrdio da primljeni čulni osjećaj ne predstavlja samo predmet i da se slika predmeta stvara kao rezultat odbijanja svjetlosti od predmeta ka oku (Dallal 2018: 183).

U *Kitab al-Manaziru* Ibn al-Haytham, koristeći istraživačke strategije koje su do tada bile nepoznate u prirodnoj znanosti, istražuje cijelu znanost o vidu i postavlja je na nove osnove. U *Optici* je napravljena sinteza (*tarkib*) dva, do tada odvojena i, pokazalo se, nedovoljna i tek djelimično istinita, postupka proučavanja vida: jednog kojeg su primjenjivali fizičari (*ashab al-tabi'a*) i njime težili objasniti vizuelnu percepciju u smislu „slike“ koju prima oko, i drugog kojeg su primjenjivali matematičari (*ashab al-ta'lim*) i njime nastojali objasniti vidljive pojave objekata pomoću „vizuelnih zraka“ za koje se pretpostavljalo da izlaze iz oka. Ibn al-Haythamu je postalo bjelodano jasno da „održiva i potpuna teorija vida mora spojiti ova dva pristupa ili, kako je on rekao, mora postići 'sintezu' (*tarkib*) fizičkih i matematičkih razmatranja“ (Sabra 1989: liv). Bio je to očito ambiciozan i cjelovit istraživački poduhvat u kojem je njegov autor „obuhvatio sve uobičajene teme u nauci o svjetlosti kao i one koji su otkrili njegovi prethodnici“ (Dallal 2018: 183). Ovaj Ibn al-Haythamov istraživački napor pobudiće, više u zapadnom nego u muslimanskom svijetu, kreativnu radoznalost i izazivati divljenje kasnijih istraživača i znanstvenika, osobito onih koji su istraživali u području optike, te je, kao takav, postao njihova dalekosežna inspiracija koja se može pratiti sve do sedamnaestog stoljeća.

Ibn al-Haythamova *Knjiga o optici* prevedena je na latinski potkraj dvanaestog stoljeća i u srednjovjekovnom kulturnom prostoru Zapada biće poznata pod naslovom *Perspectiva* ili *De aspectibus*. Od tada pa sve do pojave znanstvene revolucije u sedamnaestom stoljeću izvršiće dubok, mada skrivajući, uticaj na mnoge poznate evropske mislioce, znanstvenike i renesansne umjetnike. Tako je, na primjer, već u trinaestom stoljeću postala glavni izvor za pisanje djela o svjetlosti i vidu Rogeru Baconu, Witelu Thuringopolonisu i Johnu Pechamu. Ibn al-Haythamova teorija znanja zasnovana na empirijskoj metodi, koja je detaljno razvijena u drugoj knjizi *Kitab al-Manazira*, takođe je privukla pažnju nekih od najpoznatijih skolastičkih filozofa četrnaestog stoljeća poput Williama Ockhama i Nicolasa Oresmiusa (Oresmea), koji su pisali i djela iz matematike, prirodne filozofije i astronomije. Ockham je, na primjer, u sklopu svoje spoznajne teorije kritizirao skolastičku teoriju vrste, budući da nije zasnovana na iskustvu, te ju je, kao takvu, smatrao suvišnom i umjesto nje

afirmirao teoriju apstrakcije, što se prepoznaje kao važan momenat u razvoju, tada već primjetno mijenjajuće, zapadne epistemologije. On je ojačao empirizam vlastitim zakonom štedljivosti ili Ockhamovom britvom. Prema ovom zakonu „kada imate više načina za objašnjenje podatka, odaberite onaj koji zahtijeva najmanje teorijskih pretpostavki“ (Powers 1999).

Zbog izvanrednih Ibn al-Haythamovih postignuća u optici, originalnost Newtonovog djela, koje je nastalo više od šest stoljeća kasnije u istoj oblasti, ne izgleda sasvim neupitna i tako uvjerljiva.

Eksperimentalna metoda

Izvan svake razumne sumnje je da nijedna ideja nije imala dublji ili sveprisutniji utjecaj na ono što je ljudska rasa postala ili što je učinila na licu Planete od prepuštanja autoriteta eksperimentu.

(Richard Powers)

Eksperimentalna metoda je vjerovatno jedan od najvažnijih povijesnih izuma od pojave ideje znanosti u filozofiji antičke Grčke. Ona se zacijelo nije pojavila u jednom momentu i niotkuda, niti je iznenada izronila iz okeana poput Afrodite. Povijest njenog nastajanja i sticanja pojma o sebi je duga i ispunjena veličanstvenim iskustvima traganja za istinom i izvjesnošću znanja. Njena pojava se dugo pripremala u intelektualnim naporima drevne Grčke, helenizma, Perzije i Indije, sazrijevala i počela poprimati konkretnije oblike u filozofskim i znanstvenim umovima klasične islamske kulture da bi stekla potpunu svijest o vlastitom pojmu i prispjela za svoju dosljednu i svestranu primjenu u evropskom novovjekovlju.

Mada postoji neka vrsta labave konvencije znanstvenika o tome kada je nastala eksperimentalna metoda i kome najviše dugujemo njenu konačnu pojavu⁸, ovo pitanje je još uvijek otvoreno. Znanstvenici, filozofi znanosti i historičari ideja i danas se ovom pitanju vraćaju i pokušavaju na njega, možda vjerodostojnije i pravednije, odgovoriti. Među njima su i oni koji dovode u pitanje „opštu“ konvenciju znanstvenika i smatraju da eksperimentalna metoda svoju prvobitnu pojavu nije imala u novovjekovnoj znanosti nego u znanosti nastaloj u klasičnoj islamskoj kulturu, preciznije u jedanaestom stoljeću, kada su nastala njena najznačajnija znanstvena postignuća. A u ovom

⁸ U svim zapadnim udžbenicima novovjekovni italijanski fizičar Galileo Galilej predstavljen je neupitnim ocem znanstvene metode, a kao njegovi najpoznatiji prethodnici navodili su se dvojica srednjovjekovnih učenjaka, Robert Grosseteste i Roger Bacon.

stoljeću su, kako je ranije već spomenuto, djelovali najveći znanstveni umovi muslimanskog svijeta. U njemu je, dakako, djelovao i Ibn al-Haytham, čije je djelo, kako izgleda, postalo stvarni topos nastajanja eksperimentalne metode (Sedgwick 2022: 3).

Muslimanski znanstvenici iz „ere znanosti“ su inače pokazali veliki dar za neposredno posmatranje i ekperimentiranje, kao i sklonost za autonomnu provjeru istraživačkih rezultata. Stoga su njihovi doprinosi razvoju znanosti (medicine, hemije, zoologije, mineralogije i meteorologije, i osobito astronomije, matematike, fizike i optike) bili konkretniji, prepoznatljiviji i primjenljiviji od njihovih antičkih prethodnika i često su presezali nasljeđe preuzeto iz Grčke, Perzije i Indije.

U horizontima muslimanske znanstvene kulture znanstvena metoda se najavljivala, dijelom i primjenjivala, već u velikom al-Ma'munovom programu astronomskih istraživanja provedenom u prvoj polovini devetog stoljeća u opservatorijama u Damasku i Bagdadu. Ovaj program je imao za cilj preispitati teorijsku osnovu Ptolemejevih astronomskih nalaza i metode korištene u njegovim istraživanjima. „Na širem planu, ovaj program isticao je potrebu neprestane provjere nalaza astronomskih istraživanja i korištenje preciznih instrumenata. Također je predstavljao prvi zabilježeni primjer kolektivnog naučnog poduhvata u historiji“ (Dallal 2018: 162).

Neki od najpoznatijih muslimanskih znanstvenika i filozofa poput al-Kindija, Zakariya al-Razija (u. 926.), al-Birunija (oko 1050.), Ibn Sine (u. 1037.) i Ibn Hazma (u. 1064.) – koji nisu bili eksperimentalni znanstvenici u modernom smislu te riječi – jasno su ukazivali na mogućnost spoznaje svijeta u njegovim pojedinostima i isticali da su neposredno posmatranje i čulno iskustvo najbolji način ostvarenja te spoznaje. Tako se, na primjer, Al-Biruni, koji je također bio polimat, prioritetno samopoimao kao istraživač i matematički astronom, te je naglašavao da su za njega jedino valjani dokazi „oni koji proizilaze iz istraživanja i matematičkih proračuna“⁹ (Dallal 2018: 167). Tezu da se svijet može shvatiti u njegovim pojedinostima eksperimentalno je potvrdio Ibn al-Haytham svojim revolucionarnim otkrićem *da svjetlost ne dolazila iz oka, već da pada u oko*. To da se svijet mogao shvatiti u njegovim pojedinostima i da su posmatranje i čulno iskustvo najbolji način da se to postigne bila je nova ideja u znanosti i kao takva počela je potresati temelje autoriteta (Aristotela i Ptolemeja) u osnovama njihove misli. Bila je to duboko anticipativna ideja koja sasvim korespondira sa shvatanjima moderne znanosti.

⁹ Instrukтивно je istaknuti da je al-Biruni uspostavio i jasnu epistemološku distinkciju između filozofije i matematike, odnosno teologije, metafizike i znanosti.

Metoda koju Ibn al-Haytham primjenjuje u svom istraživačkom radu dizajnira eksperiment tako da se testira postavljena hipoteza i ustanovljuje njena faktična zasnovanost, a ne da tek bude u funkciji posmatranja ili otkrića, kako je bilo u znanstvenoj praksi stoljećima ranije.¹⁰ Kao takva, njegova metoda jasno sadrži rigorozno eksperimentiranje, testiranja i nužnu provjeru teorijskih pretpostavki posmatranjem i rezultatima do kojih se došlo posredstvom eksperimenta. U *Knjizi o optici*, u kojoj je i postavljena njegova eksperimentalna metoda, on se usredsređuje na prioritarno polje svojih istraživanja, na optiku i njen glavni pojam, vid. Optika postaje epistemološki okvir u kojem Ibn al-Haytham dosljedno i sustavno primjenjuje svoju eksperimentalnu metodu, odnosno rezultate istraživanja do kojih je došao njenom primjenom. Metoda ovdje uključuje ključne korake poput pažljivih posmatranja, formuliranja provjerljivih hipoteza, osmišljavanja specifičnih eksperimenata za testiranje tih hipoteza i kritičko vrednovanja rezultata.

Evo kako Ibn al-Haytham u prvom tomu *Knjige o optici* – čiji uvodni odlomci, kao i cijeli Predgovor, pobuđuju osobito oduševljenje i osjećaj znanstvenosti – izlaže svoj pristup istraživanju vida, kao središnje teme optičke znanosti:

Fizičari su istraživali prirodu ove teme prema svojim znanstvenim dometima i trudili se u tome koliko su mogli. Osobito učeni među njima složili su se oko mišljenja da se vid ostvaruje oblikom koji dolazi od vidljivog predmeta do oka i kroz koji vid opaža oblik predmeta. Matematičari su, sa svoje strane, posvetili više pažnje ovoj znanosti od drugih. Provodili su njeno istraživanje, obraćajući pažnju na njene detalje i podjele. Razlikovali su predmete vida, pripisujući uzroke njihovim posebnim svojstvima i navodeći razloge za svako od njih. Ipak, kroz stoljeća su nastavljena neslaganja oko principa ove teme... Čini se da se ova dva pojma, mislim na mišljenje fizičara i matematičara, razilaze i protivreče jedno drugome ako se uzmu doslovno.

Matematičari se, nadalje, razlikuju u pogledu strukture ove zrake i načina njezina nastanka. Neki smatraju da je radijalni stožac čvrsto tijelo, kontinuirano i kompaktno. Drugi misle da se zraka sastoji od ravnih linija koje su fina tijela čiji se krajevi susreću u središtu oka i divergentno se protežu dok ne dosegnu vidljivi objekt; i da vid opaža one dijelove površine objekta koje

¹⁰ Da podsjetim, izgradnja teorije i eksperimentiranje dvije su konstantne karakteristike moderne znanstvene metode. Prva je obično neka vrsta matematičkog modeliranja činjenica opažanja, a druga, osim što je eksperimentalno posmatranje fenomena, zahtijeva i eksperimentalni dokaz hipoteze koja regradirira tretirani fenomen. Dakle, eksperiment je dizajniran tako da testira hipotezu na kojoj se zapravo temelji (matematička) teorija.

susreću krajevi tih linija, dok se dijelovi površine objekta koji se nalaze između tih krajeva ne opažaju. Tako dolazi do toga da su izuzetno mali dijelovi i sitne pore na površinama vidljivih objekata nevidljivi. Opet, oni koji vjeruju da je radialni konus čvrst i kompaktan smatraju da zraka izlazi iz oka u jednoj ravnoj liniji dok ne dođe do objekta, nakon čega se izuzetno brzo kreće po dužini i širini površine objekta... i kroz to kretanje nastaje čvrsti konus. Drugi vjeruju da je materija drugačija i da se kada se kapci otvore ispred objekta, konus odmah stvara... Jedna skupina između njih smatra da je zraka koja proizvodi vid svjetlosna sila koja izlazi iz oka prema vidljivom objektu, a taj osjet izaziva ta sila. Druga skupina smatra da kada zrak dođe u kontakt s okom, on od oka prima samo određenu kvalitetu koja odmah pretvara zrak u zrak kroz koji vid opaža vidljive objekte.

Svaka od tih skupina do svog je uvjerenja dovedena vlastitim razmišljanjima, argumentima, metodama i dokazima. Ali ustaljeno stajalište svih onih koji su istraživali način vizualnog osjeta dijeli se u cjelini na dvije suprotstavljene doktrine koje smo ranije spomenuli. Sada, za bilo koje dvije različite doktrine, ili je jedna od njih istinita, a druga lažna; ili su obje lažne, pri čemu je istina drugačija od svake od njih; ili obje vode do jedne stvari koja je istina... Neslaganje se može pojaviti i u vezi s predmetom istraživanja kao rezultat razlike u metodama istraživanja, ali kada se istraživanje ispravno provede i istraživanje intenzivira, dolazi se do saglasnosti i razlike iščezavaju.

Budući da je to slučaj, a priroda našeg predmeta je nejasna, uz kontinuirano neslaganje kroz stoljeća među istraživačima... i budući da način vida nije utvrđen, smatrali smo prikladnim da usmjerimo svoju pozornost na ovaj predmet koliko god možemo, ozbiljno se posvetimo njemu, ispitamo ga i marljivo istražimo njegovu prirodu. A to znači da bi trebalo ponovo započeti istraživanje njegovih načela i premisa... Trebali bismo razlikovati svojstva pojedinosti i indukcijom prikupiti šta se odnosi na oko kada se zbiva vid, a šta se u načinu osjeta nalazi ujednačenim, nepromjenjivim, očitim i nepodložnim sumnji. Nakon čega bi se trebalo uzdizati u našem istraživanju i razmišljanju, postepeno i uredno, kritizirajući premise i pokazujući oprez pri donošenju zaključaka – naš je cilj u svemu što podvrgavamo ispitivanju i preispitivanju primjenjivati pravdu, a ne slijediti predrasude, te nastojti u svemu što sudimo i kritiziramo da dostižemo istinu, a ne da nas pokolebaju mišljenja. Tako, u konačnici, možemo doći do istine koja zadovoljava srce i postepeno i pažljivo doći do stadija u kojem se pojavljuje sigurnost... (Ibn al-Haytam 1989: 4–6).

Svojom eksperimentalnom metodom opisanoj u *Knjizi o optici* Ibn al-Haytham je osporio sve dotadašnje teorije i uspostavio temelje za buduća empirijska istraživanja u prirodnoj znanosti, čime će ostvariti dalekosežan

uticaj, sve do renesanse i ranog novovjekovlja. Njegova metoda će postat ključna pretpostavka kasnijim modernim znanstvenim istraživačkim praksama.

Eksperimentalna metoda, najbolja ideja milenija

Savremeni američki pisac Richard Powers – koji istražuje učinke moderne znanosti i tehnologije i angažira se na njihovom spajanju sa književnošću – u tekstu objavljenom 1999. godine u časopisu *The New York Times Magazine* proglasio je *najboljom idejom milenija* Ibn al-Haythamov izum eksperimentalne metode (Powers 1999). Ova ideja je, prema njegovom mišljenju, napravila nevjerovatan konceptualni pomak i omogućila *konceptualnu revoluciju* „koja leži u srži onoga što se dogodilo svijetu u posljednjih hiljadu godina“. U tom dugom razdoblju svjetske povijesti – u kojem se uslijed susreta sa Aristotelovom filozofijom i znanstvenim djelima muslimanskih znanstvenika dogodila srednjovjekovna zapadna „eksplozija znanja“, u ranom novovjekovlju i znanstvena revolucija, te znanost postala samostalna i najmoćnija makrostruktura svijesti – *ova ideja je transformirala svaki aspekt postojanja*.

Powers primjećuje da je Ibn al-Haytham riješio znanstveni spor koji je ostao neriješen više od 800 godina. Naime, kako je već ranije naznačeno, stoljećima prije njega u objašnjavanju misterija vida dominirale su dvije međusobno suprotstavljene teorije. Jedna je bila Euklidova, Ptolemejeva i drugih helenističkih matematičara prema kojoj svjetlost nužno putuje od oka do posmatranog objekta, a druga je bila Aristotelova i grčkih atomista, koji su zastupali obrnutu teoriju. Euklid i Ptolemej su svoju teoriju zasnivali na matematici i razumu, a Aristotel na pukoj spekulaciji. Obje teze, iako netačne, bile su filozofski prihvatljive budući da su logične, potpune i unutar sebe konzistentne. Umjesto da slijedi autoritete (Ptolemeja i Aristotela) Ibn al-Haytham je želio eksperimentalno provjeriti ove teorije. Napravio je nekoliko izvanrednih posmatranja. Najgenijalnije bilo je ujedno i najjednostavnije. Pozvao je nekoliko posmatrača da gledaju u sunce, što je potvrdilo njegovu glavnu ideju: kada gledate odveć svijetao objekt, on vam opeče oko. Ustanovio je da svjetlost nije dolazila iz oka, već da pada u oko, reflektirana od objekta koji se posmatra. Ibn al-Haytham se nije „pozivao na geometriju ili teorijsku nužnost. Umjesto toga, srušio je cijelu planinu sistematske teorije jednim pozivom na činjenice. Svjetlost je poticala izvan oka i reflektirala se u njega. Nijedno drugo objašnjenje nije bilo u skladu s dokazima“ (Powers 1999). Teorija nije bila dovoljan argument; nije mogla izdržati pred sudom kontroliranog posmatranja.

„Ovo empirijsko insistiranje ležalo je u biti Ibn al-Haythamove prave revolucije i, mada nije samostalno preokrenuo svijet, njegov se uticaj proširio bezgranično“ (Powers 1999).

Ibn al-Haythamova ideja eksperimentalne metode oslobodila je moć koja je u temelju promijenila svijet i odredila njegov novi, moderni karakter. Powers tvrdi da je izvan svake razumne sumnje da nijedna ideja nije imala dublji ili sveprisutniji uticaj na ono šta je ljudska rasa postala ili šta je učinila na licu planete od prepuštanja autoriteta eksperimentu. Ta najveća ideja posljednjih hiljadu godina omogućila nam je „prevlast nad materijom pitajući se ne kako bi stvari trebale biti, već kako stvari jesu. Posvetili smo se otkrivanju onoga ne šta bismo trebali učiniti sa svijetom, već šta možemo učiniti da svijet čini“ (Powers 1999).

Uticaji

Vjerodostojniji i objektivniji uvidi u intelektualnu povijest Evrope čine sasvim razvidnim „da je znanost o optici koju su franjevci razvili i širili bila utemeljena na glavnim doprinosima optici u srednjovjekovnom muslimanskom svijetu“ (Dupre 2025), prije svega u djelima al-Kindija i, naročito, Ibn al-Haythama. Njihova djela su, zapravo, postala nezaobilazna literatura za zapadne protoempiriste i optičare. Ona su omogućila uvide u znanja iz područja optike koja Zapad prije toga nije poznao. Tada se u njegovom kulturnom prostoru javlja širi i usredsređeniji interes za izučavanje optike, čemu su osobito doprinijeli franjevci Robert Grosseteste, Roger Bacon i John Pechama. Franjevci se inače smatraju glavnim protagonistima razvoja i širenja optičkog znanja u srednjovjekovnoj Evropi. Tome je služila i panevropska mreža univerziteta, studija, skriptorija i biblioteka, koju su oni izgradili. Najpoznatija središta u toj mreži bili su Oxford (prvo središte za izučavanje optike), Pariz i Bologna.¹¹ Optika će uskoro postati jedna od najrazvijenijih znanstvenih disciplina, čija će znanja biti dostupna i zanatskim udruženjima i majstorima koji su – na osnovu znanja koja su do njih posredno dospijevala od muslimanskih znanstvenika – primjenjivali, kako tvrdi poznati njemački historičar umjetnosti Hans Belting, linearnu perspektivu i koji su, u vlastitom interesu, takođe doprinosili razvoju optike.

¹¹ Univerzitet u Bologni je bio otvoreniji i intelektualno senzibilniji od drugih univerziteta. U njemu je vladao stanoviti duh kozmopolitizma, što je bilo izraženo u većim slobodama njegovih studenata, naglašenijoj znatiželji i sklonosti za usvajanjem novih znanja, uključujući i ona muslimanskih znanstvenika.

Ibn al-Haythmova djela ostvarila su značajan uticaj i na kasniju evropsku znanost i njene znanstvenike, renesansne i ranonovovjekovne, takođe i na umjetnost i estetiku percepcije, postavljajući temelje za moderne znanstvene i umjetničke prakse. Njihov uticaj na znanstvena, filozofska i umjetnička kretanja u zapadnoevropskom svijetu, osobito u području prirodne filozofije i optike, sve do pojave znanstvene revolucije u sedamnaestom stoljeću i njenih glavnih arhitekata (Galilea Galieja, Isaka Newtona, Johannesa Keplera i Christiaana Huygensa) bili su stvarni, dalekosežni i sasvim prepoznatljivih tragova. Osobito snažan uticaj izvršilo je Ibn al-Haythmovo djelo *Knjiga o optici*. Pored spomenutih protagonista znanstvene revolucije, ovo djelo je bilo predmetom interesa i prirodnih filozofa i matematičara krajem šesnaestog i u sedamnaestom stoljeću: Willebrörda Snelliusa, Renea Descartesa, Isaaca Barrowa i Rene-Francoisa de Slusea. „Većina njih značajno je koristila različite dijelove knjige, posebno njezin veoma istančan matematički tretman optičkih problema“ (Sabra 1989: xi).

Vizuelna percepcija

Ernst Gombrich, jedan od najpoznatijih historičara umjetnosti dvadesetog stoljeća, sa posebnom pažnjom proučavao je određene aspekte Ibn al-Haythamovae *Optike*. U djelu *Umjetnost i iluzija* napisao je da je Ibn al-Haytham *srednjovjekovni Zapad naučio razlici između osjetila, znanja i zaključivanja, a sve to ima značajnu ulogu u percepciji* (Sabra 1989: xiv; Gombrich 1984).

Ibn al-Haythamov uticaj, posebno onaj u domeni empirijske optike, osim što se kretao putem znanosti, imao je, kako pored ostalih primjećuje Richard Powers, još jedan put, kojim je dodatno uzbudio umove Zapada. Ako svjetlost ulazi u oko izvana, tada se oko nalazi na vrhu vizuelnog stošca, uslijed čega okomita zraka dominira nad svim kosim zrakama. To je podrazumijevalo *geometriju gledanja*, koju je prvobitno opisao Ibn al-Haytham, objasnivši kako ljudsko oko i mozak percipiraju prostor, dubinu, oblike i perspektivu. U trinaestom stoljeću *geometriju gledanja* je pod uticajem Ibn al-Haythama dodatno razvio Witelo Thuringopolonis (u. oko 1281.), poljski teolog i prirodni filozof.¹² Svojim djelom o optici (*Perspectiva*), temeljenom na *Kitab*

¹² Witelo je studirao u Parizu i Padovi. Jedno vrijeme je boravio na papinskom dvoru u Viterbu. Njegovo najpoznatije djelo *Perspectiva* značajno se zasniva na Ibn al-Haythamovom djelu. S druge strane, on je zauzvrat uticao na kasnije znanstvenike, posebno na Johannesa Keplera. Witelova rasprava o optici bila je usko povezana s latinskom verzijom Ibn al-Haythamovog arapskog djela: *Kitab al-Manazir* (*Knjiga o optici; De aspectibus ili*

al-Manaziru, doprinio je definiranju vizuelne percepcije kao kognitivne sposobnosti mozga da prihvati i shvati informaciju primljenu posredstvom oka, transformirajući pri tome svjetlosne signale u suvisle slike, oblike i prostorne odnose. Ovim je otvoren put njenoj smjelijoj zapadnoj recepciji. Koncept vizuelne percepcije uskoro će se proširiti Italijom i snažno uticati na njene umove, umjetnike i estete. Nastajao je novi vizuelni senzibilitet i shvatanje percepcije i najavljena nova velika era u zapadnoevropskom slikarstvu (Powers 1999). U istom velikom duhovnom riječnom toku nastala je i renesansna teorija perspektive, prema kojoj postaje moguć prikaz trodimenzionalnih predmeta na dvodimenzionalnoj površini, u čijoj osnovi je takođe bila Ibn al-Haythamova misao i njena Witelova razrada.

Ibn al-Haythamova *Optika* privukla je pažnju i nekih od najpoznatijih kasnosrednjovjekovnih i renesansnih umjetnika, poput jednog od prvih univerzalnih talijanskih renesansnih umjetnika Lorenza Ghibertija (u. 1455.), koji se bavio teorijom vizualne estetike, optikom i teorijom percepcije. Pretpostavlja se da je Ibn al-Haythamovo djelo uticalo na njegovo shvatanje trodimenzionalnog prostora i doprinijelo raskidu sa srednjovjekovnim ikonografskim shemama i afirmaciji novog, renesansnog shvatanja.¹³

Ibn al-Haythamova teorija svjetlosti, percepcije i dubine gledanja ostavila je trag i na velikog italijanskog slikara iz četrnaestog stoljeća Giotto di Bondonea. „Za čvrste prostore nagoviještene u njegovim freskama govorilo se da gledatelje dovode do ushićenosti i ekstaze. Oko Evrope se okrenulo naopačke.“ Ibn al-Haythamova *camera obscura* navela je slikare da istražuju svjetlost i njeno odbijanje od stvarnih površina. No, tek kada su, posredstvom geografa i matematičara Paola Toscanellija (u. 1482.), renesansni umjetnici Brunelleschi, Masaccio i Uccello saznali za novu optičku matematiku – koja primjenjuje geometriju i algebru za opisivanje pravolinijskog širenja svjetlosti, refleksije i refrakcije kroz leće i ogledala – zapadnoevropski svijet je postigao potpuni uzlet u pravougaonu stvarnost. „Koristeći tehnike duboke perspektive, s njenom sposobnošću mjerenja relativne veličine objekata na bilo kojoj udaljenosti, Toscanelli je sastavio kartu koja je na kraju odvela Kolumba u Novi svijet“; *terra incognita koju je Doba velikih otkrića požurilo popuniti*.

Perspectivae), a obje su štampane u izdanju Friedricha pod nazivom *Opticae thesaurus* (Basel, 1572.), što je zapravo latinski naslov Ibn al-Haythamovog *Kitab al-Manazira* (El-Bizri 2005).

¹³ U svojim prikazima tema iz *Starog zavjeta* (poznatim kao *Vrata raja*) Ghiberti uvodi prikaz trodimenzionalnih figura, do tada nepoznatih u zapadnoj srednjovjekovnoj umjetnosti, čime ostvaruje iluziju čudesne dubine.

Vizuelna teorija i razvoj perspektive

Malo je, izvan uskih znanstvenih krugova, poznato da su se vizuelna teorija na Zapadu i, posebno, razvoj perspektive u renesansi temeljile na Ibn al-Haythmovom djelu *Kitab al-Manazir*, koje je sve do 1572. godine bilo naslovljeno latinskim imenom *Perspectiva*, a nakon toga naslov je promijenjen u grčki pojam *Optika*, koji i danas obilježava nauku o opažanju. Ovo djelo je posredstvom franjevac također potaknulo „paradigmatiku promjenu“ koja je pokrenula potragu za trodimenzionalnim prostorom i interes za perspektivu kod kasnosrednjovjekovnih i renesansnih umjetnika (Brunelleschija, L. B. Albertija). Hans Belting pokazuje da se pojava ideje perspektive, koja je od svih otkrića u umjetnosti najzaslužnija za promjene u novovjekovnoj umjetnosti, nije dogodila, kako se uobičajeno misli, u renesansnoj Firenci, mjestu ponovnog rođenja antike, već očigledno u Bagdadu. A perspektiva je „vjerovatno najvažnija slikovna ideja zapadne kulture“ (Hans Belting).

Naravno, pojam „perspektiva“ nema isto značenje u medijskoj znanosti i u renesansnoj umjetnosti. Njegovo znanstveno značenje definirali su muslimanski znanstvenici u kontekstu svoje vizuelne teorije. Ovaj termin će kasnije, u šesnaestom stoljeću, imati svoju semantičku transformaciju i biće korišten kao sinonim za „optiku“ u značenju približno onom koji je imao u filozofsko-znanstvenom jeziku antičke Grčke i helenizma. Zapadnoevropski autori, poput američkog teoretičara i historičara umjetnosti Erwina Panofskog, „antici pripisuje neku vrstu perspektive“. Međutim, antika izvjesno nije razvila perspektivu, jer „ona nije imala matematičko znanje koje je tek znanost muslimanskih znanstvenika prosljedila Zapadu“ (Belting 2023: 24–25).

Osobita pronicljivost, instruktivnost i privlačnost Beltingovih stavova o doprinosima muslimanskih znanstvenika, posebno Ibn al-Haythma, razvoju ideje perspektive i vizuelne teorije, kao i o dalekosežnosti odjeka njihove misli iz područja optike u zapadnoevropskom svijetu, zavređuju da se zakratko još na njima zadržimo.¹⁴ U svojoj knjizi *Firenca i Bagdad* Belting istražuje prenos vizuelne teorije muslimanskih znanstvenika iz doba klasične islamske kulture na Zapad i teži dati novi naglasak širem kulturnom značaju tog prenosa. On također ispituje upotrebu perspektive u renesansnim slikama kao fakat koji je izveden iz matematičke teorije vida muslimanskih optičara. U tom smislu, posebno ukazuje na intelektualni dug renesansne firentinske umjetnosti

¹⁴ Hans Belting (u. 2023.) poznati je njemački historičar umjetnosti i teoretičar medija, koji je posebnu pažnju posvetio istraživanju slike u kontekstu savremene umjetnosti, italijanske umjetnosti srednjeg vijeka i renesanse.

„islamskoj“ optici i znanosti, što je na osobit način prepoznatljivo u Brunelleschijevom tretmanu perspektive. Inače, perspektiva je imala poseban učinak kao kulturna tehnika. Ona nije promijenila samo umjetnost, ona je promijenila cijelu jednu kulturu, zapadnu kulturu, „čija je sklonost vizuelnome dovela do novih tehnologija slike“ (Belting 2011: 22). Ideja perspektive je u svojoj novovjekovnoj pojavi izazvala i svojevrsnu „kognitivnu revoluciju“; „postala je izraz antropocentričnog mišljenja koje se oslobodilo srednjovjekovne teocentrične slike svijeta“ (Belting 2011: 25).

Zapadna i islamska kultura su, uz sve svoje razlike, nekada posjedovale zajedničku teorijsku matricu. „Prelazak znanstvene teorije u umjetničku praksu, odnosno arapske teorije viđenja u zapadnu teoriju slike, bio je revolucionaran“ (Belting 2011: 34). Interesantno je primijetiti da je, prema mišljenju Beltinga, ovdje došlo do historijskog susreta dviju kultura koje prema slici i pogledu imaju potpuno oprečan odnos, anikonične islamske i ikonične zapadne, te da se taj susret dogodio u horizontu znanosti, a razriješio u horizontu umjetnosti, odnosno slike i pogleda. Naime, u renesansi će se znanstvena teorija ili teorija viđenja muslimanskih znanstvenika transformirati u teoriju slike i, konsekventno, u slikovnu praksu.

Teorija percepcije udaljenosti

Ibn al-Haytham u *Knjizi o optici* takođe relativno detaljno, precizno i empirijski utemeljeno opisuje percepcije veličine, udaljenosti i drugih geometrijskih svojstava trodimenzionalnog svijeta, te postavlja teoriju percepcije udaljenosti, što se može smatrati prvom, u savremenom značenju te riječi, znanstvenom teorijom percepcije udaljenosti. Njegova teorija percepcije udaljenosti u znanstvenim krugovima Zapada perzistirala je sve do pojave znanstvene revolucije, preciznije do momenta kada je Kepler 1604. godine uveo konkurentsku teoriju. Kepler u knjizi iz 1604. godine pod naslovom *Dodaci Witelu, osvrt na optički aspekt astronomije*, osim što izlaže svoju konkurentsku teoriju, detaljno opisuje i rad na polju optike poznatog srednjovjekovnog znanstvenika Witela, koji je posredstvom prevoda djela muslimanskih znanstvenika na latinski upoznao njihove znanstvene doprinose, te je prepoznatljivo pisao u tradiciji muslimanskih optičara. Interesantno je primijetiti da Kepler u ovom djelu često spominje Ibn al-Haythama, ali ne eksplicitno i njegovu teoriju percepcije udaljenosti što, pored ostalog, jasno ukazuje na to da je on poznavao Ibn al-Haythamova djela iz optike, uključujući i njegov *Kitab al-Manazir*, stoga, sasvim vjerovatno, i njegovu teoriju koja je u ovom djelu izložena (Sedgwick 2022: 14).

Neki savremeni istraživači ove teme poput H. A. Sedgwicka ukazuju na karakterističnu okolnost koja svjedoči o tome da su početkom 17. stoljeća proučavanje i razvoj optičkih sistema, koji su uključivali međudjelovanje teleskopa i ljudskog vida, bili toliko rašireni da se čini malo vjerojatnim da se prelaz sa Ibn al-Haythamove osnovne teorije percepcije udaljenosti na apstraktniju, matematičku teoriju Keplera i Descartesa mogao dogoditi odjednom (Sedgwick 2022: 14).

Prema Sedgwickovom mišljenju *detaljniji uvidi u historiju znanosti tog razdoblja mogli bi otkriti složeniji prelaz*. Koliko je poznato, Kepler nije Ibn al-Haythamovoj teoriju percepcije udaljenosti posvećivao veću pažnju i *nije je nikada eksplicitno kritizirao ili odbacio*. To je vjerovatno i stoga što je njegov primarni znanstveni interes bila astronomija a ne optika, te što je optiku proučavao uglavnom kako bi dospio u izgledniju mogućnost „boljeg razumijevanja i kontrole pogrešaka koje ljudski vid unosi u astronomska mjerenja“ (Sedgwick 2022: 14).

Ibn al-Haythamova teorija nekoliko narednih stoljeća neopaženo biva napuštena i uglavnom zaboravljena kao koherentna i sveobuhvatna teorija. Međutim, polovinom prošlog stoljeća vraća joj se američki znanstvenik James J. Gibson¹⁵ i posredno je, u okviru svojih istraživanja u području vizuelne percepcije, aktualizira. On takođe, slično Ibn al-Haythamu, svoju teoriju naziva „teorijom temelja“ percepcije prostora. Interesantno je primijetiti da Gibsonova teorija percepcije udaljenosti – koju će on polovinom dvadesetog stoljeća razviti i, na temelju vlastitih istraživanja u području psihologije, objasniti – ima zapanjujuće sličnosti sa Ibn al-Haythamovom teorijom izloženoj u *Knjizi o optici*, i koja takođe uzima u obzir psihološke aspekte percepcije i vida. Obojica su, na primjer, zastupali stavove o tome da se teorija temeljena na hipotezi intromisije ne može kvalificirati kao održivo objašnjenje vida ukoliko nije dopunjena i potkrijepljena psihološkom teorijom koja postavlja načine zaključivanja koji su nužno uključeni u percepciju vidljivih svojstava osim učinaka svjetlosti i boje“ (Sabra 1989: lv).

Ranije teorije, koje su temeljene ili pak izvedene iz Keplerove i Descartesove teorije percepcije udaljenosti i koje su, u međuvremenu, potisnule Ibn al-Haythamovu teoriju i teorije na njoj zasnovane, Gibson uzima u obzir, ali ih ne prihvata.

¹⁵ Gibsonova teorija vizuelne percepcije uticala je na stavove nekih poznatih škola psihologije u drugoj polovini dvadesetog stoljeća, poput Gestalt psihologije.

Nakon svega, čini se da ne bi bilo sasvim neodmjereno *Kitab al-Manazir* smatrati najkorisnijim znanstvenim štivom koje je napisano o svjetlosti do pojave Newtonove *Optike* u drugoj polovini sedamnaestog stoljeća.

Literatura

1. Belting, Hans. 2010. *Firenca i Bagdad: Zapadno-istočna povijest pogleda*. Zapresić: Fraktura.
2. Briffault, Robert. 1919. *The Making of Humanity*. London: George Allen & Unwin.
3. Dallal, Ahmed. 2018. „Nauka, medicina i tehnologija: stvaranje naučne kulture“. U: Esposito, John L. (ur.), *Oksfordska historija islama* (2. izd.). Sarajevo: Centar za napredne studije (CNS), 153–201.
4. El-Bizri, Nader. 2005. „A Philosophical Perspective on Alhazen’s Optics“. *Arabic Sciences and Philosophy* 15 (2): 189–218. Cambridge University Press.
5. Gombrich, E. H. 1984. *Umetnost i iluzija: psihologija slikovnog predstavljanja*. Beograd: Nolit.
6. Hiti, Filip. 1988. *Istorija Arapa*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
7. Hodgson, Marshall G. S. 1974. *The Venture of Islam* (3 vols.). Chicago: The University of Chicago Press.
8. Hodgson, Marshall G. S. 1993. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Ibn al-Haytham. 1989. *The Optics of Ibn al-Haytham. Books I–III: On Direct Vision*. Sabra, A. I. (ur.). London: Warburg Institute, University of London.
10. Janos, Damien. 2012. *Method, Structure, and Development in al-Farabi’s Cosmology*. Leiden-Boston: Brill.
11. Raynaud, Dominique. 2016. *A Critical Edition of Ibn al-Haytham’s On the Shape of the Eclipse: The First Experimental Study of the Camera Obscura*. Cham: Springer.
12. Sabra, Abdelhamid I. 1989. „Introduction, Commentary, Glossaries, Concordance, Indices“. U: Ibn al-Haytham, *The Optics of Ibn al-Haytham. Book I: On Direct Vision*. Sabra, Abdelhamid I. (ur.). London: Warburg Institute, University of London.
13. Sarton, George. 1962. *Introduction to the History of Science: From Homer to Omar Khayyam* (Vol. I). Baltimore: Carnegie Institution of Washington.
14. Sedgwick, H. A. 2022. „Ibn al-Haytham’s Ground Theory of Distance Perception“. *i-Perception* 13 (5): 1–18.
15. Sesardić, Neven (priređio) 1985. *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit

Internet izvori

1. Dupré, Sven; Raynaud, Dominique. „Optics and the Rise of Perspective: A Study in Network Knowledge Diffusion“. <http://journals.openedition.org/rac/1001> (posjećeno 25. 10. 2025).
2. Druart, Thérèse-Anne. 2024. „al-Farabi“. U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024 Edition) (ur.) Zalta, Edward N. i Nodelman, Uri. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/al-farabi/> (posjećeno 29. 12. 2025).
3. Powers, Richard. 1999. „Eyes Wide Open“. *The New York Times Magazine*, April 18. <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/magazine/millennium/m1/powers.html> (posjećeno 17. 11. 2025).

Prof. dr. Nedreta Šerić

Prof. dr. Ehlimana Spahić

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

nedreta.seric@fpn.unsa.ba

ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 316.647.8:616.89

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 03. 06. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 07. 2026.

STAVOVI GRAĐANA O OSOBAMA S DUŠEVNIM SMETNJAMA: OD PREDRASUDA DO PRIHVAĆENOSTI

CITIZENS' ATTITUDES TOWARD PERSONS WITH MENTAL HEALTH DIFFICULTIES: FROM PREJUDICE TO ACCEPTANCE

Sažetak:

Rad se bavi percepcijama građana, univerzitetskih profesora i stručnjaka iz prakse o stigmatizaciji i društvenoj prihvaćenosti osoba s duševnim smetnjama. Cilj istraživanja bio je ispitati prisutnost stereotipa, predrasuda, socijalne distance i diskriminacije prema osobama s duševnim smetnjama, kao i identifikovati faktore koji doprinose njihovoj stigmatizaciji i mogućnosti destigmatizacije. Istraživanje je provedeno primjenom kombinovanog metodološkog pristupa. Kvantitativni dio obuhvatio je anketiranje 175 građana s područja Kantona Sarajevo i Tuzlanskog kantona, dok je kvalitativni dio uključivao analizu odgovora na pitanja otvorenog tipa te 20 intervju sa univerzitetskim profesorima i socijalnim radnicima. Rezultati ukazuju da su stereotipi, predrasude i socijalna distanca prema osobama s duševnim smetnjama i dalje prisutni, iako većina ispitanika iskazuje spremnost na prihvatanje i podršku osobama s duševnim smetnjama. Kao najznačajniji načini smanjenja stigmatizacije prepoznati su edukacija, medijske kampanje, lični kontakt s osobama s duševnim smetnjama i njihovo veće uključivanje u javni život. Doprinos rada ogleda se u boljem razumijevanju složenosti stigmatizacije kroz analizu percepcija različitih društvenih grupa te ukazivanju na potrebu razvoja sistemskih i multisektorskih aktivnosti usmjerenih na destigmatizaciju i socijalnu uključenost osoba s duševnim smetnjama u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: stigmatizacija, osobe s duševnim smetnjama, percepcije, društveni stavovi, destigmatizacija, mentalno zdravlje

Summary:

This paper examines the perceptions of citizens, university professors, and practitioners regarding the stigmatization and social acceptance of persons with mental health difficulties. The aim of the study was to investigate the presence of stereotypes, prejudice, social distance, and discrimination toward persons with mental health difficulties, as well as to identify factors contributing to their stigmatization and possibilities for destigmatization. The research was conducted using a mixed-methods approach. The quantitative component included a survey of 175 citizens from Sarajevo Canton and Tuzla Canton, while the qualitative component involved the analysis of responses to open-ended questions and 20 semi-structured interviews with university professors and social workers. The findings indicate that stereotypes, prejudice, and social distance toward persons with mental health difficulties are still present, although the majority of participants expressed willingness to accept and support these individuals. Education, media campaigns, direct contact with persons with mental health difficulties, and their greater participation in public life were identified as the most important mechanisms for reducing stigmatization. The contribution of this study lies in providing a better understanding of the complexity of stigmatization through the analysis of perceptions held by different social groups, while highlighting the need for the development of systemic and multisectoral activities aimed at destigmatization and the social inclusion of persons with mental health difficulties in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *stigmatization, persons with mental health difficulties, perceptions, social attitudes, destigmatization, mental health*

1. Uvod

Stigma prema osobama s duševnim smetnjama predstavlja složen društveno uslovljen fenomen koji je, uprkos većoj dostupnosti informacija o mentalnom zdravlju i sve većoj prisutnosti ove teme u javnom prostoru, i dalje prisutan u savremenom društvu. Stigmatizirajući stavovi oblikuju se pod utjecajem različitih društvenih, kulturnih i individualnih faktora, a njihove posljedice ogledaju se u marginalizaciji, diskriminaciji, socijalnoj isključenosti i otežanom pristupu podršci i uslugama mentalnog zdravlja. Imajući u vidu da se posljedice stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama manifestuju na mikro, mezo i makro nivou, stigmatu ne možemo posmatrati samo kao problem pojedinca, već i kao značajan društveni izazov koji utiče na kvalitet života, društvenu uključenost i ostvarivanje prava osoba s duševnim smetnjama. Međutim, u kontekstu Bosne i Hercegovine ovaj problem dodatno je opterećen specifičnim društvenim okolnostima. Bosna i Hercegovina tokom posljednjih decenija prolazi kroz složene društvene, ekonomske i političke tranzicije

praćene različitim oblicima socijalnih nejednakosti, nesigurnosti i neizvjesnosti. Takve okolnosti mogu nepovoljno djelovati na mentalno zdravlje stanovništva, ali i oblikovati društvene reakcije prema osobama koje se suočavaju s problemima mentalnog zdravlja.

Rezultati ranijih istraživanja o stavovima javnosti prema osobama s problemima mentalnog zdravlja u Federaciji Bosne i Hercegovine ukazuju da građani uglavnom iskazuju pozitivne stavove prema osobama s mentalnim poremećajima, ali da su istovremeno prisutni elementi stigmatizacije, posebno u kontekstu socijalne distance prema osobama oboljelim od shizofrenije. Navedeno istraživanje također pokazuje da je većina ispitanika svjesna da svako može razviti mentalni poremećaj, dok oko 70% građana smatra da su osobe s mentalnim poremećajima predugo bile predmet ismijavanja i društvene stigmatizacije (Zavod za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine, 2012). Negativne posljedice stigmatizacije često nadilaze teškoće koje proizlaze iz samog poremećaja. Kako ističe Svjetska zdravstvena organizacija, za mnoge osobe koje žive s mentalnim zdravstvenim poteškoćama negativne percepcije, predrasude i ponašanja drugih ljudi predstavljaju jednako veliko, a ponekad i veće opterećenje od samih simptoma bolesti (WHO, 2024).

Ranija istraživanja u Bosni i Hercegovini dodatno ukazuju da stigma prema osobama s duševnim smetnjama i dalje predstavlja značajnu prepreku njihovoj punoj društvenoj uključenosti. Istraživanje provedeno među socijalnim radnicima zaposlenim u centrima za mentalno zdravlje pokazalo je da stručnjaci stigmatizaciju prepoznaju kao važnu prepreku procesu deinstitutionalizacije, uprkos brojnim aktivnostima usmjerenim na razbijanje stereotipa i predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama. Takođe, nalazi ukazuju da je razvoj koncepta brige u zajednici i dalje suočen sa određenim izazovima, što dodatno otežava socijalnu uključenost i oporavak osoba s duševnim smetnjama (Buljubašić, Šerić i Babić, 2024). Stigmatizacija se prepoznaje i kao kontinuirana prepreka procesu deinstitutionalizacije osoba s duševnim smetnjama (Šerić i Buljubašić, 2025). Dok se edukativne aktivnosti, saradnja sa lokalnom zajednicom, obrazovnim ustanovama i medijima te kampanje usmjerene na razbijanje predrasuda prepoznaju se kao važni mehanizmi destigmatizacije i jačanja socijalne uključenosti osoba s duševnim smetnjama (Šerić, 2025). Dodatno, usluge mentalnog zdravlja često raspolažu ograničenim finansijskim i kadrovskim resursima u poređenju s drugim oblastima zdravstvene zaštite. Nedovoljna ulaganja mogu ograničiti dostupnost i kvalitet usluga te doprinijeti percepciji da mentalno zdravlje nema jednak društveni značaj kao drugi segmenti zdravstvene zaštite (Majani, 2025). Polazeći od navedenog, cilj istraživanja bio je ispitati stavove građana

prema osobama s duševnim smetnjama, uključujući prisutnost predrasuda, stereotipa i spremnost na kontakt s osobama s duševnim smetnjama u različitim društvenim ulogama. Također, cilj je bio sagledati stavove univerzitetskih profesora o stigmatizaciji iz perspektive različitih naučnih disciplina, kao i ispitati kako socijalni radnici zaposleni u ustanovama za zaštitu mentalnog zdravlja procjenjuju nivo stigmatizacije i posljedice koje stigma ostavlja na osobe s duševnim smetnjama.

2. Teorijski okvir

Društveni odnos prema osobama s duševnim smetnjama kroz historiju je prolazio kroz značajne promjene, od izrazito nehumanog postupanja i društvenog isključivanja u ranijim periodima do postepene humanizacije odnosa, posebno tokom 20. stoljeća, razvojem savremenih pristupa zaštiti, liječenju, rehabilitaciji i socijalnoj uključenosti osoba s duševnim smetnjama. Uprkos značajnom napretku u razumijevanju mentalnog zdravlja, stigma i dalje predstavlja jedan od ključnih izazova u ostvarivanju ravnopravnog položaja ovih osoba u društvu. Razumijevanju stigme, njenih uzroka i načina nastanka doprinijele su brojne teorijske perspektive. Među najznačajnijim su Goffmanova teorija stigme, teorija socijalnog identiteta, teorija socijalnog učenja, teorija etiketiranja, socijalno-kognitivni modeli stigme te teorijski pristupi koji objašnjavaju proces samostigmatizacije. Iako polaze od različitih pretpostavki, zajedničko im je nastojanje da objasne kako nastaju i održavaju se negativni društveni stavovi prema osobama s duševnim smetnjama. Temeljni autor koji je dao jednu od najpoznatijih konceptualizacija stigme je Goffman. Prema njegovom shvatanju, stigma nije osobina pojedinca sama po sebi, već nastaje u odnosu između određenog obilježja i društvenih stereotipa. Stigma predstavlja diskreditirajuće obilježje koje osobu u percepciji drugih svodi sa cjelovite osobe na osobu obilježenu negativnim društvenim karakteristikama.

Na taj način određeni atribut postaje stigmatizirajući onda kada odstupa od društvenih očekivanja koja se vežu za pojedinca ili određenu društvenu grupu (Goffman, 1963). Stereotipi, predrasude i diskriminacija predstavljaju međusobno povezane dimenzije društvenog odnosa prema određenim grupama, pri čemu se stereotipi odnose na pojednostavljena uvjerenja o pripadnicima određene grupe, predrasude na stavove i emocionalne reakcije prema njima, a diskriminacija na ponašanja kojima se osobama uskraćuju jednake mogućnosti i ravnopravan društveni položaj (Fiske, 1998). Predrasude predstavljaju važnu komponentu stigme jer povezuju stereotipe s diskriminatornim ponašanjem. U kontekstu duševnih smetnji najčešće se manifestuju kroz strah, nelagodu i socijalnu distancu prema osobama s

duševnim smetnjama (Link i Phelan, 2001; Thornicroft, 2006). Upravo na tom temelju se razvija proces stigmatizacije. Prema Corriganu i Watsonu (2002), stigma je društveni konstrukt u kojem društveno rasprostranjeni stereotipi mogu dovesti do formiranja negativnih stavova i emocionalnih reakcija, koje se zatim manifestuju kroz diskriminatorna ponašanja. Dugotrajna izloženost takvim reakcijama može rezultirati samostigmatizacijom, odnosno prihvatanjem negativnih društvenih uvjerenja od strane samih osoba s duševnim smetnjama, što dovodi do brojnih negativnih posljedica, uključujući smanjenje samopoštovanja i samopouzdanja, povećanje anksioznosti i depresivnosti, kao i smanjenje vjerovatnoće traženja stručne pomoći.

Dakle, stigmatizacija kao društveni proces označavanja drugih kao „drugaćijih“ ili „manje vrijednih“ uobičajeno rezultira socijalnom distancom i diskriminacijom, dok samostigmatizacija dodatno doprinosi socijalnom povlačenju i društvenoj isključenosti. S druge strane, stigmatizacija osoba s duševnim smetnjama može dovesti do socijalne izolacije, otežanog zapošljavanja, smanjene socijalne podrške i drugih oblika društvenog isključivanja. Slične posljedice može imati i samostigmatizacija. Svjetska zdravstvena organizacija ukazuje da samostigmatizacija može dovesti do niskog samopoštovanja i smanjene motivacije za uključivanje u aktivnosti značajne za obrazovanje, zapošljavanje i društveni život, jer osobe počinju vjerovati da nisu sposobne ostvariti svoje potencijale (WHO, 2024). Posljedice stigme ne pogađaju samo pojedinca nego i njegovu porodicu, utiču na kvalitet života i mogućnosti punog uključivanja u zajednicu (Škugor i Sindik, 2017). Na osnovu prethodno predstavljenih teorijskih pristupa moguće je prikazati konceptualni proces razvoja stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, što je prikazano u Tabeli 1.

Tabela 1. Konceptualni prikaz procesa razvoja stigme prema osobama s duševnim smetnjama

Faza procesa	Istraživani indikatori
Društveni stereotipi	Opasnost za okolinu, funkcionalnost, prepoznatljivost osoba s duševnim smetnjama
Predrasude	Izolacija od društva, uzimanje ozbiljno/neozbiljno, odgovornost za vlastito stanje
Socijalna distanca i nelagoda	Prijatelj, radni kolega/kolegica, osoba iz neposrednog okruženja

Faza procesa	Istraživani indikatori
Diskriminacija	Svjedočenje diskriminaciji, diskriminacija u zapošljavanju, stanovanju i društvenim odnosima
Stigmatizacija	Medijski prikaz osoba s duševnim smetnjama, društveni faktori nastanka predrasuda
Samostigmatizacija	Osjećaj srama, odgađanje liječenja, izbjegavanje traženja pomoći, povlačenje iz društvenih odnosa
Društvena uključenost i traženje pomoći	Spremnost traženja pomoći, korištenje usluga, uključenost u zajednicu
Destigmatizacija	Edukacija, kontakt, mediji, uključivanje osoba s iskustvom duševnih smetnji u javni život

Izvor: Prilagođeno prema Corrigan i Watson (2002), Link i Phelan (2001) i Thornicroft et al. (2016)

Prikazani konceptualni model poslužio je kao teorijska osnova za izbor i interpretaciju istraživanih indikatora u ovom istraživanju. Prema važećem Zakonu o zaštiti osoba s duševnim smetnjama u Federaciji Bosne i Hercegovine, osobom s duševnim smetnjama smatra se duševno bolesna osoba, osoba s duševnim poremećajem, nedovoljno duševno razvijena osoba, ovisnik o alkoholu ili drogama te osoba s drugim duševnim smetnjama. Zakon sadrži odredbe usmjerene na zaštitu dostojanstva, prava i ravnopravnosti osoba s duševnim smetnjama. U okviru osnovnih načela zaštite propisano je pravo na zaštitu i unapređenje zdravlja te jednake uslove liječenja kao i za sve druge korisnike zdravstvene zaštite (čl. 4). Također, zakon garantuje zaštitu ljudskog dostojanstva, ravnopravan položaj i zaštitu od svakog oblika zlostavljanja i ponižavajućeg postupanja (čl. 5). Nadalje, liječenje osoba s duševnim smetnjama treba biti organizirano na način da se u najmanjoj mogućoj mjeri ograničavaju njihova prava i slobode te poštuje njihova ličnost i dostojanstvo (čl. 6). Navedena zakonska načela predstavljaju važan normativni okvir za zaštitu osoba s duševnim smetnjama od diskriminacije, društvene isključenosti i drugih oblika nepovoljnog postupanja (Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama FBiH, 2001). Naprijed navedeno podrazumijeva odnos prema osobama s duševnim smetnjama zasnovan na poštovanju, ravnopravnosti i zaštiti dostojanstva, bez predrasuda i diskriminacije, što ujedno predstavlja važan temelj borbe protiv stigmatizacije. Naglašavanjem ravnopravnog tretmana osoba s duševnim smetnjama direktno se zabranjuje diskriminacija u svim aspektima života, uključujući obrazovanje, zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu i pristup socijalnim uslugama. Kroz pravo na zaštitu privatnosti i dostojanstva, osobe s

duševnim smetnjama se štite od javnog izlaganja, etiketiranja i drugih oblika stigmatizacije koji narušavaju njihovo dostojanstvo posebno u javnom prostoru.

Problemu stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama pažnja se posvećuje i na međunarodnom nivou. Akcioni plan za mentalno zdravlje Svjetske zdravstvene organizacije za period 2013–2030. godine prepoznaje smanjenje stigme i diskriminacije kao važan preduslov unapređenja mentalnog zdravlja, uz razvoj usluga u zajednici, promociju socijalne uključenosti i zaštitu ljudskih prava osoba s duševnim smetnjama. Politika i Strategija za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2012–2020. godine prepoznaje značaj socijalne uključenosti, oporavka u zajednici i zaštite prava osoba s duševnim smetnjama. Ostvarivanje navedenih strateških ciljeva može imati značajan doprinos smanjenju posljedica stigmatizacije i diskriminacije (Federalno ministarstvo zdravstva, 2012). Budući da stigma ne podrazumijeva samo negativne stavove, već uključuje nedostatak znanja, predrasude i diskriminatorna ponašanja, aktivnosti usmjerene na njeno smanjenje trebaju djelovati na nivo znanja, stavova i ponašanja. Thornicroft et al. (2016) kao najefikasnije pristupe navode edukaciju, kontakt sa osobama koje imaju iskustvo mentalnih poteškoća te mjere usmjerene na unapređenje pravnih i društvenih normi. Pored toga, prema izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije i Ureda visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za ljudska prava, edukacija o mentalnom zdravlju predstavlja jednu od važnih strategija smanjenja stigmatizacije. Kao primjer navodi se praksa pojedinih saveznih država u Sjedinjenim Američkim Državama koje su uvele obaveznu edukaciju o mentalnom zdravlju u javnim školama s ciljem povećanja svijesti učenika o mentalnom zdravlju. Navedene aktivnosti doprinose destigmatizaciji mentalnih poteškoća, promovisanju prihvatanja i inkluzivnosti, boljem razumijevanju društvenih determinanti mentalnog zdravlja te razbijanju mitova i stereotipa koji mentalne poremećaje povezuju s nasiljem (World Health Organization & Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2023).

2. Metodološki okvir istraživanja

2.1. Problem, predmet i ciljevi istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na nedovoljnu istraženost stavova građana prema osobama s duševnim smetnjama, posebno u kontekstu prisutnosti stereotipa, predrasuda i društvene prihvaćenosti, kao i ograničena saznanja o faktorima koji doprinose formiranju stigmatizirajućih stavova i mogućnostima njihove promjene.

Predmet istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje stavova građana, akademskih radnika i stručnjaka iz prakse o osobama s duševnim smetnjama, obuhvatajući kontinuum od predrasuda do prihvaćenosti. Istraživanje je bilo usmjereno na razumijevanje prisutnosti stereotipa, predrasuda, socijalne distance i društvene prihvaćenosti osoba s duševnim smetnjama, kao i na identifikaciju faktora koji utiču na formiranje stavova i mogućnosti destigmatizacije. Posebna pažnja posvećena je sagledavanju percepcije stigmatizacije iz perspektive građana, ali i stručnjaka različitih profila, s ciljem potpunijeg razumijevanja društvenih obrazaca prihvaćenosti i isključivanja osoba s duševnim smetnjama.

Cilj istraživanja bio je ispitati aktuelne stavove građana prema osobama s duševnim smetnjama i klasificirati ih u odnosu na prisustvo predrasuda i društvenu prihvaćenost. Zatim, cilj je bio identificirati faktore koji utiču na formiranje pozitivnih i negativnih stavova, elaborirati najčešće stereotipe i predrasude te ispitati načine njihovog nastanka, s posebnim akcentom na faktore koji im doprinose. Posebna pažnja posvećena je sagledavanju mogućnosti smanjenja stigmatizacije i aktivnostima usmjerenim na razbijanje predrasuda. Na osnovu dobijenih rezultata formuliране su preporuke za unapređenje društvene prihvaćenosti osoba s duševnim smetnjama u zajednici. Hipoteza istraživanja polazi od pretpostavke da se stavovi građana prema osobama s duševnim smetnjama kreću na kontinuumu od prisustva predrasuda i stereotipa do podrške društvenoj prihvaćenosti i destigmatizaciji.

2.2. Uzorak i postupak istraživanja

Ukupno je u istraživanju učestvovalo 195 učesnika. Anketa je provedena na uzorku od N=175 ispitanika iz Kantona Sarajevo i Tuzlanskog kantona. Uzorak je formiran ciljanim izborom, pri čemu su u istraživanje uključeni ispitanici koji su pokazali interes i spremnost za učešće u istraživanju o stavovima prema osobama s duševnim smetnjama. Pored anketnog istraživanja, realizirano je ukupno 20 polustrukturiranih intervjua sa stručnjacima različitih profila. Od toga je šest intervjua provedeno sa profesorima Univerziteta u Sarajevu (1 politolog, 2 sociologa, 2 komunikologa i 1 poliekonomista), dok je 14 intervjua realizirano sa socijalnim radnicima zaposlenim u bolničkim i vanbolničkim oblicima zaštite mentalnog zdravlja i liječenja osoba s duševnim smetnjama. Intervjui su obuhvatili stručnjake iz Kantona Sarajevo i Tuzlanskog kantona. Stručnjaci uključeni u istraživanje birani su shodno njihovim profesionalnim kompetencijama i iskustvu u oblastima koje su povezane sa mentalnim zdravljem, društvenim stavovima i procesima stigmatizacije. Posebna pažnja usmjerena je na uključivanje socijalnih radnika zaposlenih u centrima za mentalno zdravlje i psihijatrijskim ustanovama, zbog neposrednog iskustva u

radu sa osobama s duševnim smetnjama i uvida u izazove stigmatizacije u svakodnevnoj praksi. Istraživanje je provedeno krajem 2025. i početkom 2026. godine. Podaci anketnog istraživanja prikupljeni su putem online upitnika kreiranog u alatu Google Forms, koji je distribuiran na lične e-mail adrese ispitanika. U istraživanju je učestvovalo 70% ispitanika ženskog i 30% muškog spola. Najveći broj ispitanika pripadao je starosnoj skupini od 35 do 44 godine (34,3%), zatim skupinama od 25 do 34 godine (24,6%) i od 18 do 24 godine (18,3%). Prema obrazovanju, 46,3% sudionika imalo je završen fakultet, 19,4% master studij, a 26,3% srednju školu. Većina ispitanika dolazila je iz urbanih sredina (70,5%), dok je 29,1% živjelo u manjim mjestima i ruralnim sredinama. U istom periodu realizirani su i polustrukturirani intervjui sa stručnjacima različitih profila. Potrebno je naglasiti da uzorak istraživanja nije reprezentativan u odnosu na spolnu strukturu populacije, budući da je u istraživanju učestvovao veći broj žena.

Također, ciljano formiranje uzorka može ograničiti mogućnost generalizacije rezultata na širu populaciju, što nije bila namjera ovog istraživanja. Međutim, ovakav pristup omogućio je uključivanje ispitanika i stručnjaka sa relevantnim iskustvom i spremnošću za otvoreno iznošenje stavova o osjetljivoj društvenoj tematici.

2.3. Metode i tehnike prikupljanja podataka

Podaci su prikupljeni metodom ispitivanja, u okviru koje su korišteni anketa i polustrukturirani intervjui. Anketni upitnik sadržavao je zatvorena i otvorena pitanja usmjerena na ispitivanje percepcije stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, prisustva stereotipa i predrasuda, socijalne distance, diskriminacije, uloge medija te mogućnosti destigmatizacije i unapređenja društvene prihvaćenosti. Za univerzitetske profesore kreirana su posebna pitanja za intervjui, dok su za socijalne radnike zaposlene u bolničkim i vanbolničkim ustanovama korištena ista pitanja. Polustrukturirani intervjui korišten je s ciljem dodatnog razumijevanja i interpretacije nalaza dobijenih anketnim istraživanjem. Pitanja za polustrukturirane intervjue bila su prilagođena profesionalnom profilu sagovornika, pri čemu su obuhvatala teme povezane s percepcijom stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, uzrocima i posljedicama predrasuda, društvenom prihvaćenošću, ulogom medija, institucionalnom podrškom te mogućnostima destigmatizacije i unapređenja društvene uključenosti osoba s duševnim smetnjama. Sa univerzitetskim profesorima fokus je bio na društvenim, medijskim i ekonomskim aspektima stigmatizacije, dok su intervjui sa socijalnim radnicima bili usmjereni na iskustva iz prakse, prepreke integraciji i mogućnosti podrške osobama s duševnim smetnjama. U obradi i analizi podataka dobijenih posredstvom anketnog upitnika korištene su kvantitativne

i kvalitativne metode. U okviru kvantitativne analize primijenjena je deskriptivna statistika. U okviru kvalitativnog dijela istraživanja primijenjena je tematska analiza prema principima Braun i Clarke (2006). S tim u vezi, kvalitativni dio istraživanja obuhvatao je odgovore na pitanja otvorenog tipa iz anketnog upitnika građana, kao i podatke dobijene kroz polustrukturirane intervjue, koji su analizirani u skladu s predmetom, ciljevima i hipotezom istraživanja.

3. Rezultati istraživanja i diskusija

3.1. Percepcija stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama

Rezultati pokazuju da velika većina ispitanika (82%) prepoznaje stigmatizaciju prema osobama s duševnim smetnjama kao ozbiljan i još uvijek prisutan društveni problem. Pored toga, 15,7% ispitanika nema jasan stav o prisutnosti stigmatizacije, dok 2,3% smatra da stigma prema osobama s duševnim smetnjama nije prisutna. Dobijeni nalazi u skladu su s ranijim istraživanjima u Bosni i Hercegovini i međunarodnim nalazima koji potvrđuju prisustvo stigme, socijalne distance i stereotipa prema osobama s mentalnim poremećajima, uprkos većoj društvenoj vidljivosti tema mentalnog zdravlja (Thornicroft, 2006; WHO, 2023; Zavod za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine, 2012). Navedeno potvrđuje i stav intervjuisanog akademskog radnika, koji posebno naglašava da: *„Od svih kategorija najneosjetljiviji smo prema osobama s mentalnim poteškoćama i najvidljivije ih stigmatiziramo“*, a razlog ovakvog odnosa vidi u dubokoj monolitnosti i nespremnosti naše kulture za prihvatanje različitosti (Intervju, politolog). Socijalni radnici koji neposredno rade s osobama s duševnim smetnjama, bez obzira na to da li je riječ o bolničkom ili vanbolničkom obliku tretmana, također potvrđuju prisustvo stigmatizacije koja ostavlja značajne posljedice kako za same osobe s duševnim smetnjama tako i za njihove porodice. *„Prvo kod takvih osoba, posebno nakon otpusta iz bolnice, javlja se samostigmatizacija, sram zbog boravka u psihijatrijskoj ustanovi i sram da se nakon otpusta nastavi liječenje u nadležnom centru za mentalno zdravlje“* (Intervju, socijalni radnik, CMZ).

Na značaj procesa etiketiranja ukazuje i sljedeći iskaz: *„Kada osoba dobije etiketu psihički bolesna, ta oznaka često postaje dominantna komponenta njenog identiteta. Pojedinaac može internalizirati tu etiketu, razviti osjećaj manje vrijednosti i postupno se povući iz društvenih odnosa. U bosanskohercegovačkom kontekstu, gdje su društvene veze (porodica, lokalna zajednica) snažno izražene, posljedice etiketiranja su posebno vidljive“* (Intervju, sociolog). Indirektni pokazatelji stigmatizacije prepoznaju se i kroz nedostatak socijalne podrške u zajednici, društveno isključivanje i

marginalizaciju osoba s duševnim smetnjama. Na to ukazuje i iskaz o „nedostatku socijalne podrške u zajednici“ (Intervju, socijalni radnik, bolnica), kao i navodi o „nedovoljnoj informisanosti pacijenta i porodice o pravima i mogućnostima“, što može biti povezano sa strahom od stigmatizacije i izbjegavanjem traženja podrške. Prema iskustvima stručnjaka, problemi mentalnog zdravlja i dalje se često posmatraju kao „sramotna“ tema, što može dovesti do neiskorištavanja postojećih prava i usluga.

Nadalje, sam tretman osoba s duševnim smetnjama dodatno je otežan prisustvom institucionalne i profesionalne stigme socijalnog rada u zdravstvu. S tim u vezi, uloga socijalnog radnika prepoznaje se kao veoma značajna, ali nedovoljno priznata, što potvrđuje i sljedeći iskaz: „Nismo formalno prepoznati kao zdravstveni saradnici, što ponekad otežava punu integraciju u timski rad i odlučivanje.“ (Intervju, socijalni radnik, CMZ). Takve okolnosti, zajedno sa složenošću problema pacijenata i preopterećenošću stručnog kadra, mogu povećati rizik od profesionalnog sagorijevanja i otežati pružanje sveobuhvatne podrške osobama s duševnim smetnjama.

3.2. Stereotipi, predrasude i socijalna distanca

Iskustva stručnjaka iz centara za mentalno zdravlje ukazuju da stigmatizacija osoba s duševnim smetnjama ostaje prisutna na individualnom, porodičnom i društvenom nivou, ostavljajući posljedice ne samo na same osobe s duševnim smetnjama nego i na članove njihovih porodica. Navedeni nalazi podudaraju se i sa stavovima drugih intervjuisanih stručnjaka koji stigmu prepoznaju kao jednu od značajnih prepreka socijalnoj uključenosti, oporavku i ostvarivanju prava osoba s duševnim smetnjama.

Tabela 2: Stereotipi prema osobama s duševnim smetnjama

Tvrdnja	Da (%)	Ne (%)	Ovisno od dijagnoze (%)	Ne znam (%)	Nisam siguran/na (%)
Opasni su za okolinu	30,1	9,8	56,1	2,3	—
To je znak slabosti	30,1	38,2	11,0	8,1	6,4
Duševna smetnja je trajna i neizlječiva	26,6	23,7	34,7	8,7	2,9
Ne mogu raditi ili doprinositi društvu	31,2	23,7	34,7	8,1	2,9
Izgledaju drugačije ili se lako prepoznaju	28,3	28,9	26,6	6,4	5,2

Izvor: Istraživanje autora

Rezultati prikazani u Tabeli 2 ukazuju da su stereotipi prema osobama s duševnim smetnjama u određenoj mjeri uslovljeni težinom dijagnoze, pri čemu 56,1% građana opasnost za okolinu povezuje upravo sa vrstom ili težinom dijagnoze. Navedeno može ukazivati da građani ne smatraju sve osobe s duševnim smetnjama jednako opasnim, već svoje stavove uslovljavaju specifičnostima mentalnih poteškoća. Dobijeni nalazi pokazuju da stavovi građana nisu jednoznačno negativni, ali ostaje prisutna nesigurnost i uslovljena društvena prihvaćenost, što može ukazivati na uslovljenu društvenu prihvaćenost. Stigmatizacija je prisutna i kroz sumnju u funkcionalnost, budući da 31,2% ispitanika smatra da osobe s duševnim smetnjama ne mogu raditi ili doprinositi društvu. Također, skoro trećina ispitanika smatra da su duševne smetnje trajne i neizlječive, dok dio građana vjeruje da osobe s duševnim smetnjama izgledaju drugačije ili se lako prepoznaju. Navedeno ukazuje na prisustvo pojednostavljenih predodžbi i stereotipa koji mogu doprinositi održavanju socijalne distance i stigmatizacije.

Tabela 3: Predrasude prema osobama s duševnim smetnjama

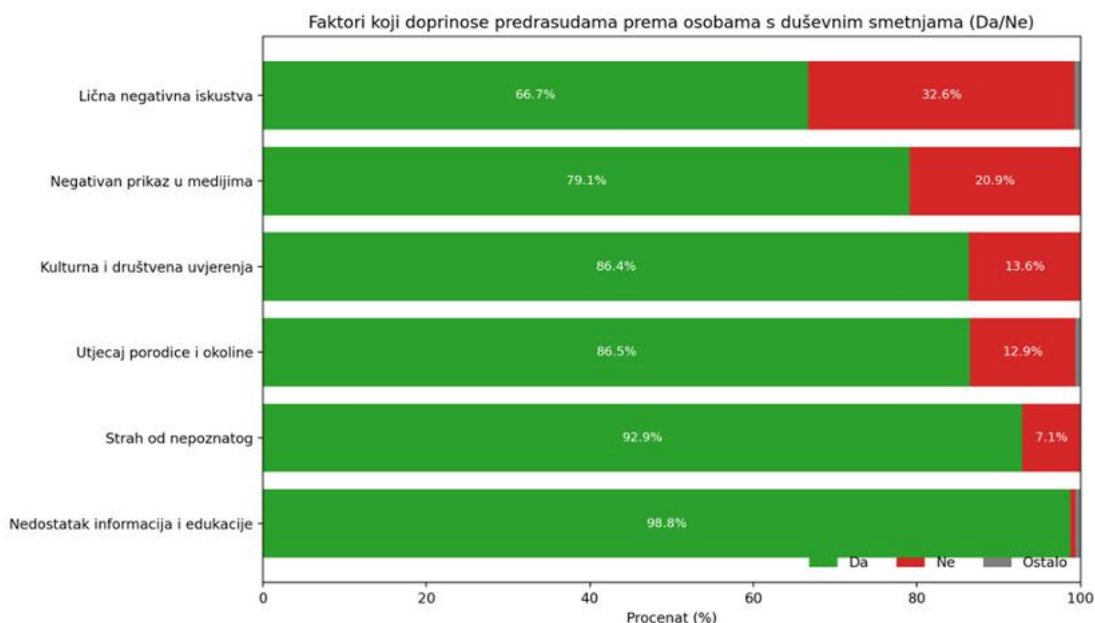
Tvrdnja	Da (%)	Ne (%)	Ovisno od dijagnoze (%)	Ne znam (%)	Nisam siguran/na (%)
Treba ih izolovati od društva	2,3	62,4	8,1	3,5	2,3
Ne treba ih uzimati ozbiljno	27,2	45,1	13,9	4,6	2,9
Same su odgovorne za svoje stanje	23,1	56,1	8,7	5,2	3,5

Izvor: Istraživanje autora

Na osnovu prethodno navedenih stereotipa formiraju se i predrasude prema osobama s duševnim smetnjama. U tom kontekstu većina ispitanika odbacuje izrazito negativne i diskriminatorne stavove prema osobama s duševnim smetnjama. Najveći procenat ispitanika (62,4%) ne smatra da osobe s duševnim smetnjama treba izolovati od društva, dok 56,1% odbacuje tvrdnju da su same odgovorne za svoje stanje. Također, gotovo polovina ispitanika (45,1%) ne slaže se s tvrdnjom da osobe s duševnim smetnjama ne treba uzimati ozbiljno. Iako nalazi ukazuju na određeni stepen društvene prihvaćenosti i odbacivanje otvoreno diskriminatornih stavova, predrasude su i dalje prisutne kroz percepciju društvene funkcionalnosti, odgovornosti za

vlastito stanje i moralnog vrednovanja osoba s duševnim smetnjama. Navedeno potvrđuje stav intervjuisane stručnjakinje: „*Mentalne poteškoće često se interpretiraju kao slabost, nedisciplina ili moralni nedostatak*“ (Intervju, sociologinja). Predrasude ostavljaju negativne posljedice na identitet i društveni položaj osoba s duševnim smetnjama, što potvrđuje i sljedeći iskaz: „*Kada osoba dobije etiketu psihički bolesna, ta oznaka često postaje dominantna komponenta njenog identiteta*“ (Intervju, sociolog). Posljedice stigmatizacije posebno su izražene kod djece i adolescenata, o čemu svjedoči iskustvo stručnjaka iz prakse: „*Djeca i adolescenti nakon otpusta iz bolnice posebno su izloženi psihičkom zlostavljanju od strane vršnjaka...*“ (Intervju, socijalni radnik, CMZ).

Grafikon 1: Faktori utjecaja na predrasude

Izvor: Istraživanje autora

Rezultati istraživanja o percepciji građana u vezi s faktorima koji doprinose formiranju predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama pokazuju visok stepen saglasnosti ispitanika da predrasude prema osobama s duševnim smetnjama proizlaze iz društveno oblikovanih faktora. Kao najznačajniji faktor ispitanici izdvajaju *nedostatak informacija i edukacije* (98,8%), što ukazuje na važnost kontinuiranog obrazovanja i javnog informisanja u procesu destigmatizacije. Visoko su zastupljeni i *strah od nepoznatog* (92,9%), *utjecaj porodice i okoline* (86,5%) te *kulturna i društvena uvjerenja* (86,4%), što potvrđuje da se predrasude ne formiraju isključivo na osnovu ličnih iskustava,

već i kroz šire društvene obrasce i prenesene vrijednosti. Također, značajan broj ispitanika prepoznaje ulogu medija (79,1%) u oblikovanju negativnih percepcija, što ukazuje na potrebu odgovornijeg javnog diskursa o mentalnom zdravlju. Dodatno pitanje o ulozi odgoja i obrazovanja pokazuje da prema mišljenju većine ispitanika upravo odgoj i obrazovanje u ranom djetinjstvu predstavljaju važne faktore u formiranju stavova i predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama. S tim u vezi, velika većina građana (69%) smatra da se predrasude najčešće formiraju upravo u djetinjstvu, dok 26,3% ispitanika vjeruje da se one razvijaju djelimično u ranom životnom periodu, ali i pod utjecajem drugih faktora tokom odrastanja.

Dobijeni nalazi mogu se dovesti u vezu sa stavom intervjuisane sociologinje da se stigma prenosi generacijski kroz porodične narative, što može objasniti zbog čega većina građana smatra da se predrasude najčešće formiraju upravo u djetinjstvu.

Da stigma prema osobama s duševnim smetnjama ima korijene u kulturi te da kulturni obrasci, vrijednosti i narativi oblikuju društvene percepcije mentalnog zdravlja i mentalnih poteškoća, potvrđuju nalazi intervjua sa sociologinjom. Nalazi intervjua ukazuju da stigma prema osobama s duševnim smetnjama ne proizlazi isključivo iz individualnih stavova, već iz šireg društvenog i kulturnog konteksta. Prema mišljenju stručnjakinje, kulturni obrasci, moralne vrijednosti, religijske interpretacije i društvene norme utiču na način na koji zajednica razumije mentalne poteškoće.

Mentalne smetnje često se posmatraju kao odstupanje od društveno prihvatljivih normi ponašanja, pri čemu se osobama s duševnim smetnjama nerijetko pripisuju osobine poput slabosti, nediscipline ili nepredvidivosti. Sagovornica ističe da se stigma održava kroz porodične obrasce, kolektivna uvjerenja i društvena očekivanja, posebno u sredinama u kojima su porodična čast i društvena prihvaćenost od velikog značaja. U takvim okolnostima mentalne poteškoće mogu biti predmet prikrivanja ili minimiziranja, umjesto otvorenog razgovora i traženja podrške.

Također, važnu ulogu u održavanju stigme imaju mediji i javni diskurs, koji osobe s duševnim smetnjama često prikazuju kroz stereotipe povezane s opasnošću, nesposobnošću ili društvenom neprilagođenošću. Na taj način stigma postaje društveno prenošen obrazac koji se održava i bez neposrednog iskustva s osobama s duševnim smetnjama (Intervju, sociologinja).

Tabela 4: Osjećaj nelagode u odnosu s osobama s duševnim smetnjama

Osjećaj nelagode	f	%
Da	22	12,7
Ne	31	17,9
Zависи od okolnosti	39	22,5
Zависи od težine dijagnoze	64	37,0
Nisam siguran/na	17	9,8
Ukupno	173	100

Izvor: Istraživanje autora

Na pitanje „*Da li biste osjećali nelagodu kada bi osoba s duševnim smetnjama bila vaš prijatelj, radni kolega/kolegica ili osoba iz neposrednog okruženja?*“ rezultati ukazuju da osjećaj nelagode prema osobama s duševnim smetnjama nije jednoznačno izražen, već ga značajan broj ispitanika uslovljava okolnostima i vrstom dijagnoze. Najveći procenat ispitanika (37,0%) navodi da osjećaj nelagode zavisi od težine dijagnoze, dok 22,5% smatra da zavisi od konkretnih okolnosti. Navedeni nalazi ukazuju da građani ne izražavaju univerzalno negativne stavove prema osobama s duševnim smetnjama, ali je prisutna određena doza nesigurnosti i uslovljene društvene prihvaćenosti.

Otvoreno priznanje nelagode prisutno je kod manjeg broja ispitanika, pri čemu 12,7% navodi da bi osjećali nelagodu, što može upućivati na prisustvo socijalne distance, straha od nepoznatog ili nedovoljne informiranosti o mentalnom zdravlju. Nasuprot tome, 17,9% ispitanika ne iskazuje osjećaj nelagode, što može ukazivati na veću prihvaćenost i pozitivnije stavove prema osobama s duševnim smetnjama. Nalazi intervjua potvrđuju da osjećaj nelagode prema osobama s duševnim smetnjama nije uvijek otvoreno izražen, ali može biti prisutan u obliku neodređenog osjećaja nesigurnosti ili društvene distance.

Prema mišljenju stručnjakinje, već sama pomisao na mentalne poteškoće kod dijela građana može izazvati nelagodu koju je teško jasno definisati, ali koja utiče na svakodnevnu komunikaciju i društvene odnose (Intervju, komunikologinja). Slično tome, prema iskazu socijalnog radnika, nakon hospitalizacije često dolazi do pojave samostigmatizacije, osjećaja srama i izbjegavanja nastavka liječenja zbog straha od društvene osude. Stručnjak ističe da su osobe s duševnim smetnjama i dalje suočene sa stereotipima koji ih povezuju s opasnošću, smanjenom društvenom funkcionalnošću i nesposobnošću za samostalan život ili rad (Intervju, socijalni radnik, CMZ). Navedeni nalazi ukazuju da stigma ne djeluje samo kroz stavove i ponašanja drugih ljudi, već može dovesti i do samostigmatizacije, što dodatno otežava oporavak i socijalnu uključenost osoba s duševnim smetnjama.

3.3. Diskriminacija i društvena uključenost

Kada su u pitanju stavovi ispitanika o diskriminaciji osoba s duševnim smetnjama, rezultati ukazuju da su diskriminacija i stigmatizacija osoba s duševnim smetnjama i dalje prisutni i društveno vidljivi problemi. Navedeno potvrđuje nalaz prema kojem je gotovo polovina ispitanika (47,1%) svjedočila diskriminaciji osoba s duševnim smetnjama. Trećina ispitanika (32%) navodi da nije imala takvo iskustvo, dok 20,9% nije sigurno ili ne može procijeniti prisutnost diskriminacije.

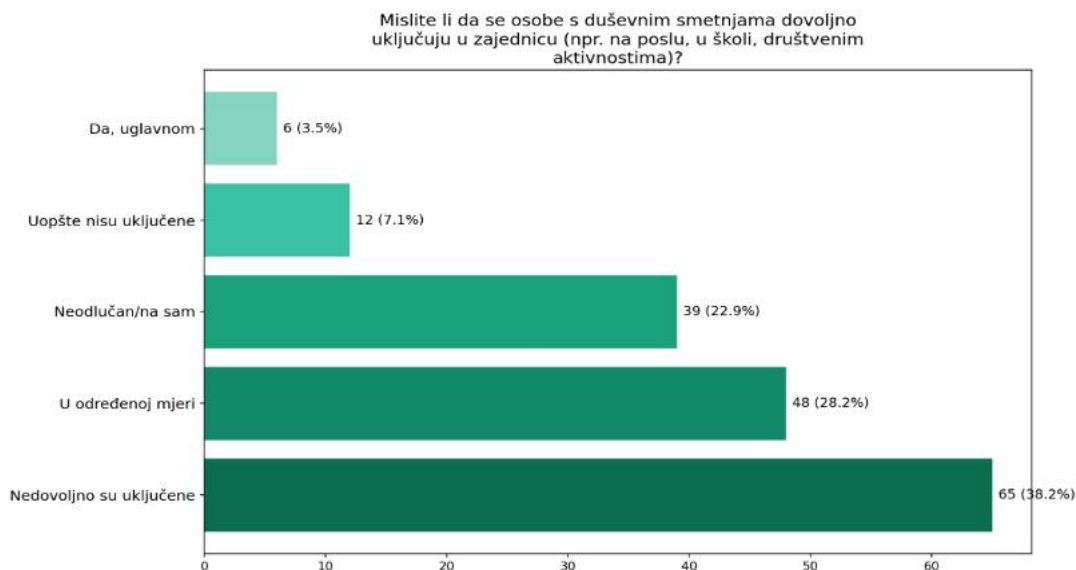
Ovi podaci ne govore o lično doživljenoj diskriminaciji, već o indirektnom svjedočenju različitim oblicima stigmatizacije i diskriminacije osoba s duševnim smetnjama. Takva iskustva najčešće su se odnosila na negativne komentare, šale i omalovažavanje, kao i na izloženost diskriminirajućim sadržajima u medijima.

Dobijeni rezultati mogu ukazivati da diskriminacija osoba s duševnim smetnjama nije jednako vidljiva u svim društvenim okruženjima, ali i da se njeni oblici ponekad manifestuju suptilno ili ostaju neprepoznati. Posebno u kontekstu sistemske ili strukturne stigmatizacije, diskriminatorni obrasci mogu biti normalizirani i zbog toga manje uočljivi u svakodnevnom interakcijama i institucionalnom djelovanju.

Nalazi intervjua ukazuju i na prisustvo određenih oblika institucionalne stigmatizacije. Kao primjeri navode se postupanja koja mogu dovesti u pitanje zaštitu privatnosti osoba s duševnim smetnjama, poput označavanja osoba kao „lica sa psihičkim poremećajem“ u službenoj komunikaciji, bez adekvatne zaštite povjerljivosti podataka.

Također, stručnjaci ukazuju na prisustvo predrasuda kod dijela zdravstvenih profesionalaca, koje se mogu manifestovati kroz pojednostavljeno povezivanje različitih zdravstvenih problema sa potrebom psihijatrijske procjene. Posebni izazovi prepoznati su u postupcima prisilne hospitalizacije, nedovoljnoj koordinaciji između institucija i neujednačenoj primjeni zakonskih propisa, što može dovesti do prebacivanja odgovornosti sa sistema na pojedinca. Prema mišljenju stručnjaka, nedovoljno poznavanje i dosljedna primjena postojećih zakonskih rješenja dodatno otežavaju zaštitu prava osoba s duševnim smetnjama (Intervju, socijalni radnik, CMZ).

Grafikon 2: Uključenost osoba s duševnim smetnjama

Izvor: Istraživanje autora

Kada je riječ o društvenoj uključenosti osoba s duševnim smetnjama, rezultati ukazuju da značajan broj ispitanika smatra da njihova uključenost u zajednicu nije na zadovoljavajućem nivou. Najveći procenat ispitanika (38,2%) smatra da osobe s duševnim smetnjama nisu dovoljno uključene u društveni život, uključujući obrazovanje, radno okruženje i druge oblike zajedničkih aktivnosti, dok 28,2% procjenjuje da je uključenost prisutna samo u određenoj mjeri. Također, gotovo četvrtina ispitanika (22,9%) nema jasan stav o ovom pitanju, što može ukazivati na nedovoljnu vidljivost osoba s duševnim smetnjama u javnom prostoru ili ograničeno razumijevanje njihove stvarne društvene uključenosti. Samo mali broj ispitanika (3,5%) smatra da su osobe s duševnim smetnjama uglavnom uključene u zajednicu. Dobijeni nalazi mogu ukazivati da ispitanici društvenu uključenost osoba s duševnim smetnjama i dalje procjenjuju kao ograničenu, što se može dovesti u vezu sa prisustvom stigme, predrasuda i drugih društvenih prepreka njihovom ravnopravnom uključivanju u zajednicu.

Na pitanje da li bi veća prisutnost osoba s duševnim smetnjama u javnom životu, kroz zapošljavanje, medijsku dekonstrukciju stigme, politiku i druge oblike društvenog angažmana, doprinijela smanjenju predrasuda, većina ispitanika (53,8%) vjeruje da bi veća vidljivost osoba s duševnim smetnjama mogla smanjiti prisutne stereotipe i predrasude. Također, značajan dio ispitanika (38%) nema jasan stav o ovom pitanju, što može ukazivati na

potrebu za dodatnom edukacijom i jačanjem svijesti o važnosti društvene uključenosti osoba s duševnim smetnjama. Samo manji broj ispitanika (2,9%) smatra da veća prisutnost u javnom prostoru ne bi imala utjecaj na smanjenje stigmatizacije. U tom kontekstu, ispitanici vidljivost, društvenu uključenost i aktivno učešće osoba s duševnim smetnjama u različitim segmentima javnog života prepoznaju kao važne faktore procesa destigmatizacije i povećanja društvene prihvaćenosti. Naprijed navedeno potvrđuju i nalazi intervjua sa politologinjom i ekonomisticom. Prema mišljenju stručnjakinje, ekonomske politike i strukture moći u Bosni i Hercegovini značajno utiču na stigmatizaciju osoba s duševnim smetnjama, posebno onih koje bi uz odgovarajuću podršku mogle biti uključene u prilagođene oblike rada. Iako zakonski okvir formalno prepoznaje prava osoba s duševnim smetnjama i postoje različiti oblici podrške u zajednici, praktična podrška u oblasti zapošljavanja i socijalne uključenosti često nije dovoljna. Stigma može ograničiti mogućnosti zapošljavanja i pristup ekonomskim resursima, dok nedovoljni institucionalni kapaciteti, uključujući ograničen broj stručnjaka i nedovoljna javna ulaganja, dodatno otežavaju uključivanje osoba s duševnim smetnjama na tržište rada. Posljedično, osobe s duševnim smetnjama mogu ostati društveno marginalizirane uprkos formalno garantovanim pravima.

Međutim, unapređenje društvene uključenosti zahtijeva istovremeno jačanje institucionalne podrške, političke volje i promjenu društvenih stavova prema osobama s duševnim smetnjama (Intervju, politologinja i ekonomistica). Iskustva stručnjaka iz centara za mentalno zdravlje potvrđuju da društvena uključenost osoba s duševnim smetnjama može biti ograničena zbog stereotipa o njihovoj produktivnosti, samostalnosti i sposobnosti za rad. Prema navodima stručnjaka, osobe s duševnim smetnjama često se percipiraju kao manje funkcionalne, zbog čega se suočavaju sa poteškoćama pri zapošljavanju i uključivanju u svakodnevne društvene aktivnosti (Intervju, socijalni radnik, CMZ).

Svi intervjuisani socijalni radnici zaposleni u bolničkim i vanbolničkim oblicima zaštite mentalnog zdravlja potvrdili su da aktivno rade na razbijanju stereotipa i predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama. Međutim, uprkos aktivnostima stručnjaka usmjerenim na destigmatizaciju i promociju mentalnog zdravlja, osobe s duševnim smetnjama i dalje su suočene sa stigmatizacijom. Dugotrajno prisustvo stigme u gotovo svim segmentima života osoba s duševnim smetnjama predstavlja prepreku procesu deinstitucionalizacije, prevenciji institucionalizacije, društvenoj reintegraciji i punom uključivanju u zajednicu, što potvrđuje da destigmatizacija zahtijeva šire društvene i institucionalne promjene. Navedeno je u skladu s ranijim nalazima prema kojima stručnjaci prepoznaju stigmatizaciju kao važnu

prepreku procesu deinstitutionalizacije i društvene uključenosti osoba s duševnim smetnjama (Šerić i Buljubašić, 2025). U intervjuima sa socijalnim radnicima zaposlenim u bolničkim ustanovama stigmatizacija se ne spominje direktno, već se češće povezuje sa strukturnim i institucionalnim preprekama koje indirektno mogu doprinositi marginalizaciji i stigmatizaciji osoba s duševnim smetnjama. Prema njihovim iskustvima, navedene prepreke manifestuju se kroz otežan pristup uslugama, posebno kada je riječ o smještaju osoba s duševnim smetnjama, dugotrajne procedure za smještaj u ustanove socijalne zaštite, nedovoljnu međusektorsku saradnju, ograničenu podršku porodice i institucija uključenih u proces zaštite i oporavka, kao i nerazumijevanje dijela zdravstvenih radnika.

Kao indirektne oblike institucionalne stigmatizacije socijalni radnici u bolničkom kontekstu posebno izdvajaju izazove vezane za zbrinjavanje pacijenata i nedovoljnu uključenost članova porodice u proces podrške: *„Problemi oko smještaja pacijenta, nemotivacija porodice da pruži pomoć srodnicima...“* (Intervju 1, socijalni radnik, bolnica). Također, prisutna su očekivanja brzog rješavanja složenih socijalnih pitanja bez dovoljno systemske podrške i koordinacije: *„Očekivanja, hitno rješavanje socijalnog statusa pacijenta od strane socijalnog radnika...“* (Intervju 2, socijalni radnik, bolnica). Ovakva praksa može ukazivati na pritisak institucionalnog sistema i ograničene resurse koji stoje na raspolaganju socijalnim radnicima u organizaciji i realizaciji smještaja, što dodatno može povećati ranjivost osoba s duševnim smetnjama.

U odgovorima dijela intervjuisanih socijalnih radnika uočavaju se i problemi socijalne izolacije, nedostatka podrške i otežanog funkcionisanja u zajednici. U kontekstu društvenog i porodičnog okruženja, socijalna izolacija može se posmatrati kao jedan od pokazatelja stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, na što upućuje i sljedeći iskaz: *„Socijalna izolacija i nedostatak podrške, finansijski problemi, nedostatak informacija i nejasnoće, problemi u porodičnim odnosima“* (Intervju 3, socijalni radnik, bolnica). Također, većina socijalnih radnika u bolničkom kontekstu ukazuje na profesionalnu nedovoljnu prepoznatljivost i afirmaciju socijalnih radnika u zdravstvenom sistemu, što indirektno može uticati na kvalitet zaštite osoba s duševnim smetnjama. *„Socijalni radnik treba da bude uključen od prvog kontakta s pacijentom kako bi na vrijeme identifikovao socijalne prepreke koje mogu uticati na liječenje i oporavak“* (Intervju 4, socijalni radnik, bolnica).

Ova potreba za ranijim uključivanjem socijalnih radnika proizlazi iz iskustava prema kojima socijalni faktori povezani sa stigmatizacijom, porodičnim odnosima i društvenom podrškom nisu uvijek pravovremeno prepoznati u

procesu liječenja. Prema iskazima intervjuisanih socijalnih radnika, otpor prema preporukama stručnjaka, kao i strah od institucionalnih procedura, mogu biti povezani sa stigmatizacijom i dovesti do odbijanja pomoći i podrške.

3.4. Mediji i oblikovanje javnih stavova

Prema dobijenim rezultatima istraživanja, način na koji mediji oblikuju mišljenje ispitanika o osobama s duševnim smetnjama je različit. Najveći procenat ispitanika (41,9%) procjenjuje da je utjecaj medija neutralan, što može ukazivati da građani medijske sadržaje ne doživljavaju kao izrazito pozitivan niti izrazito negativan faktor u formiranju stavova. Također, 23,8% ispitanika smatra da mediji negativno utiču na percepciju osoba s duševnim smetnjama, dok 22,7% navodi da mediji nemaju značajan utjecaj na njihove stavove. S druge strane, 11,6% ispitanika procjenjuje da mediji pozitivno doprinose oblikovanju mišljenja o osobama s duševnim smetnjama.

Podijeljena su mišljenja anketiranih građana o ulozi medija u prikazivanju osoba s duševnim smetnjama. Prema dobijenim rezultatima, 47,6% ispitanika smatra da mediji djelimično prikazuju osobe s duševnim smetnjama na stigmatizirajući način, dok 27,6% jasno prepoznaje prisustvo stigmatizirajućih sadržaja u medijskom prostoru. S druge strane, 21,2% ispitanika smatra da mediji ne doprinose stigmatizaciji osoba s duševnim smetnjama. Dobijeni rezultati ukazuju da značajan broj građana prepoznaje određenu ulogu medija u oblikovanju negativnih percepcija i održavanju predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama. Nadalje, na pitanje „*Može li medijska kultura biti prostor za dekonstrukciju stigme i promicanje empatije?*“, prema mišljenju intervjuisane komunikologinje, mediji mogu istovremeno doprinositi održavanju stigme, ali i njenom smanjenju. Način predstavljanja osoba s duševnim smetnjama u medijskim sadržajima utiče na formiranje društvenih percepcija, pri čemu senzacionalistički i stereotipni prikazi mogu dodatno produbljivati predrasude, dok odgovorno izvještavanje može doprinijeti većem razumijevanju i prihvaćenosti osoba s duševnim smetnjama (Intervju, komunikologinja 1). Navedeno potvrđuje i drugi intervjuisani komunikolog.

Prema njegovom mišljenju, iako u Bosni i Hercegovini postoje zakonski i profesionalni standardi koji regulišu izvještavanje o mentalnom zdravlju, medijska praksa ne prati uvijek u potpunosti navedene principe. Kao posebni problemi izdvajaju se senzacionalistički pristup, etički propusti i površno izvještavanje koje teme mentalnog zdravlja tretira kao kratkotrajne medijske sadržaje, umjesto kao važna društvena pitanja. Stručnjak naglašava potrebu za kontinuiranim i stručnim praćenjem tema mentalnog zdravlja, većim uključivanjem kompetentnih stručnjaka u javni prostor te odgovornijim

medijskim pristupom koji bi doprinosaio senzibiliziranju javnosti i smanjenju stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama (Intervju, komunikolog 2). Navedeno je u skladu sa stavovima Svjetske zdravstvene organizacije prema kojima senzacionalističko i stereotipno prikazivanje osoba s mentalnim poteškoćama može doprinosaio održavanju stigme i diskriminacije, dok odgovorno izvještavanje može imati važnu ulogu u njihovom smanjenju (World Health Organization, 2024).

3.5. Destigmatizacija i društvena prihvaćenost

U cilju sagledavanja mogućnosti destigmatizacije osoba s duševnim smetnjama, ispitanicima su postavljena dva pitanja. Prvo se odnosilo na načine smanjenja stigme prepoznate u naučnoj i stručnoj literaturi, dok je drugo omogućilo ispitanicima da samostalno predlože mjere i aktivnosti za smanjenje stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama.

Tabela 5. Mišljenje ispitanika o načinima smanjenja predrasuda prema osobama s duševnim smetnjama

<i>Način smanjenja predrasuda</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Edukacija u školama i zajednici	147	86,0
Medijske kampanje kroz pozitivne primjere	120	70,2
Uključivanje osoba s iskustvom duševnih smetnji u javni život	111	64,9
Lični kontakt i iskustva s osobama s duševnim smetnjama	106	62,0
Ne znam	7	4,1

Izvor: Istraživanje autora

Građani u edukaciji stanovništva vide veliki potencijal za promjenu stigmatizirajućih stavova javnosti. U tom kontekstu, velika većina ispitanika (86%) vjeruje da edukacija može doprinijeti smanjenju stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama. Podizanje nivoa znanja i svijesti o mentalnom zdravlju građani prepoznaju kao jedan od najvažnijih načina promjene negativnih stavova, što ilustrira i odgovor jednog ispitanika: „*Više se edukovati, ne donositi zaključke bez činjenica i poznavanja stvarne situacije, problema i teškoća*“ (Ispitanik 85).

Navedene stavove potvrđuju i stručnjaci iz prakse, koji ističu da kontinuirane edukativne aktivnosti usmjerene prema građanima doprinose destigmatizaciji i jačanju socijalne uključenosti osoba s duševnim smetnjama (Intervju 6, socijalni radnik, CMZ).

Zatim, medijske kampanje usmjerene na promociju mentalnog zdravlja i afirmativno predstavljanje osoba s duševnim smetnjama važne su za 70,2% ispitanika. S tim u vezi, građani su u otvorenim odgovorima naglašavali značaj veće medijske vidljivosti osoba s duševnim smetnjama koje uspješno žive, rade i doprinose svojoj zajednici. Također, prema mišljenju ispitanika, mediji bi trebali češće predstavljati pozitivne primjere i iskustva osoba s duševnim smetnjama kako bi se smanjile predrasude i stvorila realnija slika o njihovom svakodnevnom životu. Na pitanje na koji način mediji mogu oblikovati javni diskurs o mentalnom zdravlju i doprinijeti destigmatizaciji osoba s duševnim smetnjama, intervjuisana komunikologinja ističe da mediji mogu imati značajnu ulogu u procesu destigmatizacije. Umjesto senzacionalističkog pristupa i reprodukovanja stereotipa, medijski sadržaji trebali bi doprinositi boljem razumijevanju mentalnog zdravlja, promovisanju empatije i prihvatanju različitosti. Sagovornica naglašava da je važno osobe s duševnim smetnjama predstavljati kao ravnopravne članove zajednice, a ne kroz njihovu dijagnozu ili poteškoće. Također, odgovorno izvještavanje, korištenje nestigmatizirajućeg jezika, provjerene informacije i promocija dostupnih oblika podrške mogu doprinijeti smanjenju predrasuda i podstaći građane na otvoreniji razgovor o mentalnom zdravlju i pravovremeno traženje pomoći. Prema njenom mišljenju, mediji mogu predstavljati važnu poveznicu između stručnjaka i građana te doprinijeti izgradnji informiranijeg i inkluzivnijeg društva (Intervju, komunikologinja 2). U odgovorima na pitanja otvorenog tipa građani su često naglašavali i značaj razvijanja empatije, poštovanja, emocionalne pismenosti i prihvatanja različitosti kao važnih pretpostavki za smanjenje stigmatizacije osoba s duševnim smetnjama.

Uključivanje osoba s iskustvom duševnih smetnji u javni život prema mišljenju 64,9% ispitanika, kao i lični kontakt i iskustva sa osobama s duševnim smetnjama (62%), predstavljaju važne načine smanjenja stigme. Prema odgovorima ispitanika, neposredni kontakt s osobama s duševnim smetnjama doprinosi boljem razumijevanju njihovih iskustava, smanjenju predrasuda te jačanju društvene uključenosti i socijalne integracije. Dobijeni nalazi u skladu su s ranijim istraživanjima prema kojima osobe koje imaju prethodno iskustvo ili kontakt s osobama s mentalnim poremećajima iskazuju pozitivnije stavove prema njima (Škugor i Sindik, 2017).

Navedene nalaze potvrđuje i intervjuisani sociolog, koji smatra da se stigmatizacija osoba s duševnim smetnjama može smanjivati kroz kombinaciju obrazovanja, javnih kampanja, neposrednog kontakta i institucionalne podrške. Posebno naglašava značaj direktne interakcije s osobama koje imaju iskustvo duševnih smetnji kao jednog od najefikasnijih načina smanjenja predrasuda. Prema njegovom mišljenju, stigma predstavlja

društveno uslovljen fenomen čije smanjenje zahtijeva dugoročne promjene društvenih vrijednosti i praksi (Intervju, sociolog). Sličan stav prisutan je i u odgovorima građana, koji destigmatizaciju ne povezuju samo s informisanjem i edukacijom, već i sa promjenom načina na koji društvo razumije mentalno zdravlje. U tom kontekstu posebno je značajan odgovor jednog ispitanika: „*Normalizirati u društvu da većina nas ima unutrašnje borbe – mentalno zdravlje nije izuzetak nego dio ljudskosti*“ (Ispitanik 56). Navedeni odgovor ukazuje na potrebu stvaranja društvenog okruženja u kojem se mentalne poteškoće ne posmatraju kao razlog za isključivanje i stigmatizaciju, već kao sastavni dio ljudskog iskustva. Važan nalaz istraživanja jeste da se odgovori ispitanika na zatvoreno i otvoreno pitanje o načinima destigmatizacije u značajnoj mjeri podudaraju. Dodatno, u otvorenim odgovorima ispitanici su detaljnije obrazlagali značaj edukacije građana kroz radionice, predavanja i kontinuirano informisanje o mentalnom zdravlju, s posebnim naglaskom na školsko okruženje, radni kolektiv i širu zajednicu. Također, naglašena je važnost institucionalne podrške kroz dostupnost stručne pomoći, unapređenje sistema podrške, jačanje društvene odgovornosti i dosljedniju zaštitu prava osoba s duševnim smetnjama.

4. Zaključci

Dobijeni rezultati potvrđuju hipotezu da se stavovi građana prema osobama s duševnim smetnjama kreću od prisustva određenih stereotipa i predrasuda do izražene podrške njihovoj društvenoj prihvaćenosti, uključenosti i destigmatizaciji. S tim u vezi, većina anketiranih građana prepoznaje stigmatizaciju kao prisutan društveni problem koji se ne ispoljava jednako u svim situacijama, već je često uslovljen vrstom dijagnoze i okolnostima u kojima dolazi do kontakta s osobama s duševnim smetnjama. Iako stereotipi i predrasude nisu izrazito prisutni, oni su često povezani s vrstom i težinom dijagnoze. Socijalna distanca i osjećaj nelagode prema osobama s duševnim smetnjama i dalje postoje, ali su najčešće povezani s konkretnim okolnostima, posebno kada je riječ o članu porodice, prijatelju ili osobi koju ispitanici poznaju. Mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju stavova javnosti, ali i djelimičan uticaj na stavove učesnika istraživanja. Edukacija, neposredni kontakt i veća društvena uključenost osoba s duševnim smetnjama prepoznati su kao najvažniji mehanizmi destigmatizacije. U odgovorima intervjuisanih socijalnih radnika zaposlenih u bolničkim i vanbolničkim ustanovama stigma se javlja direktno kao prepreka prihvatanju pomoći, a indirektno kroz nedostatak podrške, strah od institucija, slab kontinuitet brige i različite institucionalne prepreke. Uprkos kontinuiranom radu na destigmatizaciji, socijalni radnici i dalje prepoznaju stigmatu kao značajnu prepreku društvenoj

uključenosti, oporavku u zajednici i procesu deinstitucionalizacije. Nalazi intervjua sa univerzitetskim profesorima ukazuju da je stigma prema osobama s duševnim smetnjama višedimenzionalan društveni fenomen koji se održava kroz kulturne obrasce, procese etiketiranja, medijske reprezentacije i strukturne nejednakosti, dok se kao važni mehanizmi destigmatizacije izdvajaju edukacija, neposredni kontakt i veća društvena uključenost osoba s duševnim smetnjama. Destigmatizacija predstavlja složen i dugoročan proces koji zahtijeva multisektorski pristup i uključivanje različitih društvenih aktera.

U tom procesu važnu ulogu imaju nadležna ministarstva i kreatori javnih politika, zdravstvene ustanove, obrazovni sistem, mediji, institucije socijalne zaštite, organizacije civilnog društva, ali i same osobe s iskustvom duševnih smetnji. Zajedničkim djelovanjem moguće je doprinijeti smanjenju predrasuda i diskriminacije te stvaranju društvenog okruženja koje podstiče prihvatanje, ravnopravnost i puno učešće osoba s duševnim smetnjama u životu zajednice, što je ujedno i jedan od ključnih ciljeva deinstitucionalizacije i koncepta brige u zajednici kao savremenih odgovora na izazove u oblasti mentalnog zdravlja. U tom kontekstu posebno je značajna poruka jednog od ispitanika da „*ne možemo svima promijeniti mišljenje, ali možemo stvarati okruženje u kojem su predrasude društveno neprihvatljive*“ (Ispitanik 125).

Literatura

1. Braun, V. and Clarke, V. (2006) *Using thematic analysis in psychology*, Qualitative Research in Psychology, 3(2), pp. 77–101. Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1191/1478088706qp063oa> (Pristupljeno: 15. maj 2026).
2. Buljubašić, S., Šerić, N. i Babić, N. (2024) *Značaj međusektorske saradnje u procesu deinstitucionalizacije*, u Aktuelnosti u logopediji, okupacionoj terapiji, psihologiji, pedagoškim naukama i socijalnom radu: ALOPPS24 – Svet u promeni: uloga društvenih nauka u oblikovanju budućnosti. Beograd: Akademija za humani razvoj / College of Human Development; Fakultet za diplomatiju i bezbednost / Faculty of Diplomacy and Security, str. 183–205.
3. Corrigan, P.W. and Watson, A.C. (2002) *Understanding the impact of stigma on people with mental illness*, World Psychiatry, 1(1), pp. 16–20. Dostupno na: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1489832/> (Pristupljeno: 15. maj 2026).
4. Majani, E. (2025) *Breaking the silence: addressing stigma in mental health*, Discover Public Health, 22, Article 441. doi:10.1186/s12982-025-00803-3.
5. Federalno ministarstvo zdravstva (2012) *Politika i Strategija za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja u Federaciji Bosne i Hercegovine 2012–2020*. Sarajevo: Federalno ministarstvo zdravstva.

6. Fiske, S.T. (1998) *Stereotyping, Prejudice, and Discrimination*, in Gilbert, D.T., Fiske, S.T. and Lindzey, G. (eds.) *The Handbook of Social Psychology*. 4th edn. Boston: McGraw-Hill, pp. 357–411.
7. Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
8. Link, B.G. and Phelan, J.C. (2001) *Conceptualizing Stigma*, *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 363–385. doi:10.1146/annurev.soc.27.1.363
9. Petak, A., Narić, S. i Matković, R. (2021) *Stavovi prema osobama s poteškoćama mentalnog zdravlja*, *Ljetopis socijalnog rada*, 28(1), str. 181–203. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/261099> (Pristupljeno: 26. mart 2026).
10. Šerić, N. i Buljubašić, S. (2025) *Socijalni rad u mentalnom zdravlju – izazovi i prepreke*, u Dimovski, D., Kostić, M. i Dimovski, J. (ur.) 29. oktobarski susreti u socijalnoj zaštiti: Ozbiljni oblici nasilja – sistem zaleđen traumom. Niš: Centar za socijalni rad „Sveti Sava“, str. 9–27.
11. Škugor, T. i Sindik, J. (2017) *Stavovi prema duševnim bolesnicima u društvu – usporedba u odnosu na odabrane socio-demografske čimbenike*, *Sestrinski glasnik/Nursing Journal*, 22(3), str. 273–279. doi:10.11608/sgnj.2017.22.053.
12. Thornicroft, G. (2006) *Shunned: Discrimination Against People with Mental Illness*. Oxford: Oxford University Press.
13. Thornicroft, G., Mehta, N., Clement, S., Evans-Lacko, S., Doherty, M., Rose, D., Koschorke, M., Shidhaye, R., O'Reilly, C. and Henderson, C. (2016) 'Evidence for effective interventions to reduce mental-health-related stigma and discrimination', *The Lancet*, 387(10023), pp. 1123–1132. doi:10.1016/S0140-6736(15)00298-6.
14. World Health Organization (2024) *The overwhelming case for ending stigma and discrimination in mental health*. Geneva: World Health Organization. Dostupno na: <https://www.who.int/europe/news/item/26-06-2024-the-overwhelming-case-for-ending-stigma-and-discrimination-in-mental-health> (Pristupljeno: 29. maj 2026).
15. World Health Organization and Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2023) *Mental Health, Human Rights and Legislation*

Emina Aličković, MA

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

alickovicemina56@gmail.com

UDK / UDC 17:008

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 21. 08. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 02. 10. 2025.

KULTURA RAVNODUŠNOSTI: PROBLEM FLUIDNOSTI MORALA

THE CULTURE OF INDIFFERENCE: THE PROBLEM OF MORAL FLUIDITY

Sažetak

Ovaj rad istražuje fenomen kulture ravnodušnosti i problem fluidnosti morala u savremenom društvu. Polazište je teorijski okvir Zygmunta Baumana, dopunjen uvidima drugih relevantnih autora poput Hannah Arendt, Émilea Durkheima i Byung-Chul Hana. Metodološki, rad se oslanja na kvalitativnu analizu i interpretaciju teorijskih izvora, uz kritičko-komparativni pristup kojim se povezuju klasične i savremene sociološke i filozofske perspektive. Rezultati analize pokazuju da moral u uslovima tekuće modernosti gubi stabilne temelje i transformiše se u „fluidni moral“, obilježen subjektivnošću, površnošću i fragmentacijom. Ravnodušnost, u tom kontekstu, ne proizlazi iz puke odsutnosti empatije, već iz sistemskog pritiska, emocionalnog umora i normalizacije otuđenja. Zaključuje se da kultura ravnodušnosti predstavlja jedno od ključnih obilježja savremenog društva te da moralna obnova zahtijeva povratak etici odgovornosti i osjetljivosti prema Drugome.

Ključne riječi: banalnost, empatija, fluidnost, kultura ravnodušnosti, moral, moralna sljepoća, odgovornost

Summary

This paper explores the phenomenon of the culture of indifference and the problem of moral fluidity in contemporary society. The theoretical framework is primarily based on the work of Zygmunt Bauman, complemented by insights from other relevant authors such as Hannah Arendt, Émile Durkheim, and Byung-Chul Han. Methodologically, the paper relies on qualitative analysis and interpretation of theoretical sources, applying a critical-comparative approach that connects classical and contemporary sociological and philosophical perspectives. The findings show that morality in liquid modernity loses its stable foundations and transforms into “fluid morality,” marked by subjectivity, superficiality, and fragmentation. In this

context, indifference does not stem merely from a lack of empathy, but rather from systemic pressure, emotional exhaustion, and the normalization of alienation. The paper concludes that the culture of indifference is one of the defining features of contemporary society and that moral renewal requires a return to an ethic of responsibility and sensitivity to the Other.

Keywords: *banality, empathy, fluidity, indifference culture, morality, moral blindness, responsibility*

Uvod

U današnjem svijetu, koji je obilježen neprestanim tokom zastrašujućih događaja, nepravdama koje proizilaze iz sistema i neizmjenim ljudskim patnjama – bilo da se sa tim susrećemo kroz medijske izvještaje, društvene mreže ili pak kroz vlastito iskustvo i neposredno svjedočenje – postaje sve jasnije i nemoguće za zanemariti da se čovječanstvo ne suočava isključivo sa postepenim nestankom tradicionalnih vrijednosti i normi koje su nekada činile temelj društvenog poretka, već i sa jednim posebnim oblikom međuljudskih odnosa, odnosno sa ravnodušnošću koja poprima razmjere globalne kulture. Stvaramo i održavamo jedan svijet u kojem nas sama sveprisutnost zla, patnje i nepravde navodi na to da sve te pojave počinjemo doživljavati kao nešto normalno, očekivano, čak i trivijalno, jer je ključno uočiti da „zlo nije ograničeno na rat ili totalitarne ideologije. Danas se češće otkriva kroz neuspjeh da reagujemo na tuđu patnju, odbijanje razumijevanja drugih, neosjetljivost i oči okrenute od tihog etičkog pogleda.“ (Bauman & Donskis, 2013: 10)

Ovaj naučni rad nosi naslov „Kultura ravnodušnosti: problem fluidnosti morala“ upravo zbog toga što njegova osnovna namjera i cilj jeste da istraži, analizira i ukaže na načine na koje se moralni osjećaj, moralna svijest i individualna i/ili kolektivna odgovornost, u kontekstu kasne modernosti i globaliziranog društva, postepeno gube, nestaju i rastvaraju u bezdanu neosjetljivosti, u haotičnoj bujici informacija koje nas svakodnevno preplavljaju, u sve većoj otuđenosti pojedinaca jednih od drugih, kao i u sveprisutnom procesu radikalne individualizacije koja nas čini nesposobnima za istinsku empatiju. Poseban naglasak u radu stavljen je na teorijsku konceptualizaciju morala kroz djela i teorijske postavke Zygmunta Baumana – jednog od najuticajnijih i najoriginalnijih sociologa savremenog doba – čiji teorijski doprinos pruža ključne uvide u to kako je došlo do dramatične transformacije u shvatanju moralnosti: od nekadašnje čvrste, neupitne društvene obaveze do današnjeg stanja u kojem se moral pretvara u nešto

neodređeno, promjenjivo, nestalno i izrazito subjektivno. To *nešto* možemo nazvati fluidnim moralom.

U takvom društvenom okruženju, moralne odluke i vrednovanja više nisu ukorijenjene u dugotrajnim tradicijama, religijskim sistemima vjerovanja ili autoritetskim kodovima ponašanja, već se u velikoj mjeri formiraju pod uticajem trenutnih društvenih strujanja, površnih trendova i kolektivnih raspoloženja, često bez ikakve dublje refleksije, bez trajnog oslonca na univerzalne principe i bez istinske brige za posljedice. Među mnogim temama kojima se Bauman bavio – od pitanja identiteta u postmodernom društvu, potrošačke kulture, transformacije intimnosti i ljubavi, pa sve do fenomena straha, nesigurnosti i potrage za sigurnošću u fluidnom svijetu – moral zauzima apsolutno centralno mjesto, jer se upravo kroz prizmu morala on bavi najtežim pitanjima ljudske odgovornosti, međusobne povezanosti, patnje i mogućnosti nade u bolje sutra. Zbog toga je razumijevanje Baumanovog stava o moralu ključno za cjelokupno razumijevanje njegovog sociološkog opusa.

Da bismo u potpunosti shvatili dubinsko značenje naslova ovog rada, neophodno je detaljno razraditi i međusobno povezati sve ključne pojmove koji ga čine. Naslov nije samo deskriptivna oznaka, već predstavlja složeni teorijski okvir koji otkriva temeljnu dinamiku savremene etičke krize. Počevši od koncepta kulture ravnodušnosti kao dominantnog obilježja savremenog društva, nameće se potreba da se ovaj fenomen promatra ne kao povremeni ili marginalni društveni deficit, već kao suštinski način postojanja u kasnom kapitalizmu. Ravnodušnost se ne manifestuje isključivo kroz otvoreno ignoriranje patnje, već kroz latentnije oblike emocionalnog povlačenja, institucionaliziranu nemarnost i sistemsku trivializaciju ljudske patnje. Ona postaje kolektivni mehanizam odbrane protiv preplavljenosti traumatičnim sadržajima, ali i oruđe održanja postojećeg poretka koji profitira od pasivnosti pojedinaca.

Potrebno je produbiti razumijevanje *fluidnosti* kao suštinske karakteristike kasne modernosti koja prožima sve aspekte ljudskog postojanja. Fluidnost se ne ogleda samo u nestalnosti društvenih struktura, već i u fragmentaciji identiteta, relativizaciji vrijednosti i neprekidnoj transformaciji načina na koji doživljavamo stvarnost. Ova tekuća modernost razara sve oblike trajnih veza i predvidivih okvira, ostavljajući pojedinca u stanju trajne neizvjesnosti i egzistencijalne anksioznosti. U takvom kontekstu, ništa ne može zadržati svoj oblik dovoljno dugo da bi postao temelj za djelovanje, što dovodi do stanja u kojem se sve, pa tako i moral, pretvara u prolaznu, prilagodljivu i nestalnu kategoriju.

Sam pojam *moralnost*, sukladno Baumanovoj teoriji, radikalno se transformira i gubi svoju nekadašnju stabilnost. Tradicionalni moral bio je utemeljen na postojanim normama, religijskim zapovijedima ili društvenim konvencijama koje su bile jasno definirane i općeprihvaćene. Danas, međutim, moral postaje sve više subjektivan, situacijski i nepredvidiv. On nije više spolja nametnut, već se gradi kroz unutrašnje, često kontradiktorne, odluke pojedinca koji su suočeni sa bezbrojnim etičkim izazovima bez jasnih smjernica. Ova transformacija nije samo promjena u sadržaju moralnih normi, već i u samoj prirodi moralnog subjekta, koji sada mora samostalno nositi teret odluka bez sigurnosti kolektivnog odobrenja ili transcendentnog opravdanja. Upravo u tome leži težina i aktuelnost ovog istraživanja – u pokušaju da se razumije kako se etika može održati u vremenu kada su svi njeni temelji postali nestalni, a njeni izazovi sve kompleksniji i globalniji.

Ravnodušnost kao nova normalnost

Sintagma „kultura ravnodušnosti“ predstavlja alarmantno aktuelan konceptualni okvir za razumijevanje suštinskog stanja savremenog društva, stanja u kome je emocionalna distanca, otuđenost i indiferentnost prema *Drugom*, prema tuđem, prema drugačijem uopšte, postala ne samo povremeno manifestirana pojava, već fundamentalna karakteristika, gotovo ontološka konstanta savremenog načina postojanja. Ova ravnodušnost nije više marginalni društveni fenomen, već je transformirana u svojevrsnu normu, u društveno prihvaćen i čak podrazumijevani modalitet interakcije, koji ne samo da se ne sankcioniše, već se na različite načine potajno podstiče i institucionalno održava kroz brojne mehanizme savremene kulture i ekonomije. Ovo stanje društvene psihe ne može se svesti na prostu sumu individualnih moralnih deficita ili kolekciju ličnih kriza savijesti, već predstavlja direktnu posljedicu, odraz i manifestaciju mnogo širih, kompleksnijih i duboko ukorijenjenih društveno-ekonomskih, kulturnih, tehničko-tehnoloških i psiholoških dinamika koje oblikuju i konstituiraju samu suštinu savremenog subjektivnog iskustva.

Da bismo dublje i potpunije razumijeli šta se ovdje zapravo događa, šta ova sintagma želi da nas nauči i na šta nas upozorava, izuzetno je korisno osloniti se na uvide južnokorejskog filozofa i kulturnog teoretičara Byung-Chul Hana, čija analiza savremenosti, u djelu „Društvo umora: prošireno izdanje s esejima“ (2020), pruža ključne perspektive za dekodiranje ove pojave. Han savremeno društvo opisuje kao „društvo umora“ - jednu vrstu društvene formacije u kojoj njegovi članovi, usljed specifičnih uslova postojanja, postepeno gube kapacitet, energiju i volju ne samo za autentičnu emocionalnu

reakciju, već i za bilo kakav oblik etičkog angažmana. U ovom Hanovom konceptualnom okviru, savremeni pojedinac više nije subjekt klasične represije, on nije podvrgnut tradicionalnim oblicima spoljašnjeg pritiska i direktne sile, već se nalazi u stanju paradoksalne *slobode* koja se zapravo manifestira kao beskonačan niz samonametnutih imperativa: imperativa stalne produktivnosti, neprekidnog usavršavanja, konstantne samooptimizacije i trajne hiperaktivnosti.

Umor o kojem Han govori nije jednostavan fizički zamor, onaj koji se može otkloniti noćnim odmorm ili vikendom provedenim u opuštanju. Riječ je o mnogo dubljem, egzistencijalnom iscrpljenju, o stanju totalne psihičke i emocionalne ispražnjenosti koja proizilazi iz neprekidnog borbenog stanja u kojem se pojedinac nalazi - borbe sa sopstvenim očekivanjima, društvenim standardima, te nerealnim zahtjevima savremenog kapitalizma. Ovaj pritisak nije više spoljašnji, on je potpuno internaliziran, postao je dio same strukture subjektivnosti, pretvorio se u jednu vrstu tihog, ali permanentnog i razarajućeg samonasilja koje na kraju proizvodi stanje potpune emocionalne otupjelosti.

U ovakvom egzistencijalnom kontekstu, kapacitet za autentičnu etičku i emocionalnu reakciju neprestano slabi, jer je subjekt toliko preopterećen zadatkom da bude konstantno dobar, efikasan i produktivan za sistem, da više nema mentalnih, emocionalnih ni psihičkih resursa da bude dobar i za *Drugog*, da se angažuje, da osjeti, da doživi, da reaguje. Ravnodušnost u ovom kontekstu ne nastaje kao prosti nedostatak empatije, kao neka vrsta urođenog emocionalnog deficita, već kao direktna posljedica potpune potrošnje svih empatičnih resursa - ljudi ovdje ne postaju nemoralni svjesnom odlukom, već se jednostavno nalaze u stanju potpune emocionalne ispražnjenosti, u stanju u kojem kao da više nemaju šta da ponude.

Upravo u ovom trenutku analize otvara se prostor za uvide Zygmunta Baumana i Leonidasa Donskisa, koji u svom zajedničkom radu ukazuju na to da je ravnodušnost zapravo jedna vrsta emocionalne strategije preživljavanja u vremenu hronične nesigurnosti i trajne fluidnosti, ili kako to oni opisuju: „Ipak su strah i ravnodušnost dvije strane iste medalje u fluidnoj modernosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 95) Ovo valja misliti kao ključni hermeneutički alat za razumijevanje načina na koji savremeni pojedinac reaguje (ili, češće, ne reaguje) na *Drugog*, na ono *Tuđe* i *Drugačije*. U svijetu koji je prepun različitih vrsta prijatni - od ekonomskih do ekoloških, od političkih do egzistencijalnih; u svijetu koji nas preplavljuje bujicom informacija, dezinformacija i pseudoinformacija; u svijetu hladne i nemilosrdne konkurencije gdje se svako protiv svakoga bori se za opstanak; u svijetu stalnih, ubrzanih i radikalnih promijena koje nameću trajnu adaptaciju - u

takvom svijetu, pojedinac instinktivno traži neki oblik emocionalne samozaštite, neki mehanizam koji će mu omogućiti da izdrži ovakve uslove postojanja.

I upravo tu ravnodušnost treba razumjeti ne kao puku hladnoću, ne kao prosto odsustvo osećanja, već kao kompleksan psihološki mehanizam kojim savremeni subjekt pokušava da kontroliše neizvesnost, strah i anksioznost koji prožimaju savremeno iskustvo. Strah od neuspjeha, strah od isključenosti, strah od *Drugog* (koji postaje potencijalni konkurent i/ili pretnja) ili onog nepoznatog, strah od autentične povezanosti (koja nameće odgovornost) - svi ovi strahovi nesvjesno potiču zatvaranje u sebe, emocionalno povlačenje, izgradnju nevidljivih zaštitnih zidova oko sebe, čime se moralna osjetljivost postepeno potiskuje i na kraju gubi. Dakle, ravnodušnost postaje dominantni emocionalni ton našeg doba, glavni afektivni registar u kome se odvija savremeno iskustvo, a time i jedan od najopasnijih simptoma duboke moralne krize koja karakterizira fluidnu modernost o kojoj govori Bauman.

U takvom društvenom okruženju, moral se ne gubi zato što ga ljudi svjesno odbacuju, zato što ga negiraju ili osporavaju. On ne nestaje kroz otvorenu pobunu protiv vrijednosti ili kroz cinično odbacivanje etičkih načela. Naprotiv, njegovo nestajanje je mnogo suptilnije, gotovo neprimjetno, i upravo zato toliko opasno. Moral se gubi zato što više nema snage da opstane u svijetu koji je postao neprijateljski nastrojen prema svemu što trajno, duboko i autentično. On biva istrošen dugotrajnim djelovanjem sistemskih pritisaka, sveden na marginu društvenog života gdje postaje sve teže održati ga.

Uslovi postojanja u savremenom, hiperproduktivnom i konzumerističkom društvu postali su toksični za održavanje morala. To je toksičnost koja se očituje kroz sporiju, ali nemilosrdnu eroziju svake mogućnosti za duboku refleksiju, zajedništvo i trajnu odgovornost. Savremeni čovjek živi u stalnom stanju ubrzanja, preplavljen informacijama, zaokupljen brigom za vlastiti opstanak i uspjeh u toj nemilosrdnoj utakmici životarenja. U ovom kontekstu, moral postaje luksuz, teret, nešto što usporava i otežava efikasno funkcionisanje u sistemu. On nije aktivno uništen; on je jednostavno istisnut, marginaliziran, lišen prostora i vremena koji su mu neophodni da bi djelovao.

Zbog toga se može reći da kultura ravnodušnosti nije samo površni rezultat nekog moralnog sloma, nekog trenutnog zastoja u ljudskoj savjesti. Ona je mnogo dublja i opasnija pojava. Ona predstavlja duboku i kompleksnu posljedicu strukturnih i kulturnih uslova savremenosti. Strukturni uslovi odnose se na ekonomske sisteme koji favorizuju maksimizaciju profita nad ljudskim blagostanjem, na birokratske aparate koji razbijaju odgovornost na

sitne, bezopasne dijelove, i na tehnologije koje nas povezuju samo površinski, dok nas istovremeno duboko otuđuju jedne od drugih. Kulturni uslovi, s druge strane, obuhvataju dominantne narative uspjeha, individualizma i samozadovoljstva koji promovišu ideju da je svako sam odgovoran za svoju sreću i neuspjeh, čime se opravdava ravnodušnost prema patnji onih koji zaostaju.

Ova kultura je, dakle, logičan ishod sistema vrijednosti i društvenih mehanizama koji potpuno transformiraju način na koji doživljavamo sebe, druge i svijet oko nas. Mi više ne doživljavamo sebe kao dio šire zajednice sa istom i zajedničkom sudbinom, već kao izolovane takmičare na tržištu života. *Drugi* postaje konkurent, prepreka ili, u najboljem slučaju, neutralan element u našem okruženju, a ne subjekt sa kojim dijelimo osjećaj zajedništva i uzajamne odgovornosti. Svijet oko nas postaje resurs za iskorištavanje, pozadina za naše lične projekte, a ne zajednički dom koji zahtijeva brigu i poštovanje. U ovakvom transformiranom svijetu, ravnodušnost nije izbor; ona je gotovo neizbježan psihološki i emocionalni odgovor na realnost koju nas sistem uči da vidimo i doživljavamo. Ona nije nedostatak karaktera, već produkt karaktera formiranog u okruženju koje više ne cijeni ili čak i ne prepoznaje vrijednost nematerijalnih, neinstrumentalnih veza.

Savremeno društvo kao društvo bez čvrstih vrijednosti

Da bismo u potpunosti shvatili korijene i genezu ovog zabrinjavajućeg stanja savremenog društva, stanja koje karakterizira sveprisutna ravnodušnost i emocionalna otuđenost, nužno je da se detaljno osvrnemo na temeljne kategorije Baumanove teorijske misli, među kojima centralno mjesto zauzima pojam fluidnosti.

U svom djelu „Tekuća modernost“ (engl. *Liquid Modernity*, 2011), Bauman postavlja ključno pitanje koje prodire kroz cijelu njegovu teorijsku konstrukciju: da li se savremeno društvo doslovno topi, da li ono gubi svoje čvrste oblike i pretvara se u amorfnu masu? Kako bi što adekvatnije opisao ovu dramatičnu transformaciju, Bauman uvodi snažnu metaforu tekućeg, odnosno fluidnog stanja, koja postaje njegov ključni analitički alat za razumijevanje savremenih društvenih procesa. Ova metafora služi da označi bitno novo stanje društva u kojem su sve tradicionalne kategorije - vrijednosti, identiteti, međuljudski odnosi, društvene institucije - izgubile svoju čvrstinu, postale nestabilne, promjenjive i lišene bilo kakvih fiksnih temelja na koje bi se mogle osloniti.

Kako Bauman ističe: „U tekućoj modernosti, ništa nije trajno; sve je podložno promjeni, uključujući i moralne norme.“ (Bauman, 2011: 120). Ova izjava jeste srž cijele njegove dijalektike savremenog društva - u svijetu gdje se sve neprestano mijenja, gdje su svi oblici prolazni i nestalni, gdje ništa ne ostaje dovoljno dugo da bi se ukorijenilo, moralne norme više ne mogu zadržati svoj tradicionalni autoritet i obavezujuću snagu. U takvom društvenom okruženju, osjećaj sigurnosti koji su nekada pružale čvrste društvene strukture i jasno definisani moralni kodeksi nestaje, a teret moralne orijentacije i odluka u potpunosti pada na pojedinca, koji se nalazi u stanju gdje je prepušten sam sebi u tom moru neizvjesnosti savremenog stila života.

Fluidnost, kao središnja karakteristika savremenosti u Baumanovoj teoriji, ne označava samo površinsku promjenjivost i nestalnost društvenih fenomena. Ona nosi sa sobom duboku egzistencijalnu nesigurnost koja prožima sve aspekte ljudskog postojanja - ljudi više ne znaju na šta da se oslone, u šta da vjeruju i kome da vjeruju. Ova kriza referentnih okvira manifestira se kako u pogledu epistemoloških pitanja istine, tako i u domenu etičkih pitanja dobra. U tom kontekstu, problem moralnosti postaje posebno izazovan i složen, jer se mora suočiti sa fundamentalnim nedostatkom čvrstih temelja na kojima bi se mogla graditi.

U svojim razmišljanjima o ovim pitanjima, možemo se osloniti i na klasični sociološki pristup moralnosti kakav nalazimo u djelima Émilea Durkheima. U svojim ključnim djelima kao što su „Podjela društvenog rada“ (1972) i „Samoubijstvo“ (1997), Durkheim razvija koncept moralnosti koji je čvrsto utemeljen na ideji kolektivne svijesti i društvene solidarnosti. Prema Durkheimu, moral se može manifestirati kroz dva osnovna tipa solidarnosti - mehaničku, koja karakterizira jednostavna, homogena društva gdje svi dijele iste vrijednosti i norme, i organsku, koja je karakteristična za složena, diferencirana društva gdje pojedinci imaju specijalizirane uloge, ali su ipak na neki način međusobno zavisni.

Durkheimova teorija jasno postulira da je čovjek po svojoj prirodi moralno biće, ali samo i isključivo zato što živi u društvu. Za njega, društvena solidarnost nije samo sociološka kategorija, već prije svega moralna kategorija, gdje pravda predstavlja njen osnovni princip i temelj. Moral u Durkheimovoj koncepciji postoji upravo zato što postoji društveni pritisak na pojedinca da se podredi zajedničkim vrijednostima, da internalizira kolektivne norme koje funkcioniraju kao moralni zakon koji regulira ponašanje i odnose.

Nasuprot ovom klasičnom shvatanju, Zygmunt Bauman nudi radikalno drugačiju, postmodernu viziju moralnosti koja nije ukorijenjena u društvenim pravilima, zakonima, normama ili kolektivnim dogovorima. Za Baumana, suština moralnosti leži u neposrednom odnosu između *Ja* i *Drugog*, u onom prvobitnom, predrefleksivnom susretu sa *Licem Drugog* koje nameće odgovornost prije bilo kakvog racionalnog opravdanja. Moral u Baumanovoj teoriji nije samo društveni fenomen, već prije svega egzistencijalna pozicija, način bivanja u svijetu koji se konstituira kroz odnos prema *Drugome*.

Žiga i Đozić upozoravaju da „čovjek iznova mora naučiti svjetovati, ukoliko želi opstati na ovoj planeti. Prošlo je vrijeme kada mu je budućnost bila naprosto data. Nju sada valja postizati. Ljudi moraju postati zemljoradnici vremena.“ (Žiga & Đozić, 2013: 111) Ovo se može posmatrati kao poziv na preispitivanje ljudske odgovornosti u savremenom društvu koje karakterizira moralna fluidnost. Kada autor kaže da se čovjek mora „iznova naučiti svjetovati“, on ukazuje na činjenicu da je moralni poredak, koji je nekada bio stabilan i čvrsto ukorijenjen u tradiciji, religiji ili društvenim normama, danas postao nestalan i nesiguran. U uslovima „tekuće modernosti“ (Bauman, 2011), više ne postoje unaprijed zadati orijentiri dobra i zla, već se oni moraju neprestano konstruirati, pregovarati i prilagođavati novim okolnostima.

Tvrdnja da je „prošlo vrijeme kada je budućnost bila naprosto data“ govori o tome da čovjek više ne može računati na stabilnost vrijednosnih sistema niti na automatsko nasljeđivanje moralnih obrazaca. U tradicionalnim društvima budućnost je zaista bila „data“ – pojedinac je znao šta se od njega očekuje, koje su vrijednosti važeće, a moralni poredak se doživljavao kao nešto trajno i samorazumljivo. Međutim, u svijetu fluidnog morala, čovjek mora aktivno raditi na stvaranju svoje budućnosti, mora raditi na stvaranju vlastitog etičkog kompasa, jer nema unaprijed datih garancija.

Najintrigantnija slika jeste ta da ljudi „moraju postati zemljoradnici vremena“. To možemo interpretirati tako da uočimo da moral više nije unaprijed zasijan, da plodovi etike ne rastu spontano i sami od sebe, nego da zahtijevaju neprekidan rad, kultivaciju i brigu. Kao što zemljoradnik mora stalno obrađivati zemlju, sijati, čuvati i njegovati usjeve, tako i savremeni čovjek mora stalno raditi na oblikovanju moralnog horizonta. Fluidni moral ne dopušta pasivnost – on traži odgovornost i budnost.

U tom smislu, moral nema stabilne institucije koje bi ga garantovale, nego počiva na osjetljivosti i odgovornosti pojedinca prema *Drugome*. To je istovremeno oslobađajuće, jer čovjek nije vezan dogmama prošlosti, ali i zastrašujuće, jer znači da nema unaprijed osiguranog tla na kojem stoji. Moral

postaje zadatak, a ne naslijeđe. Dakle, u vremenu moralne fluidnosti čovjek je pozvan da iznova promišlja i stvara svoj etički okvir, da preuzme ulogu aktivnog graditelja budućnosti, a ne pasivnog nasljednika prošlosti. Moral više nije unaprijed „dat“, nego se mora postizati i svakodnevno njegovati.

Važno je napomenuti i to da u svom djelu „Postmoderna etika“ (engl. *Postmodern Ethics*, 2009), Bauman jasno pravi ključnu distinkciju između dva fundamentalno različita koncepta - etike kao sistema pravila, normi i propisa koji regulišu ponašanje, i moralnosti kao spontanog, neposrednog osjećaja odgovornosti prema *Drugome* koji ne proizlazi iz nikakvih vanjskih pravila. Prema Baumanu, moralnost ne potiče iz institucija, tradicija ili društvenih struktura, već iz samosvjesnog susreta s *Drugim*, iz onog prvobitnog prepoznavanja *Drugog* kao lica koje zahtijeva odgovornost.

Kako Bauman to formulira: „Moralnost se pokreće samim prisustvom *Drugog* kao lica – autoriteta bez sile.“ (Bauman, 1991: 143) Ova izjava sadrži srž njegovog shvatanja moralnosti - *Drugi* nas suočava sa moralnim zahtjevom ne svojom snagom ili moći, već samim svojim postojanjem, svojom ranjivošću i potrebom. Za Baumana, moral prethodi svakom mišljenju i svakoj normi - on je neposredan, neizvjestan, neodređen i beskonačan poziv odgovornosti koji ne traži nikakvo opravdanje i nikakvu reciprocitet. Moralno djelovanje u ovom kontekstu nije racionalno proračunata akcija koja se može potpuno opravdati unaprijed postavljenim pravilima - ono je prije svega odgovor na poziv savjesti, na onu egzistencijalnu nelagodu koju osjećamo pred *Drugim* koji od nas nešto traži, a da to ništa ne izgovara eksplicitno. „Moralno sebstvo je oblikovano upravo u svom odnosu odgovornosti prema *Drugome*.“ (Bauman, 2009: 122) - ova rečenica sažima Baumanovu teoriju moralnog subjekta koji se konstituira kroz odnos prema *Drugome*, a ne kroz internalizaciju društvenih normi.

Bauman posebno ističe figuru tzv. „moralnog sveca“ - onog koji je potpuno i bezrezervno posvećen *Drugome*, koji djeluje bez ikakve kalkulacije, bez ikakvog očekivanja reciprociteta ili koristi. Iako priznaje da je ova figura u potpunosti utopijska i praktično neostvariva u svom čistom obliku, Bauman smatra da ona ima nezamjenjivu vrijednost kao kritički instrument koji razotkriva moralne praznine savremenosti. U svijetu gdje dominira kultura ravnodušnosti, gdje su svi odnosi instrumentalizirani i podređeni logici koristi, sam pokušaj da se živi autentično moralno - izvan proračuna i reciprociteta - predstavlja čin otpora, revolucionarni gest koji osporava same temelje savremene kulture.

Banalnost morala

Na osnovu prethodno pojašnjenih ključnih pojmova fluidnosti i morala u kontekstu Baumanove teorijske koncepcije, sada možemo jasno konstruirati sintagmu „fluidni moral“ koja predstavlja centralni analitički koncept za razumijevanje savremene moralne krize. Ovaj pojam se odnosi na fundamentalnu nestalnost, nepostojanost i neuhvatljivost moralnih orijentira i vodiča u savremenom društvu kasne modernosti. Ako tradicionalni moral podrazumijeva stabilne, jasno definisane norme koje su vrijedile unutar određene zajednice - norme koje su pojedincu nedvosmisleno ukazivale šta je ispravno a šta pogrešno, šta dopušteno a šta zabranjeno - onda fluidni moral predstavlja upravo radikalno odsustvo tih čvrstih tačaka oslonca, onih moralnih sigurnosti koje su nekada pružale jasne smjernice za ljudsko ponašanje i egzistiranje.

U djelu „Tekuća modernost“ (2011) Bauman objašnjava da je savremeni čovjek naizgled oslobođen tradicionalnih struktura koje su nekada određivale moralne okvire - religije, porodice, lokalne zajednice, države - i na taj način je u velikoj mjeri prepušten samom sebi kada je riječ o moralnim izborima i odlukama. On više ne postupa moralno jednostavno zato što je to propisano nekim vanjskim autoritetom ili očekivano od strane društvene zajednice, već mora samostalno, kroz unutrašnje procese, otkrivati šta je moralno i zašto, bez jasnih vanjskih referentnih tačaka. Međutim, u društvu koje karakteriziraju brze i radikalne promjene, gdje se vrijednosti i norme lako zamjenjuju novima, gdje ništa ne ostaje dovoljno dugo da bi se ukorijenilo, moral više nije čvrst i stabilan, već postaje promjenjiv, relativiziran i tekući.

Fluidni moral, prema tome, označava moral bez stabilnog temelja, bez jasnog autoriteta koji garantuje njegovu validnost i opravdanost. U takvom kontekstu, umjesto jasnih pravila koja su nekada vladala moralnim ponašanjem, sada nas vode neprecizni osjećaji; umjesto čvrstih zakona moralnosti - prolazne emocije; umjesto jasno definisanih normi - lične dileme i subjektivne procjene. Važno je naglasiti da Bauman ovu situaciju ne opisuje sa nostalgijom prema prošlosti ili idealizacijom tradicionalnih društava, već sa osjećajem dubokog opreza i analitičke zabrinutosti, jer fluidni moral kao takav nije sam po sebi nužno loš, ali u nedostatku kritičke svijesti može vrlo lako skliznuti u ravnodušnost i moralnu indiferentnost.

Jedno od ključnih pitanja koje se provlači kroz cijeli Baumanov rad, a koje se izvodi iz prethodno izloženih teorijskih postavki, glasi: Kako je moral u savremenom društvu postao banalan? Da bismo u potpunosti razumjeli i adekvatno odgovorili na ovo kompleksno pitanje, potrebno je prvo razumjeti

šta tačno znači koncept fluidnog društva, a zatim šta označava pojam banalnosti kada ga primjenjujemo u kontekstu moralnosti.

Fluidno društvo je, prema Baumanu, društvo bez ikakvih trajnih stabilnosti, gdje su sve društvene veze i odnosi - bilo da se radi o poslovnim odnosima, bračnim vezama, prijateljstvima ili čak osjećajima pripadnosti - postali privremeni, prolazni i u suštini potrošni. Bauman često koristi metaforu tečnosti, odnosno fluidnosti, kako bi vizuelno predstavio kako je današnje društvo nesposobno da zadrži bilo kakav stabilan oblik. Sve u njemu neprestano teče, klizi, brzo se mijenja i nestaje, poput tekućine koja ne može zadržati oblik. U takvom svijetu, moralne odluke se donose individualno, bez trajnih moralnih referentnih tačaka, bez jasnih kriterija koji bi mogli poslužiti kao orijentiri.

Pojam banalnosti, u moralnom smislu, Bauman preuzima i reinterpreтира iz rada Hanne Arendt, posebno njenog djela „Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla“ (2000), gdje se banalnost zla opisuje kao činjenje najstrašnijih zlodjela bez ikakve dublje refleksije, automatski, kao rutinski obavljanje birokratskih dužnosti. Kako Arendt navodi: „Iz te nesprenosti ili nesposobnosti da se odaberu vlastiti uzori i vlastito društvo, te iz nesprenosti ili nesposobnosti da se rasuđivanjem odnosimo spram drugih, nastaju istinski skandali, kameni spoticanja što ih ljudskim moćima ne možemo ukloniti jer do njih nisu doveli ljudski razumljivi motivi. U tome je strava, a istovremeno i banalnost zla.“ (Arendt, 2006: 121)

U duhu Baumanove analize fluidnog morala i Arendtine teorije o banalnosti zla, može se konstatovati da je banalnost morala postala jedna od ključnih karakteristika savremenog društva. Banalni moral ne podrazumijeva otvorenu nemoralnost, već ono što Bauman naziva „rutiniziranim etičkim funkcionisanjem“ – mehaničko pridržavanje pravila, procedura i društvenih očekivanja bez ikakve unutrašnje refleksije, autentičnog angažmana ili emocionalne involviranosti. Kao što je Arendt uočila u slučaju Eichmanna, zlo (ali i moral) postaje banalno kada se svodi na tehničko izvršavanje zadataka, gdje je fokus isključivo na efikasnosti, a ne na ljudskim posljedicama.

S tim u vezi, posebno je važno napomenuti Baumanovu i Donskisovu tvrdnju da je „uništenje života nepoznatog čovjeka bez trunke sumnje da činite svoju dužnost i ostajete moralna osoba – to je novi oblik zla, nevidljivi oblik zloće u tekućoj modernosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 10) Ovdje možemo jasno uočiti da, u kontekstu Baumanovih promišljanja o moralu, pojam banalnosti možemo koristiti kako bismo pokazali da je u savremenom društvu moral postao banalan upravo zato što više nije rezultat dubokog, kritičkog promišljanja i autentične moralne refleksije, već površnog i nesvjesnog

funkcioniranja unutar sistema koji nas ne poziva da budemo moralni u punom smislu te riječi, već isključivo da budemo efikasni, poslušni i da ne preispitujemo postavljene norme i procedure.

Ova transformacija morala u banalnu kategoriju posebno je uznemirujuća kada je posmatramo kroz prizmu savremenih društvenih procesa gdje se moralne odluke često donose bez ikakvog osjećaja lične odgovornosti, gdje se zlo čini ne zato što su pojedinci inherentno zli, već zato što su postali dijelovi ogromnih birokratskih mašinerija koje eliminiraju svaku individualnu odgovornost. U takvom kontekstu, fluidni moral postaje opasna pojava jer omogućava da se najveća zlodjela počine bez ikakvog osjećaja krivice, jednostavno kao dio *normalnog* funkcionisanja sistema.

U kontekstu Baumanove analize fluidnog morala i Arendtine teorije o banalnosti zla, možemo da izvedemo i napomenemo posebno zanimljiv fenomen, a to je tzv. „cheerleader efekt“ – psihološki mehanizam u kojem pojedinac, umjesto da samostalno kritički procjenjuje moralne odluke, on slijedi kolektivnu energiju grupe, bez duboke refleksije o posljedicama svojih postupaka. Ovaj efekt, koji proizilazi iz dinamike navijanja gdje pojedinci postaju dio euforične mase, može se prenijeti i na širu društvenu sferu, postajući tako jedan od ključnih mehanizama održavanja kulture ravnodušnosti. Bauman bi ovaj efekt interpretirao kroz prizmu tekućeg straha – u fluidnom društvu, gdje su svi odnosi nestalni, pojedinac traži sigurnost u grupnom konformizmu, prihvatajući dominantne norme bez preispitivanja i kritičkog promišljanja. Kao što navijači bezrezervno podržavaju svoj tim, tako i savremeni čovjek prihvata moralne odluke sistema ne zato što su one nužno ispravne, već zato što pružaju iluziju pripadnosti i smisla. U fluidnoj modernosti, gdje nedostaje čvrsti moralni kompas, kolektivni entuzijazam postaje zamjena za individualnu savjest.

Sistem nas uči da služimo, a ne da mislimo

Jedan od najdubljih i najjasnijih pokazatelja fundamentalne promjene moralnog horizonta savremenog društva, promjene koja seže do samih temelja našeg kolektivnog bivstvovanja, nesumnjivo je i način na koji je obrazovanje - ta ključna društvena institucija koja je kroz historiju imala zadatak formiranja cjelovite ljudske ličnosti - izgubilo svoju izvornu ulogu etičkog oblikovanja karaktera i postalo puki poligon za prilagodbu zahtjevima tržišta i ekonomije. Zygmunt Bauman i Leonidas Donskis u svom zajedničkom djelu „Moralna sljepoća: Gubitak osjetljivosti u tekućoj modernosti“ (engl. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, 2013) sa izuzetnom analitičkom

preciznošću pokazuju kako je obrazovanje, koje bi po svojoj prirodi i izvornoj namjeni trebalo biti prostor učenja odgovornosti, razvijanja solidarnosti i usvajanja vrijednosti zajedničkog života, postalo tek jedan od alata za tržišnu produkciju ljudskih resursa, za stvaranje efikasnih radnika umjesto odgovornih građana.

Njihova teza „obrazovanje postaje roba, studenti postaju klijenti“ (Bauman & Donskis, 2013: 135) nije samo površna kritika neoliberalnih reformi obrazovnog sistema koje su tokom posljednjih decenija zahvatile gotovo cijeli svijet, već predstavlja duboku i pronicljivu dijagnozu same suštine kulture ravnodušnosti koja karakterizira naše vrijeme: kada se cjelokupni obrazovni proces svede na čistu tržišnu transakciju, kada se odnos između nastavnika i učenika pretvori u odnos između pružaoca usluge i potrošača, tada se neizbježno gube autentični ljudski odnosi, a sa njima nestaje i cijela moralna dimenzija znanja i učenja. Učenik u ovakvom modelu više nije subjekat aktivnog učenja i samorazvoja, već postaje pasivan kupac usluge čiji se kvalitet mjeri isključivo prema tržišnoj isplativosti. Nastavnik s druge strane više nije mudrac i vodič u procesu intelektualnog sazrijevanja, već se pretvara u pukog pružaoca usluge koji mora zadovoljiti takozvane „potrebe tržišta“ - one potrebe koje su definirane kroz kratkoročne ekonomske interese, a ne kroz dugoročne društvene i humanističke vrijednosti.

Na taj se način etika postepeno ali neumoljivo briše iz obrazovanja, jer tržište kao apstraktni i bezlični mehanizam ne poznaje i ne može poznavati kategorije pravde, savjesti ili odgovornosti - ono poznaje isključivo produktivnost i profitabilnost kao svoje apsolutne imperative. Ova opasna logika se dodatno produbljuje i institucionalizira kroz način na koji se u savremenom obrazovnom sistemu vrednuje znanje, što autori jasno formuliraju u tvrdnji: „Znanje se danas procjenjuje prema tržišnoj korisnosti, a ne moralnoj relevantnosti.“ (Bauman & Donskis, 2013: 138) Dakle, ono što se kroz čitavu ljudsku povjest smatralo vrijednim i plemenitim jer je doprinosilo boljem razumijevanju svijeta, razvijanju kritičkog mišljenja, osnaživanju za društveno angažiranje ili formiranju cjelovite ljudske ličnosti, danas postaje nevidljivo, nepoželjno ili se čak smatra nepotrebnim.

Umjesto da bude izvor unutrašnje snage, autonomije i slobode mišljenja, znanje se sada vrednuje isključivo prema njegovoj upotrebljivosti u najužem ekonomskom smislu - što predstavlja direktnu posljedicu sveopće racionalizacije i instrumentalizacije morala u okvirima uskogrudnih ekonomskih performansi i kratkoročnih tržišnih kriterija. U tom iskrivljenom poretku vrijednosti, obrazovanje prestaje biti proces formiranja cjelovitih građana i kritičkih mislilaca, a postaje puka priprema za nemilosrdnu tržišnu

utakmicu u kojoj se svi igrači bore za vlastiti opstanak. Kako to autori, skoro pa i ironično, primjećuju: „Studenti se obučavaju da budu fleksibilni radnici, a ne odgovorni građani.“ (Bauman & Donskis, 2013: 140) Ova jedna jedina rečenica sabire u sebi cijelu suštinu onoga što se u savremenoj obrazovnoj kulturi eufemistički naziva „kompetencijama“ - a što se u stvarnosti svodi na puku sposobnost neprekidnog prilagođavanja i preživljavanja u brutalnom tržišnom okruženju.

Ono što u ovom modelu u potpunosti nedostaje jeste moralni kompas, onaj osnovni osjećaj da znanje nije dovoljno ako ne vodi ka većem stepenu društvene odgovornosti, humanosti i solidarnosti. Umjesto toga, studenti se danas oblikuju kao ljudi koji znaju kako izvesti određene zadatke, ali ne i zašto ih izvoditi ili za koga - ljudi koji posjeduju vještine ali nemaju vrijednosti, koji imaju znanja ali nemaju mudrosti. Upravo ovdje, u ovom trenutku otuđenja pojedinca od znanja i etike, počinje prava kultura ravnodušnosti - ona počinje ondje i onda kada nas uče kako da budemo korisni za sistem, ali ne i kako da budemo odgovorni prema drugim ljudima i prema zajednici u cjelini.

Karićeva misao o savremenoj civilizaciji, koja „s ohološću drži da je razvila kritičku misao i sposobnost objektivnog prosuđivanja, a, ustvari, suštinski je ponajmanje kritična od svih poznatih civilizacija, jer nema objektivnih mjerila za ocjenjivanje i kritiku vlastitoga djelovanja“ (Žiga & Đozić, 2013: 112) ukazuje na paradoks: savremeni čovjek vjeruje da posjeduje autonomiju i intelektualnu zrelost, ali mu nedostaje upravo ono što bi kritičko mišljenje činilo smislenim – stabilna i univerzalna mjerila prosuđivanja. U vremenu u kojem se sve relativizira, u kojem se moralne norme neprestano mijenjaju, prilagođavaju ili gube, postaje očigledno da kritičko mišljenje gubi temelj, pretvarajući se u privid, u puku formu samouvjerenosti. Drugim riječima, iako se čini da je čovjek današnjice slobodniji i „kritičniji“ nego ikad, u suštini on je dezorijentisan i lišen čvrstog oslonca.

Baumanov koncept fluidnog morala pruža važan teorijski okvir za razumijevanje ovog Karićevog uvida. Bauman naglašava da živimo u vremenu tekuće modernosti, gdje ništa nije stabilno, pa tako ni etičke norme. Moralnost postaje situaciona, relativna i fragmentarna: ono što je ispravno danas, sutra može izgubiti legitimitet, a mjerila dobra i zla gube trajnost. Upravo zato Karićeva tvrdnja da je savremena civilizacija „ponajmanje kritična“ može se tumačiti kao posljedica tog fluidnog stanja – bez stabilnih orijentira, kritika postaje prazna forma, a samorefleksija društva svodi se na površne, medijski posredovane reakcije. Ovdje dolazi do izražaja i opasnost koju autori ističu kada kažu da je svijetu „više nego potrebna alternativa ovovremenoj filozofiji života“ (Žiga & Đozić, 2013: 112). To možemo tumačiti tako da kažemo da

savremeni moral, lišen objektivnih mjerila, proizvodi ne samo nesigurnost, već i moralnu sljepoću – nemogućnost da se jasno razluči dobro od zla, pravedno od nepravednog, humano od nehumanog.

Zato je Karićeva misao dalekosežna: ona nas upozorava da ipak puka kritičnost, bez etičke osnove, ne vodi stvarnom napretku, već paradoksalno, urušavanju samog pojma kritičkog mišljenja. Ako se, kako sugerira Karić, a prenose Žiga i Dozić, ne pronađe alternativa filozofiji života koja vlada savremenim svijetom, prijeti opasnost da društvo ostane zarobljeno u iluziji o vlastitoj kritičnosti, dok se istovremeno udaljava od istinske sposobnosti moralnog rasuđivanja. To je ujedno i centralna tačka poveznice sa Baumanom: fluidni moral ne oslobađa čovjeka, nego ga, naprotiv, dezorijentiše, jer mu oduzima ono što mu je najpotrebnije – sposobnost da na temelju stabilnih vrijednosti prosudi vlastito djelovanje i odgovornost.

Korijeni ovog zabrinjavajućeg procesa sežu mnogo dublje od savremenih obrazovnih reformi, oni prožimaju samu srž strukture modernosti. Kao što Bauman podsjeća, moderni poredak nije izgradio moral na novim temeljima, već ga je zamijenio pukim procedurama i administrativnim pravilima. U tom kontekstu on piše: „Modernost je učinila moralnu odgovornost suvišnom, zamijenivši je poslušnošću prema pravilima i hijerarhijskim lancima komande.“ (Bauman & Donskis, 2013: 27) Ovdje je ključan uvid da moral u modernom društvu nije uništen nekim direktnim propisom ili zabranom, već je lukavo i podmuklo zamijenjen tehnologijom slijepog posluha, birokratskim mehanizmima koji omogućavaju da se najveća zlodjela počine bez ikakvog individualnog osjećaja krivice ili odgovornosti.

Paraliza savjesti: moralna sljepoća

Kada društveni sistem postane dovoljno složen, fragmentiran i birokratski organiziran, dolazi do ključne promjene u načinu na koji pojedinci percipiraju vlastitu odgovornost – niko se više ne osjeća lično odgovornim za cjelokupne posljedice sistema, jer svi postaju samo male karike u ogromnom lancu anonimnih procedura i procesa. Svaki pojedinac samo mehanički obavlja svoj usko definisani dio posla, bez ikakve dublje refleksije o širim implikacijama i moralnim posljedicama svojih postupaka.

Rezultat ovog stanja nije otvoreni nemoral ili namjerno zlo, već ono što Bauman naziva „moralnom sljepoćom“ – stanje u kojem više nismo sposobni prepoznati *Drugog* kao konkretno lice koje nas moralno poziva na odgovornost, već ga percipiramo isključivo kao apstraktni podatak u statistici,

kao funkciju u sistemu, kao administrativnu jedinicu ili čak kao prepreku u ostvarivanju vlastitih interesa.

Dakle, možemo jasno uočiti kako se u fluidnom društvu moral postepeno gubi u bezbrojnim svakodnevnim rutinama i birokratskim procedurama, postaje nevidljiv i neopipljiv, a time i sve manje bitan za funkcioniranje sistema. Postajemo moralno neutralni – ili kako to Bauman formuliše: postajemo moralno slijepi. Pojam moralne sljepoće predstavlja jedan od središnjih termina u značajnom djelu „Moralna sljepoća: Gubitak osjetljivosti u tekućoj modernosti“ (engl. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, 2013), gdje Bauman, u saradnji s Leonidasom Donskisom, temeljito analizira savremenu nesposobnost pojedinca da prepozna moralni značaj i težinu vlastitih postupaka u svakodnevnom kontekstu.

Riječ je o tome da u društvu koje karakterizira neprestano kretanje, ubrzanje i promjenjivost, pojedinac postepeno gubi kapacitet da zaustavi taj nemilosrdni tok, da osjeti trenutak i da donese promišljenu moralnu prosudbu o situaciji u kojoj se nalazi. U tom smislu, autori upozoravaju da je „moralna sljepoća – samoodabrana, samonametnuta ili fatalistički prihvaćena – u epohi kojoj najviše od svega nedostaje brzina i oštrina u shvatanju i osjećanju.“ (Bauman & Donskis, 2013: 12) Ova misao jasno ukazuje na to da smo u savremenosti sve skloniji moralnoj neutralnosti i indiferentnosti, ne zato što smo nužno zli ili nemoralni po prirodi, nego zato što smo izgubili sposobnost da prepoznamo moralni sadržaj i značaj situacija koje nas neprestano okružuju.

Sljepoća o kojoj Bauman govori nije fizička oštećenost vida, već prije svega etička i afektivna disfunkcija – to je sve veća otuđenost od tuđe patnje, stanje duha u kojem se autentična odgovornost i istinska empatija postepeno zamjenjuju hladnom indiferentnošću i emocionalnom distancom. Moralnost prestaje biti spontani unutrašnji impuls i postaje sve nevažnija u bezobzirnom brzom toku savremenog života. U takvom svijetu, pojedinac ne donosi nužno svjesno nemoralne odluke, već sve češće potpuno odustaje od same moralne prosudbe – jer mu je jednostavno lakše, komfornije i sistemski prihvatljivije ostati u stanju moralne sljepoće.

Baumanov koncept moralne sljepoće stoga postoji kao oštra kritika savremene kulture ravnodušnosti, ali istovremeno i kao gorući poziv na moralno buđenje – jer ono što našem vremenu najviše nedostaje nisu toliko tehnička znanja ili formalna pravila, već osnovna ljudska osjetljivost i kapacitet moralnog prepoznavanja i autentičnog doživljaja *Drugog* kao konkretnog bića a ne apstraktnog pojma. Parafrazirajući Baumanova razmišljanja, možemo reći da „moralna sljepoća nije jednostavno odsutnost morala, nego je njegova duboka paraliza.“ (Bauman & Donskis, 2013)

Jasno vidimo kako upravo ta sve veća nesposobnost da prepoznamo *Drugog* kao legitimni subjekt moralne brige i skrbi čini temeljnu strukturu kulture ravnodušnosti u tekućoj modernosti. Ova moralna sljepoća ne implicira da ljudi više ne posjeduju inherentni moralni kapacitet, već da je on sistemski potisnut, paraliziran ili zamijenjen tehničkim i birokratskim, šablonskim obrascima ponašanja koji eliminiraju svaki element individualne odgovornosti. Moralna sljepoća u Baumanovom kontekstu nije puka pasivnost – to je prije svega nevidljivost moralnog imperativa u svakodnevnom životu. Kako Bauman piše, moralnost ne nestaje zato što ljudi aktivno žele biti nemoralni, već zato što sve više gube sposobnost da prepoznaju ključne trenutke kada bi moralno djelovanje bilo neophodno.

Nije riječ o tome da ljudi namjerno odbijaju pomoći drugima – već da sve više gube osjećaj da bi to uopće trebali činiti. Baumanova definicija morala se iz temelja razlikuje od tradicionalnih racionalističkih ili institucionalnih pristupa. On uvjerljivo tvrdi da je temeljni čin morala neposredan, refleksivni osjećaj odgovornosti prema *Drugome*, osjećaj koji nije utemeljen ni na spoljašnjim pravilima, ni na društvenim očekivanjima, ni na kalkulacijama koristi. Moralnost nije nešto što možemo naučiti iz knjiga ili propisa, već nešto što spontano osjećamo u autentičnom susretu s *Drugim* kao konkretnim bićem. Taj susret ne mora biti spektakularan ili dramatičan – može se sastojati od jednostavnog pogleda, značajne šutnje, ili čak samo prisustva.

Ova odgovornost, kako Bauman ističe, je po svojoj prirodi beskrajna, neuzvrćena i neosigurana. Ne postoji nikakva garancija da će se moralni trud isplatiti, niti da će *Drugi* biti zahvalan. Istinski moralna osoba ne djeluje zbog očekivanja nagrade ili priznanja – već zato što jednostavno ne može ne reagovati na poziv *Drugog*. Ovo nas dovodi do ključnog pitanja: Je li u savremenom svijetu koji sve više gubi lice *Drugoga*, u kojem je moral sve više banaliziran i marginaliziran, uopće moguća ikakva moralna obnova?

Bauman nam nudi određenu, iako umjerenu nadu. On ne poziva na naivni povratak čvrstim tradicionalnim vrijednostima koje bi bile nametnute izvana, već vjeruje da je moralna obnova ipak moguća ako ponovno naučimo prepoznati lice *Drugog* – bilo da se radi o komšiji, strancu, kolegi sa posla, ili migrantu u potrazi za boljim životom. Ali da bi to bilo moguće, prije svega je potrebno razviti kulturu odgovornosti umjesto kulture ravnodušnosti. Moralna obnova u Baumanovom smislu ne podrazumijeva povratak krutim univerzalnim zakonima, već prije svega ponovno buđenje individualne savjesti, ponovno osluškivanje onog unutrašnjeg poziva koji nas podsjeća na našu zajedničku ljudskost.

Bauman ne traži da svi postanemo moralni sveci, ali nas poziva da prepoznamo kako je svaki, pa i najmanji čin istinske brige zapravo čin otpora sveprisutnoj ravnodušnosti koja prijeti da obuhvati cijelo naše postojanje.

Prije zaključka: Zašto (ni)je religija, prema Buamanu, moralni kompas?

U raspravi o fluidnom moralu, ključno je razotkriti jedan temeljni mit: da je moral nužno povezan sa religijskim sistemima vrijednosti. Baumanova analiza tekuće modernosti pokazuje kako je moral postao autonomna domena ljudskog iskustva – nešto što proizlazi iz neposrednih odnosa među ljudima, a ne iz božanskih zapovijedi ili vjerskih doktrina. Dok su tradicionalna društva oslanjala moral na transcendentne autoritete (Bog, svete knjige, crkvena tradicija), savremeno društvo gradi etiku na promjenjivim društvenim dogovorima, što postavlja pitanje kako je i da li je zaista moral postao sekularan?

Pitanje odnosa između religije i morala predstavlja jednu od najdubljih i najsloženijih filozofskih, socioloških i antropoloških dilema koja prati ljudsku civilizaciju od njenih najranijih početaka. Još od vremena drevnih mitologija, preko velikih monoteističkih tradicija, pa sve do savremenog (sekularnog) doba, ljudi su pokušavali razumjeti da li je moral nužno vezan za religiozne okvire ili može postojati nezavisno od njih. U tradicionalnim društvima, religija je gotovo uvijek igrala ključnu ulogu u oblikovanju moralnih normi, pružajući jasne smjernice o tome šta predstavlja dobro, a šta zlo, šta je dopušteno, a šta zabranjeno. Međutim, moderno i postmoderno doba donijelo je radikalnu transformaciju ovog odnosa, otvarajući prostor za fundamentalno preispitivanje uloge religije u oblikovanju moralnih vrijednosti.

Nesumnjivo, argumenti u prilog religiji kao moralnom kompasu su brojni i duboko ukorijenjeni u ljudskoj historiji. Velike svjetske religije su razvile sofisticirane etičke sisteme koji obuhvataju sve aspekte ljudskog postojanja. Deset zapovijedi u kršćanskoj tradiciji, šerijatski zakon u islamu, ili hinduistički koncept darma - svi ovi sistemi nude sveobuhvatne moralne kodikse koji regulišu ne samo odnos prema božanskom, već i međuljudske odnose. Religije pružaju ne samo norme ponašanja, već i metafizičko opravdanje za te norme, obećavajući nagrade ili prijeteci kaznama. Ova kombinacija normativnog i transcendentnog daje religijskom moralu posebnu snagu i trajnost koja je omogućila da religiozne tradicije prežive stoljećima.

Štaviše, religije imaju kapacitet da stvaraju osjećaj zajedništva i solidarnosti među svojim sljedbenicima. Kroz zajedničke rituale, svete tekstove i

kolektivna iskustva, religija oblikuje ne samo individualne, već i kolektivne moralne vrijednosti. U vremenima kriza - ratova, epidemija, prirodnih katastrofa - religija često postaje glavni oslonac ljudima, pružajući im ne samo utjehu, već i moralnu orijentaciju u situacijama kada sekularni sistemi vrijednosti pokazuju svoju nedostatnost. Religiozne zajednice često preuzimaju ulogu moralnih arbitara u društvu, postavljajući standarde pravednosti, istine i dobrog života.

Ipak, uloga religije kao moralnog kompasa nije bez izazova i kritika. Zygmunt Bauman, u svojoj dubokoj analizi savremenog društva, posebno kroz koncept tekuće modernosti, ukazuje na fundamentalnu promjenu u načinu na koji ljudi doživljavaju moral u današnjem svijetu. U Baumanovoj viziji, kako smo do sada već i uočili, savremeno društvo karakteriše ekstremna fluidnost, nestalnost i promjenjivost svih društvenih struktura, uključujući i moralne norme. Dok je u tradicionalnim društvima religija mogla poslužiti kao stabilan i pouzdan moralni orijentir, u tekućoj modernosti ona gubi taj monopol. Ljudi danas imaju pristup mnoštvu izvora vrijednosti - religijskih, sekularnih, filozofskih, naučnih, kulturnih - i često kombinuju elemente iz različitih sistema u svojim moralnim odlukama.

Bauman kroz svoj rad naglašava da se savremeni moral sve više karakteriše kao fluidan - promjenjiv, situaciono određen i individualiziran. Ova fluidnost ima svoje prednosti i nedostatke. S jedne strane, ona oslobađa pojedince od krutih dogmi i omogućava veću slobodu u oblikovanju vlastitih moralnih stavova. S druge strane, ona može dovesti do moralne dezorijentacije, relativizma i gubitka jasnih kriterija za razlikovanje dobra od zla. U takvom kontekstu, religija se često nalazi u defanzivnoj poziciji, pokušavajući zadržati svoj autoritet u svijetu koji sve više preferira individualnu slobodu nad kolektivnim normama.

Poseban problem predstavlja činjenica da religija u savremenom društvu često postaje samo jedan od mnogih *nuditelja smisla* na tržištu vrijednosti. Dok su nekada religijske institucije bile neosporni moralni autoriteti, danas se moraju *takmičiti* sa nizom sekularnih alternativa - od ljudskih prava i naučnih saznanja do popularne kulture i društvenih medija. Ova pluralizacija izvora moralnih vrijednosti dovela je do situacije u kojoj religija više nije jedini, pa čak ni glavni moralni kompas u mnogim društvima.

Štaviše, historijsko iskustvo pokazuje da religija kao moralni kompas može biti duboko ambivalentna. S jedne strane, ona je inspiracija za brojne pokrete socijalne pravde i humanitarnog djelovanja. S druge strane, religija je često korištena kao opravdanje za ratove, diskriminaciju i nasilje. Na primjer, u

bosanskohercegovačkom kontekstu, religija je igrala kompleksnu ulogu - bila je izvor utjehe i otpora u vrijeme rata, ali i faktor podjela u poslijeratnom periodu. Ova ambivalentnost dovodi u pitanje ideju da je religija sama po sebi dovoljan garant moralnosti.

U svjetlu ovih razmatranja, postaje jasno da odgovor na pitanje da li je religija moralni kompas ne može biti jednostavan. Religija svakako može biti i jeste važan izvor moralnih vrijednosti za mnoge ljude i zajednice. Ona pruža duboku viziju ljudskog dostojanstva, smisao života i okvir za razumijevanje dobra i zla. Međutim, u doba fluidnosti morala, religija više nije jedini niti nužno dominantni moralni autoritet. Njen uticaj zavisi od toga koliko uspijeva odgovoriti na izazove modernog doba - kako može ponuditi moralnu viziju koja je ujedno autentična u svojoj religioznoj dimenziji, a otvorena za dijalog s drugim izvorima vrijednosti.

Zaključak

Kroz dubinsku analizu fenomena kulture ravnodušnosti i problema fluidnosti morala, ovaj rad je pokazao da se savremeno društvo nalazi u stanju duboke moralne krize, koja nije samo posljedica individualnih nedostataka, već proizlazi iz strukturnih, kulturnih i egzistencijalnih uslova tekuće modernosti. Ravnodušnost prema patnji *Drugoga* nije više marginalna pojava, već je postala dominantni oblik međuljudske interakcije, normalizovana i čak poticana kroz različite sistemske mehanizme. Fluidni moral, kao glavno obilježje savremenog doba, označava nestabilnost, relativizaciju i subjektivizaciju moralnih normi, što dovodi do gubitka jasnih etičkih orijentira i sve veće emocionalne distance prema onima koji zahtijevaju našu pažnju i odgovornost.

Rad je teorijski utemeljen na djelu Zygmunta Baumana, čija koncepcija tekuće modernosti pruža ključni okvir za razumijevanje ovih procesa. Baumanova dijalektika straha i ravnodušnosti otkriva kako je indiferentnost zapravo oblik emocionalnog samoočuvanja u svijetu prepunom nesigurnosti, prijetnji i preplavljenosti informacijama. U takvom okruženju, pojedinac se sve više povlači u sebe, gradeći zaštitne zidove kako bi preživio u sistemu koji ga istovremeno oslobađa i napušta. Nasuprot tradicionalnim shvatanjima morala kao društvenog ili religijskog konstrukta, Bauman ističe moral kao neposredan odgovor na poziv *Drugoga*, kao egzistencijalnu odgovornost koja prethodi svakoj normi ili racionalnoj kalkulaciji.

Doprinos drugih autora, poput Hanne Arendt i njenog koncepta banalnosti zla, te Byung-Chul Hana i njegove analize društva umora, dodatno produbljuje razumijevanje ovih mehanizama. Arendtina teorija ukazuje na to kako se zlo često čini bez dublje refleksije, kroz rutinsko pridržavanje procedura i sistema, dok Han opisuje kako savremeni pojedinac, iscrpljen zahvatima produktivnosti i samooptimizacije, gubi kapacitet za autentičnu empatiju i moralni angažman. Ovi uvidi potvrđuju da ravnodušnost nije prosto odsustvo empatije, već posljedica sistemskog iscrpljenja i internaliziranog pritiska.

Posebno je značajno uočiti kako se fluidni moral manifestira kroz obrazovni sistem, koji je izgubio svoju etičku dimenziju i postao instrument tržišne logike. Obrazovanje umjesto da formira odgovorne građane sposobne za moralnu refleksiju i društvenu solidarnost, ono danas proizvodi fleksibilne radnike, osposobljene za neprekidno prilagođavanje zahtjevima tržišta i efikasno preživljavanje u uslovima hladne konkurencije. Znanje, koje je nekada imalo transformativnu moć i moralnu težinu, sada gubi svoju intrinzičnu vrijednost i postaje roba – predmet trgovanja i konzumacije, čija se vrijednost mjeri isključivo monetarnim ishodom i produktivnošću.

Moralna sljepoća, kao krajnji ishod ovih procesa, nije samo nemoralnost, već duboka paraliza savjesti – nesposobnost prepoznavanja moralnog imperativa u svakodnevnom životu. Ona je posljedica birokratske fragmentacije odgovornosti, gdje niko ne osjeća ličnu odgovornost za cjelokupne posljedice sistema. U takvom okruženju, moral postaje nevidljiv, zamijenjen tehničkim procedurama i tržišnim mjerilima.

Ipak, unatoč ovim mračnim dijagnozama, rad želi da ukaže na mogućnost moralne obnove. Ona ne leži u povratku krutim tradicionalnim vrijednostima, već u ponovnom buđenju individualne savjesti i osjetljivosti prema *Drugome*. Moralna obnova zahtijeva kulturu odgovornosti umjesto kulture ravnodušnosti – sposobnost prepoznati lice *Drugoga* u svakodnevnom susretu, bilo da je riječ o bližnjem ili strancu, i djelovati iz poziva te odgovornosti, a ne iz vanjskih pravila ili očekivanja reciprociteta. Ovaj rad potvrđuje da je fluidni moral ne samo izazov, već i prilika – prilika za stvaranje autentičnijeg, osjetljivijeg i humanijeg društva, koje ne počiva na stabilnim normama, već na neprekidnoj brzi i odgovornosti prema onima s kojima dijelimo svijet. Put naprijed nije u nostalgiji za prošlošću, već u hrabrosti da se suočimo sa neizvjesnošću sadašnjice i gradimo moralne odnose izvan utabanih puteva sistema. Samo tako možemo nadmašiti kulturu ravnodušnosti i otvoriti put prema društvu koje je ne samo efikasno, već i duboko humano.

Literatura

1. Arendt, Hannah. (2000). *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Beograd: „K.V.S.“ Beograd.
2. Arendt, Hannah. (2006). *O zlu: predavanja o nekim pitanjima moralne filozofije*. Zagreb: Naklada Breza.
3. Bauman, Zygmunt. (2009). *Postmoderna etika*. Zagreb: AGM.
4. Bauman, Zygmunt. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
5. Bauman, Zygmunt; Donskis, Leonidas. (2013). *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
6. Chuwkuebuka Ohaekwusi, Anthony. (2018). *Bauman on Moral Blindness. Analyzing the Liquidity in Standards of Moral Valuation*. Lublin: Forum philosophicum 23, no. 1, 69–94.
7. Chuwkuebuka Ohaekwusi, Anthony. (2019). *Moral Blindness: A Discovery of Banality in the Actions of Persons*. Lublin: Quaestiones Disputatae.
8. Durkheim, Émile. (1972). *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
9. Durkheim, Émile. (1997). *Samoubistvo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
10. Han, Byung – Chul. (2020). *Društvo umora: prošireno izdanje s esejima. Društvo burnouta i Uzvišeno vrijeme*. Zagreb: Mizantrop.
11. Žiga, Jusuf. (2007). *Vrijeme 'razljuđenih dvonožaca': paradigma Bosne koju su izdali*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
12. Žiga, Jusuf; Đozić, Adib. (2013). *Sociologija*. Sarajevo: BKC; Tuzla: Off-set.

Doc. dr. Aldina Leto

**Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru (BiH) / University „Džemal
Bijedić“ Mostar (BiH)**

Nastavnički fakultet / Faculty of Education

aldina.let@unmo.ba

Prof. dr. Mirna Marković

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

mirna.markovic@ff.unsa.ba

UDK / UDC 005.32:004

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 15. 09. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 05. 12. 2025.

TRANSFORMACIJSKO I TRANSAKCIJSKO RUKOVOĐENJE U PREDIKCIJI RADNOG ANGAŽMANA: NALAZI IZ IT SEKTORA

TRANSFORMATIONAL AND TRANSACTIONAL LEADERSHIP IN PREDICTING WORK ENGAGEMENT: FINDINGS FROM THE IT SECTOR

Sažetak:

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati efekte transformacijskog i transakcijskog stila rukovođenja na nivo radnog angažmana zaposlenih u IT sektoru. IT industriju karakterišu dinamično i promjenjivo radno okruženje, visoka stopa fluktuacije, te potreba za inovacijama, kreativnošću i timskim radom, zbog čega je stil rukovođenja ključan za motivaciju i angažman zaposlenih. Istraživanje je provedeno na uzorku od 334 zaposlenika IT sektora u Bosni i Hercegovini. Stilovi rukovođenja mjerili su se pomoću TLI skale, a radni angažman Utrecht skalom radnog angažmana. Rezultati su pokazali snažnu pozitivnu korelaciju između transformacijskog stila rukovođenja i radnog angažmana, dok je transakcijski stil imao slabiju, ali i dalje značajnu pozitivnu korelaciju. Međutim, hijerarhijska regresijska analiza ukazala je na značajnu prediktivnu snagu transformacijskog stila i negativan efekat transakcijskog stila na radni angažman kada su oba stila uzeta u obzir istovremeno. Ovi nalazi naglašavaju važnost usmjerenosti na razvoj transformacijskog rukovođenja kao ključnog faktora za povećanje radnog angažmana u IT sektoru. Dobijeni rezultati ukazuju na važnost strateškog razvoja liderskih kompetencija unutar IT sektora, pri čemu bi se fokus trebao staviti na osnaživanje transformacijskih praksi rukovođenja. Takav pristup može značajno doprinijeti povećanju nivoa radnog angažmana zaposlenih, što je ključno za održavanje konkurentnosti i inovativnosti u ovom sektoru.

Ključne riječi: *stil rukovođenja, radni angažman, IT sektor, transformacijski stil rukovođenja, transakcijski stil rukovođenja*

Summary:

The aim of this study was to examine the effects of transformational and transactional leadership styles on work engagement in the IT sector. The IT industry is characterized by a dynamic and rapidly changing work environment, high turnover rates, and a strong need for innovation, creativity, and teamwork, making leadership style crucial for employee motivation and engagement. The study was conducted with a sample of 334 employees from the IT sector in Bosnia and Herzegovina. Leadership styles were measured using the TLI scale, and work engagement was assessed using the Utrecht Work Engagement Scale. The results revealed a strong positive correlation between transformational leadership style and work engagement, while the transactional leadership style showed a weaker but still significant positive correlation. However, hierarchical regression analysis indicated a significant predictive power of the transformational leadership style and a negative effect of the transactional leadership style on work engagement when both styles were considered simultaneously. These findings emphasize the importance of focusing on the development of transformational leadership as a key factor in enhancing work engagement within the IT sector. The results highlight the importance of strategically developing leadership competencies within the IT sector, with a focus on strengthening transformational leadership practices. Such an approach can significantly contribute to increasing work engagement levels, which is crucial for maintaining competitiveness and innovation in this sector.

Keywords: *leadership style, work engagement, IT sector, transformational leadership style, transactional leadership style*

1. Uvod

U savremenom poslovnom okruženju, posebno u dinamičnim i brzorastućim industrijama poput informacijskih tehnologija (IT), kvalitet rukovođenja postaje jedan od ključnih faktora organizacijskog uspjeha. Organizacije koje teže inovacijama, agilnosti i konkurentnosti sve više prepoznaju važnost stilova rukovođenja koji ne samo da upravljaju procesima, već i aktivno utiču na motivaciju i radni angažman zaposlenih (Bass, 1999; Yukl, 2013). Radni angažman predstavlja pozitivno afektivno-kognitivno stanje povezano sa poslom, a karakterišu ga tri osnovne dimenzije: energičnost (*eng. vigor*), posvećenost (*eng. dedication*) i apsorpcija (*eng. absorption*) (Schaufeli i sar., 2002). Istraživanja su pokazala da viši nivoi radnog angažmana doprinose većoj produktivnosti, kreativnosti, zadovoljstvu poslom, kao i nižoj stopi fluktuacije i odsustva s posla (Bakker i Demerouti, 2008). Stil rukovođenja može igrati ključnu ulogu u oblikovanju radnog angažmana. Transformacijski

stil rukovođenja, koji podrazumijeva inspiraciju, intelektualnu stimulaciju i individualiziranu podršku, posebno se ističe kao pozitivan prediktor radnog angažmana (Bass i Riggio, 2006). Suprotno tome, transakcijski stil temelji se na nagradama i pravilima, i iako može doprinijeti efikasnosti, često ne podstiče istu emocionalnu i psihološku posvećenost zaposlenih (Avolio i Bass, 2004).

U IT sektoru, gdje se od zaposlenih očekuje visok nivo autonomije, rješavanje složenih problema i stalna inovacija, uloga vođe postaje još važnija. Ipak, istraživanja koja se bave povezanosti stilova rukovođenja i radnog angažmana u ovom specifičnom sektoru su još uvijek relativno rijetka, posebno u kontekstu zemalja jugoistočne Europe. Uprkos rastućem značaju IT sektora i visokim zahtjevima koji se postavljaju pred zaposlene, u literaturi još uvijek postoji ograničen broj studija koje ispituju kako stilovi rukovođenja utiču na psihološke ishode zaposlenih, poput radnog angažmana, u ovom specifičnom kontekstu. S obzirom na to da IT sektor zahtijeva visok nivo autonomije, motivacije i kreativnosti, identifikacija stila rukovođenja koji najbolje podstiče radni angažman zaposlenih predstavlja važan naučni i praktični izazov. Posebno je važno razumjeti da li i u kojoj mjeri transformacijsko i transakcijsko rukovođenje doprinose radnom angažmanu u ovom okruženju. Polazeći od toga, cilj je ovog istraživanja bio da se ispita u kojoj mjeri transformacijski i transakcijski stil rukovođenja doprinose radnom angažmanu zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Generalno, cilj istraživanja bio je ispitati povezanost transformacijskog i transakcijskog stila rukovođenja sa radnim angažmanom zaposlenih u IT sektoru. Poseban fokus stavljen je na ispitivanje relativnog doprinosa oba stila rukovođenja u predikciji radnog angažmana zaposlenih. Na ovaj način se nastojalo odgovoriti na uočeni nedostatak u literaturi i ponuditi empirijski utemeljena saznanja u ovoj oblasti.

2. Pregled literature

2.1. Transformacijski i transakcijski stil rukovođenja

Transformacijsko rukovođenje opisuje se kao proces u kojem vođe podstiču, motivišu i inspirišu zaposlene da premaše vlastita očekivanja i ostvare ciljeve koji su u skladu s interesima organizacije (Bass i Riggio, 2006). Ovaj stil prema Bassovom (1999) modelu uključuje četiri dimenzije: idealizirani uticaj, inspirativnu motivaciju, intelektualnu stimulaciju i individualiziranu brigu. Transformacijske vođe utiču na unutrašnju motivaciju zaposlenih, razvijaju njihovo povjerenje i osjećaj svrhe, što direktno doprinosi višem nivou radnog angažmana (Tims i sar., 2011).

S druge strane, transakcijsko rukovođenje temelji se na principu razmjene, vođa nagrađuje zaposlene za ispunjenje konkretnih zadataka i pridržavanje pravila (Bass, 1999). Iako ovaj stil može doprinijeti kratkoročnoj efikasnosti i jasnoći uloga, on često ne podstiče dublju emocionalnu posvećenost niti kreativnost (Judge i Piccolo, 2004). Transakcijske vođe obično se fokusiraju na korekciju grešaka, praćenje performansi i standardizaciju procesa.

2.2. Rukovođenje u IT sektoru

Posao u IT industriji ogleda se u kreativnoj primjeni tehnologija u oblasti dizajna, održavanju softvera, zaštiti sigurnosnih podataka, pri čemu se koristi mnogo programskih alata. IT industrije užurbano grade jaku uslužnu industriju, što dovodi do inovativnih promjena u samom radu, a to se reflektira na posao kao i na zaposlenike. Budući da se najveći dio radnih zadataka u IT industriji odnosi na rješavanje vrlo konkretnih, često kompleksnih izazova zadaci sa kojima se susreću zaposleni često su vrlo raznoliki i jedinstveni. Od zaposlenih se očekuje da na ovakve izazove odgovore pravovremeno, što ponekad podrazumijeva vrlo intenzivnu dinamiku rokova koja može prouzročiti znatnu količinu stresa. U praksi to znači da je potrebno osigurati viši nivo receptivnosti zaposlenih na nadolazeće promjene i kontinuirano raditi na stvaranju pretpostavki za to da se, uprkos stalnim promjenama, zaposlenici sve vrijeme osjećaju osnaženim i spremnim adekvatno odreagovati na takve promjene, ali i da u cijelom tom procesu održe pozitivno organizacijsko ponašanje kao što je radni angažman.

Obzirom na prirodu posla, u IT sektoru veliku ulogu ima vođa sektora. Ne koriste sve organizacije iste stilove za svoju postojeću poslovnu praksu, neki koriste stilove koji su u skladu sa organizacijskim potrebama. Posebno u eri digitalizacije dolazi do promjena u rukovođenju, te se u IT sektoru tradicionalna uloga vođe proširuje sa savremenim modelima rukovođenja (Cortellazzo i sar., 2017). Tradicionalna uloga vođe temeljila se na strožim planovima i linearnim procesima, što je dovodilo do određenih ograničenja u takvom pristupu. Stoga se u IT sektoru sve više zagovara savremeniji agilni pristup koji promovira fleksibilnost, timsku saradnju, brze promjene i neprestano unapređenje radne učinkovitosti (Jularić, 2023). Håkanssoni i sar. (2018, prema Antolović, 2022) smatraju da su vještine vođe temeljene na tradicionalnim društvenim vještinama poput aktivnog slušanja i donošenja odluka, podržane dodatnim vještinama poput brze povratne informacije i sposobnosti provedbe. Antolović (2022:29) navodi „vodstvo u eri digitalizacije drastično se promijenilo zbog poboljšanja u komunikaciji, saradnji i dinamici angažmana”. Dakle, digitalizacija u organizaciji prije svega je transformirala način na koji funkcioniše organizacija, a trenutna tržišna

dinamika potpuno je kontrolisana digitaliziranim procesom uz podršku vođe. Kultura strateškog upravljanja se također promjenila. Ariyani i Hidayati (2018, prema Antolović, 2022) smatraju da vođe u IT sektoru pružaju zaposlenicima više prilika, koje mogu biti ekonomske i socijalne prirode. Sama strategija ovakvog upravljanja dovodi do boljeg odnosa organizacija-zaposlenik. Araujo i sar. (2021, prema Antolović, 2022) ističu da je rad sve više kognitivno složeniji, utemeljeniji i ovisan o društvenim vještinama, te da je odnos između vođe i zaposlenika iznimno važan.

Holten i Brenner (2015) smatraju da odgovarajući stil rukovođenja značajno olakšava tranziciju organizacijskih promjena, posebno danas kada je digitalizacija toliko napredovala. Isti autori naglašavaju važnost transformacijskog i transakcijskog stila rukovođenja u IT sektoru, smatrajući da transformacijske vođe pružaju primjere drugima, nadahnjuju zaposlene da budu uspješni, razvijaju zajedničku viziju i motivišu zaposlenike. S druge strane uloga transakcijskog vođe odnosi se na transakciju između vođe i zaposlenika. U tom odnosu fokus je na ostvarivanju cilja, gdje će se za dobro obavljen posao dobiti nagrada, a za loše obavljen posao će uslijediti kazna. Razlike između ova dva stila moraju se uravnotežiti na način da ne odvlače pažnju od organizacijskih prioriteta i da pružaju okvir rukovođenja koji će ponuditi pozitivne rezultate tokom procesa promjena (Baskarada i sar., 2016, prema Antolović, 2022). To je jako važno obzirom da je IT sektor podložan čestim promjenama i inovacijama u radu.

Biti vođa u IT sektoru veoma je izazovan posao zato što ovaj sektor danas igra važnu ulogu u poslovnim i ekonomskim procesima, te je i jedan od najbrže rastućih sektora u svijetu. Ovaj sektor je neizostavan dio modernog gospodarstva i predstavlja središnju ulogu u razvoju inovativnosti i konkurentnosti na tržištu rada. Priroda ovog posla ogleda se i u brznoj implementaciji novih tehnologija, a od vođe u IT sektoru očekuje se da posjeduje posebne vještine koje uključuju prvenstveno znanje iz oblasti informatike, razvoja softvera, sistema za upravljanje bazama podataka, kao i sposobnost upravljanja resursima, komunikacijske vještine i vještine efikasnog planiranja (Jularić, 2023).

2.3. Radni angažman

Koncept radnog angažmana definiran je kao stanje visoke energije, posvećenosti i apsorpcije u vezi sa radnim zadacima (Schaufeli i sar., 2002). Za razliku od tradicionalnih mjera zadovoljstva poslom, radni angažman podrazumijeva aktivnu psihološku prisutnost zaposlenog u poslu, što se pokazalo kao ključan prediktor radne učinkovitosti, odanosti organizaciji i

niskog nivoa izgaranja (Maslach i Leiter, 2008). Jedan od najvažnijih organizacijskih resursa koji doprinosi većem radnom angažmanu jeste kvalitet rukovođenja (Bakker i Demerouti, 2007). Vođe koji pružaju podršku, razvojne prilike i inspiraciju mogu znatno povećati psihološku prisutnost i motivaciju zaposlenih.

Historijski korijeni angažmana zaposlenika zasnovani su na razvoju koncepta menadžmenta i prakse rukovođenja (Wren, 1972). Rukovođenje je jako bitan faktor svake organizacije, te predstavlja glavni mehanizam upravljanja organizacijom i poticanja radnog angažmana kod zaposlenika. Vođa, zajedno sa menadžmentom organizacije, nosi odgovornost upravljanja organizacijom, a zaposlenici su ti koji prate upute nadređenih, u skladu sa ciljevima i strategijom organizacije.

Dobra rukovodstvena praksa doprinosi da se razvije vizija i strategija, te da se ona prenese zaposlenicima kako bi se svaki zaposlenik mogao uključiti, te svojim produktivnim radom doprinijeti postizanju organizacijskih ciljeva. Neizostavno je imati plan za odgovarajuće povećanje kvalitete i poboljšanje radne učinkovitosti organizacije, stoga je jako bitna vizija vođe prema kojoj utvrđuju dugoročne ali i kratkoročne ciljeve organizacije. U tom segmentu neizostavna je komunikacija, koja karakterizira dobro rukovođenje. Istraživači se slažu da su komunikacijski procesi glavni faktori organizacijskog uspjeha (Roberts i O'Reilly, 1974., Snyder i Morris, 1984). Zaposlenici koji imaju otvorene linije komunikacije s vođama vjerojatnije će izgraditi efikasne radne odnose, povećati svoju organizacijsku identifikaciju i poboljšati svoj radni angažman te pridonijeti organizacijskoj produktivnosti (Gray i Laidlaw, 2004, Muchinsky, 1977, Tsai i sar., 2009).

Zaposlenici koji iskazuju pozitivnu i otvorenu komunikaciju s vođama također su sposobniji nositi se s velikim organizacijskim promjenama, kao što su otpuštanja i spajanja sa drugim organizacijama (Gopinath, 2000), prijavljuju veću identifikaciju sa organizacijom (Bartels i sar., 2007, Smidts i sar., 2001) i učinkovitije će se nositi sa stresorima na poslu (Stephens i Long, 2000, Tepper, 2007).

Dobra rukovodstvena praksa temelji se osim na potražnji za kvalitetnim kadrovima i na zadržavanju postojećih, talentiranih i motiviranih zaposlenika. Upravo to je ključ za dugoročni uspjeh organizacije. Kada se zaposlenici zadrže u organizaciji oni razvijaju svoja znanja i vještine ali i stvaraju vrijednost organizacije. No, cilj svakog vođe ne bi trebao biti samo privući zaposlenike nego i zadržati ih. Zaposlenik se u organizaciji treba osjećati cijenjeno, trebao bi biti uključen u donošenje odluka, pogotovo onih koji se tiču obavljanja njegovih zadataka, kako bi dosegao visoku razinu angažiranosti. Upravo zato, angažiranost zaposlenika je dvosmjernan proces;

s jedne strane, organizacija mora ulagati napore kako bi angažirala zaposlenike, dok s druge strane, i sam zaposlenik odlučuje o razini svoje angažiranosti koju će zauzvrat pružiti organizaciji (Robinson i sar., 2004).

2.4. Radni angažman zaposlenih u IT sektoru

Sektor informacijskih tehnologija igra ključnu ulogu u razvoju i rastu svake zemlje. Postao je najvažniji kanal komunikacije između ljudi širom svijeta, međutim IT industrija je također izložena vrlo dinamičnom okruženju kojem je potrebna spremnost organizacije da prihvati izazove. Iako se IT sektor brzo razvija i bilježi konstantan rast, visoka stopa fluktuacije zaposlenih nastavlja da stvara problem ovom sektoru, čineći zadržavanje resursa radne snage ključnim izazovom. Zahtjevno radno okruženje, kratki rokovi, nulta tolerancija na greške i propuste u radu, noćne smjene u kombinaciji s visokim aspiracijama mlade radne snage samo su neki uzroci problema u ovoj industriji (Gupta, 2009, prema Chaudhary i sar., 2017). U tom kontekstu radni angažman dobija sve veći značaj u IT sektoru. Pažljiv uvid u glavne pokretače angažmana mogao bi obezbjediti organizacijama održivu konkurentsku prednost jer angažman utiče na produktivnost, zadržavanje zaposlenika i finansijski doprinos sektoru. Prema istraživanju Manunjath i sar. (2018), angažman zaposlenika u IT sektoru je složeniji u odnosu na druge sektore, te zaključuju da bi stoga posebnu pažnju trebalo obratiti na osmišljavanje programa koji će poticati veći angažman ovih zaposlenika. Isti autori navode da ovi programi trebaju osigurati kvalitetno provedeno vrijeme na radnom mjestu vrijeme za zaposlenike, program podrške angažmanu žena u IT sektoru, premostiti generacijski jaz te uključiti nagrade i priznanja za zaposlenike.

Provedena su mnoga istraživanja s ciljem identifikacije prediktora angažmana zaposlenika, kao i ispitivanja odnosa angažmana zaposlenih sa organizacionom posvećenošću, zadovoljstvom poslom, motivacijom, stresom, podrškom saradnika i organizacije, rukovođenjem i drugim organizacijskim segmentima. Ali, trendovi u nastajanju i njihov uticaj na angažman zaposlenih u IT industriji tek treba da se istraže (Manunjath i sar., 2018). Istraživanje Gujral i Jain (2013) provedeno na zaposlenicima IT sektora pokazalo je da su rukovođenje, radna uloga, nagrade i priznanja snažni pokretači angažmana kod ovih zaposlenika. Također istraživanje (Wojcik-Karpacz, 2018) pokazuje relativno visok nivo radnog angažmana kod zaposlenih u IT sektoru. U istraživanju Chaudarty i sar. (2017) utvrđeno je da je nivo radnog angažmana među zaposlenima u IT sektoru na Tajlandu nešto viši od onih među zaposlenima u Indiji. Nadalje prema istraživanju Delibašić (2024), koje je provedeno u Bosni i Hercegovini pokazalo se da je radni angažman zaposlenih

u IT sektoru umjeren. Mansoor i sar. (2016) u svom istraživanju dobili su rezultate prema kojima komunikacija, timski rad i saradnja, značajnost posla, upravljanje organizacijom, te učenje i razvoj, imaju pozitivan i značajan uticaj na angažman zaposlenih. Dakle, dobra rukovodstvena praksa i pozitivna organizacijska klima mogu biti ključan faktor u poticanju angažmana zaposlenika što će dovesti do postizanja kvalitetnih poslovnih rezultata. Organizacije bi trebale uložiti napore u stvaranju pozitivne organizacijske klime i razvijanju odgovarajućih stilova rukovođenja koji će podržati produktivno radno okruženje kroz veći angažman zaposlenih.

2.5. Povezanost stilova rukovođenja i radnog angažmana

Empirijska istraživanja ukazuju da transformacijski stil rukovođenja ima konzistentnu i snažnu pozitivnu povezanost s radnim angažmanom (Zhu i sar., 2009; Breevaart i sar., 2014). Zaposleni koji percipiraju svoje nadređene kao transformacijske vođe pokazuju više entuzijazma, osjećaja svrhe i profesionalnog ispunjenja. Angažiranost zaposlenika posebno se razvija u prisutnosti snažnog transformacijskog rukovođenja. I jedno i drugo intenzivno se istražuju unutar radnog okruženja, s obzirom na njihov značajan utjecaj na organizacijsku dinamiku. Transformacijski stil vođenja potiče i osnažuje posvećenost zaposlenika radu i organizaciji (Avey i sar., 2008, prema Ghafoor i sar., 2011). Osim toga, angažirani zaposlenici češće pokazuju višu razinu lojalnosti prema poslodavcu (Avolio i sar., 2004, prema Ghafoor i sar., 2011).

S druge strane, transakcijski stil rukovođenja, koji se oslanja na vanjske nagrade, pohvale i kazne kao način motivacije, ima ograničeniji utjecaj na radni angažman. Transakcijske vođe upravljaju zaposlenicima kroz jasnu razmjenu: "ako obaviš svoj posao, dobit ćeš nagradu". Takav pristup naglašava operativnu učinkovitost i postizanje kratkoročnih ciljeva, ali zanemaruje emocionalnu i profesionalnu podršku zaposlenicima koja je potrebna za dugoročno povećanje radnog angažmana (Khan i sar., 2014).

Judge i Piccolo (2004) kroz svoju meta-analizu različitih stilova rukovođenja također potvrđuju da transakcijski stil rukovođenja ima pozitivan, ali umjeren utjecaj na angažman, naročito u situacijama gdje su ciljevi jasno postavljeni i gdje je angažman usmjeren na izvršenje specifičnih zadataka u zamjenu za nagrade ili pohvale. Dakle, transakcijski stil može imati pozitivan, ali često ograničen uticaj, jer se fokusira na vanjsku motivaciju i operativnu efikasnost (Khan i sar., 2014). Nalaz o niskom radnom angažmanu pod transakcijskim stilom rukovođenja u skladu je s rezultatima drugih istraživanja, poput onog As-Sadeqa i Khouryja (2006), koji su izvijestili da su pod transakcijskim rukovođenjem spremnost da se uloži dodatni napor, učinkovitost i

zadovoljstvo zaposlenika bili vrlo niski (Zhang i sar., 2014). Isti autori dobivene rezultate objašnjavaju time što transakcijski stil rukovođenja stavlja naglasak na vanjske nagrade i ugovornu razmjenu, što rezultira nižim nivoom radnog angažmana.

3. Hipoteze istraživanja

Predhodne studije raspravljale su o odnosu između stilova rukovođenja i radnog angažmana. Kada je u pitanju odnos transformacijskog stila rukovođenja i radne angažiranosti zaposlenika istraživanje Matuha (2021) pokazalo je da transformacijski stil rukovođenja najviše doprinosi angažiranosti zaposlenika, dok transakcijski i laissez-faire stil rukovođenja dovodi do manjeg nivoa radne angažiranosti. Razlog tome vjerojatno leži u tome što takav, transformacijski vođa uzima u obzir benefite zaposlenika, njihovo blagostanje i zadovoljstvo, cijeni njihovo mišljenje i uključuje ih u odluke (Matuha, 2021). Isti autor smatra da se radni angažman zaposlenika povećava kada je transformacijsko rukovođenje snažno. Shuck i Herd (2012:64) u svom istraživanju navode da bi "transformacijsko rukovođenje moglo biti prikladno za poticanje radnog angažmana". U skladu s tim, istraživanje Tims i sar. (2011) pokazalo je da transformacijsko rukovođenje ima pozitivan odnos s radnim angažmanom zaposlenika. Konkretno, zaposlenici postaju više radno angažirani kada transformacijski vođa jača optimizam, odgovornost, smislenost i inovativno ponašanje zaposlenih (Aryee i sar., 2012). Mossovo istraživanje (2008), pokazalo je da zaposlenici postaju energičniji na radnom mjestu kada vođe pruže emocionalnu podršku i odaju priznanje zaposlenicima za njih.

Nadalje istraživanje Than i sar. (2022) je pokazalo da je transformacijski stil rukovođenja statistički značajno pozitivno povezan sa radnim angažmanom u većoj mjeri nego sa transakcijskim stilom rukovođenja. Iste rezultate pokazalo je i istraživanje Giau i Hung (2018). Također rezultati istraživanja Devi (2016) je pokazalo da postoji značajna pozitivna korelacija između transakcijskog rukovođenja i angažmana zaposlenika, kao i između transformacijskog rukovođenja i angažmana zaposlenika. Također je utvrđeno da je transformacijski stil rukovođenja snažniji prediktor angažmana zaposlenika u poređenju s transakcijskim stilom rukovođenja (Devi, 2016). Meta-analiza Chrisian i sar. (2011) utjecaja rukovođenja na radni angažman pokazala je da transformacijski stil rukovođenja ima značajno jaču povezanost sa angažmanom zaposlenika u odnosu na transakcijski stil. S obzirom na sve navedeno pretpostavljene su sljedeće hipoteze:

H1: Transformacijski stil rukovođenja pozitivno je povezan sa radnim angažmanom zaposlenih u IT sektoru.

H2: Transakcijski stil rukovođenja pozitivno je povezan sa radnim angažmanom zaposlenih u IT sektoru

H3: Transformacijski stil rukovođenja predstavlja snažniji prediktor radnog angažmana u odnosu na transakcijski stil.

4. Metodologija istraživanja

4.1. Uzorak

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 334 zaposlenika u IT sektoru koji djeluju na području Bosne i Hercegovine. U uzorak su uključeni programeri, dizajneri, projekt menadžeri i ostali zaposleni koji rade u timovima pod nadzorom direktnih nadređenih. Podaci su prikupljeni putem online upitnika, koji je distribuiran putem e-maila i društvenih mreža. Učesnicima je prilikom poziva na učešće naglašeno da je istraživanje anonimno, dobrovoljno i da u svakom trenutku mogu odustati od popunjavanja upitnika bez posljedica.

Kako bi se prevenirali društveno poželjni odgovori, učesnicima je jasno istaknuto da ne postoje tačni ili „poželjni“ odgovori te da su svi odgovori povjerljivi i koriste se isključivo u istraživačke svrhe. Također, u upitniku nisu prikupljeni nikakvi identifikacijski podaci, čime je dodatno osigurana anonimnost učesnika.

4.2. Mjerni instrumenti

Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika

Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika pripremljen je za potrebe ovog istraživanja. Ovaj upitnik sadržavao je sedam pitanja koja se odnose na sljedeće podatke o učesnicima: spol, dob, stepen obrazovanja, veličina sektora u kojem učesnici trenutno rade, vrsta ugovora i ukupni radni staž.

Skala stilova rukovođenja (eng. Transformational Leadership Inventory - TLI, Podsakoff i sar. 1990)

Autori skale stilova rukovođenja su Podsakoff i sar. (1990). Prevedena skala preuzeta je od Grabovac (2021). Skala se sastoji od 28 tvrdnji na sedam subskala od kojih se šest odnosi na transformacijski stil rukovođenja: *artikuliranje vizije, pružanje prikladnog uzora, poticanje prihvatanja grupnih ciljeva, visoka očekivanja o radnom učinku, individualizirana podrška, intelektualna stimulacija* i jedna, *potencijalne nagrade*, na transakcijski stil

rukovođenja. Dvadeset tri čestice čine transformacijski stil, a pet čestica pripadaju transakcijskom stilu rukovođenja. Tri čestice se obrnuto boduju, dvije koje pripadaju transformacijskom stilu rukovođenja („Djeluje ne uzimajući u obzir moje osjećaje „i „U ophođenju sa mnom ne uzima u obzir moje lične osjećaje“) i jedna čestica koja pripada transakcijskom stilu rukovođenja („Često ne priznaje dobro obavljen posao“). Prije provedbe same analize definirane su obrnute tvrdnje putem rekodiranja. Riječ je o skali Likertova tipa od sedam stepeni (od 1- uopće se ne slažem do 7- izrazito se slažem), na kojoj ispitanici procjenjuju u kojoj mjeri se slažu sa svakom od navedenih tvrdnji. Viši rezultat ukazuje na veću prisutnost karakteristika transformacijskog odnosno transakcijskog stila rukovođenja njihovog nadređenog. Pouzdanost unutarne konzistencije Cronbach α ove skale se pokazuje visokom kroz različita istraživanja. Tako je na primjer Grabovac (2021) dobila da pouzdanost iznosi $\alpha=.95$ za transformacijski stil rukovođenja, a $\alpha=.87$ za transakcijski stil rukovođenja.

Utrecht skala radnog angažmana (eng. *Utrecht Work Engagement Scale – UWES*, Schaufeli i sar., 2002)

Radni angažman zaposlenika mjereno je Utrecht skalom radnog angažmana Schaufeli i saradnika (2002). Postoje dvije verzije ove skale, duža i kraća verzija. Duža verzija sastoji se od 17 čestica, a kraća od devet čestica. Za potrebe ovog istraživanja korištena je kratka skala od devet čestica. Prilikom pripreme mjernog instrumenta primijenjena je metoda dvostrukog prevođenja s ciljem osiguranja jezične i sadržajne ekvivalentnosti u odnosu na originalnu verziju upitnika. Najprije su dvije nezavisne osobe prevele originalni upitnik s engleskog na bosanski jezik. Nakon toga je izvršena komparacija i usklađivanje prijevoda, čime je formirana jedinstvena verzija. Ta verzija je zatim prevedena natrag na engleski jezik (povratni prijevod), a dobiveni tekst upoređen je s izvornikom radi provjere preciznosti i dosljednosti značenja svake čestice.

Autori skale, Schaufeli i sar. (2002) smatraju da se kratka skala radnog angažmana može mjeriti kao trodimenzionalan konstrukt, ali i kao kompozitni rezultat cijele skale, odnosno jednodimenzionalan konstrukt. Riječ je o skali Likertovog tipa koja sadrži 5 stepeni (od 1-uopće se ne slažem, do 5- u potpunosti se slažem) čime viši rezultat inicira veću radnu angažiranost. Pouzdanost unutarne konzistencije Cronbach α se pokazuje zadovoljavajućom kroz različita istraživanja. Tako su, na primjer, Durán i sar. (2004) dobili da ova pouzdanost iznosi $\alpha=.84$, a Schaufeli i Bakker, (2004) $\alpha=.90$. Ova skala za potrebe ovog istraživanja korištena je kao jednodimenzionalni konstrukt.

4.3. Sociodemografska slika uzorka

U nastavku je prikazan tabelarni prikaz spolne i dobne strukture učesnika ovog istraživanja (Tabela 1).

Tabela 1.

Spol i dob učesnika

	Broj	Procenti (%)
Spol		
Muški	189	56.6
Ženski	145	43.4
Dob		
do 30 godina	84	25,1
31-40	146	43.7
41-50	102	30,5
51-60	2	0.6
Ukupno	334	100

Napomena. (% = procenat).

U narednoj tabeli dat je pregled strukture učesnika prema nivou obrazovanja. Kako možemo primjetiti najviše učesnika je sa završenim dodiplomskim studijem, a najmanje učesnika za završenom trogodišnjom srednjom školom (Tabela 2).

Tabela 2.

Struktura učesnika u glavnom istraživanju prema nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja	Frekvencije	Procenti
	<i>f</i>	<i>%</i>
Trogodišnja srednja škola	2	0.6
Četverogodišnja srednja škola	83	24.9
Dvogodišnji diplomski	16	4.8

Nivo obrazovanja	Frekvencije	Procenti
	<i>f</i>	%
Dodiplomski (I ciklus)	studij 148	44.3
Postdiplomski (II ciklus)	studij 81	24.3
Doktorski (III ciklus)	studij 4	1.2
Ukupno	334	100

Napomena. (f=frekvencije, %= procenti).

U narednoj tabeli prikazana je struktura učesnika prema veličini sektora u kojem su zaposleni. Kao što se može vidjeti najviše je učesnika zaposleno u malom sektoru, a najmanje u mikro sektoru (Tabela 3).

Tabela 3.

Veličina sektora u kojem su zaposleni učesnici

Veličina sektora	Broj ispitanika	Procenti (%)
Mikro sektor	31	9.3
Mali sektor	120	35.9
Srednji sektor	93	27.8
<i>Veliki sektor</i>	<i>90</i>	<i>26.9</i>

Napomena. (Mikro sektor=do 10 zaposlenika, mali sektor=do 50 zaposlenika, srednji sektor=do 250 zaposlenika, veliki sektor=više od 250 zaposlenih).

Većina učesnika u istraživanju izjasnila se da ima ugovor o radu na neodređeno (73.1%). Sedamdeset učesnika (21%) ima ugovor o radu na određeno, a devet (2.7%) učesnika ima ugovor o djelu. Sedam učesnika (2.1%) ima studentski ugovor, a najmanje učesnika (1.2%) je sa ugovorom za stručno usavršavanje.

Kada je u pitanju dužina radnog staža najviše učesnika ima do 2 godine staža u sektoru u kojem trenutno rade (40.7%). Nakon toga 121 (36.2%) učesnik se izjasnio da ima od 2 do 5 godina radnog staža. Od 6 do 10 godina radnog staža ima 51 (15.3%) učesnik, a od 11 do 20 godina radnog staža imaju 24 učesnika (7.2%). Najmanje učesnika (0.6%) je sa više od 20 godina radnog staža.

3.3. Postupak istraživanja

Istraživanje je obuhvatilo namjerni uzorak zaposlenika iz IT sektora na području Bosne i Hercegovine. Putem weba pronađene su organizacije koje posluju na prostoru Bosne i Hercegovine, te je većina njih kontaktirana putem telefona. Nakon dobivenog pristanka, svim organizacijama poslan je e-mail sa linkom upitnika koji je pripremljen u Google formi. Također, veliki broj molbi za popunjavanje upitnika poslan je putem poslovne društvene mreže LinkedIn. Dakle, primijenjeno je uzorkovanje snježne grude jer su inicijalni kontakti u poslanom pozivu za sudjelovanjem u istraživanju zamoljeni da prosljede anketu i drugim saradnicima iz svoje organizacije.

Učesnicima su ponuđene sve bitne informacije u vezi s ciljem istraživanja, uslovima učešća kao i načinom ispunjavanja upitnika. Precizirano je da je učešće dobrovoljno te da će odgovori biti povjerljivi i korišteni isključivo u svrhu ovog istraživanja.

4. Rezultati istraživanja

Prije provedbe glavnih analiza provjereni su preduslovi za njihovu implementaciju. Kolmogorov-Smirnovim testom su utvrđena manja odstupanja od normalne raspodjele. Stoga je provjerena asimetričnost i zakrivljenost distribucija, pri čemu je dobiveno da su vrijednosti unutar granica -2 do 2 (Tabachnick i Fidel, 2012), odnosno i u granicama nešto strožijeg kriterija -1 do 1 (Dancey i Reidy, 2011, prema Hasanagić, 2019) čime je zadovoljen kriterij za provedbu parametrijskih testova (Tabela 4).

Također, kako bi se stekao osnovni uvid u distribuciju varijabli istraživanja, prikazane su mjere deskriptivne statistike za radni angažman zaposlenih, transakcijski stil rukovođenja i transformacijski stil rukovođenja. Prosječan rezultat na skali radnog angažmana iznosi $M = 35.76$ ($SD = 9.65$), pri čemu se vrijednosti kreću u rasponu od 2 do 54. Dobijeni rezultat ukazuje na umjeren do viši nivo angažiranosti zaposlenih u IT sektoru. Distribucija rezultata pokazuje blagu negativnu asimetriju ($Skewness = -0.431$), što sugerise da je veći broj zaposlenih iznad prosječnog nivoa angažmana (Tabela 4).

Za transakcijski stil rukovođenja prosječna vrijednost iznosi $M = 19.06$ ($SD = 7.14$), sa rasponom od 4 do 28. Ovi rezultati ukazuju na to da se transakcijski stil rukovođenja pojavljuje u umjerenom intenzitetu, pri čemu su distribucije blago negativno asimetrične ($Skewness = -0.524$) (Tabela 4).

Važno je napomenuti da su aritmetičke sredine (M) i standardne devijacije (SD) prikazane kao zbirne vrijednosti (sumarni rezultati) svih čestica skale, a ne kao prosječne vrijednosti po pojedinačnoj čestici.

Transformacijski stil rukovođenja pokazuje najviše prosječne vrijednosti ($M = 103.11$, $SD = 24.31$), uz raspon od 23 do 140. Ovi nalazi potvrđuju da su vođe u IT sektoru u najvećoj mjeri percipirani kao transformacijski orijentisani, što je u skladu s teorijskim postavkama o značaju ovog stila u inovativnim i kognitivno-intenzivnim organizacijama. Distribucija rezultata je blago negativna ($Skewness = -0.833$), a standardna devijacija ukazuje na izražene razlike u stepenu transformacijskog rukovođenja među različitim vođama.

Tabela 4.

Deskriptivni pokazatelji glavnih varijabli

	N	Min.	Max.	M	Sd.	Asimetričnost (skewness)	Zakrivljenost (kurtosis)
Radni angažman	334	2.00	54.00	35.7	9.65	-.431	-.124
Transakcijski stil	334	4.00	28.00	19.05	7.14	-.524	-.848
Transformacijski stil	334	23.00	140.00	103.11	24.30	-.833	-.420

Napomena. N=broj ispitanika, Min= minimalna vrijednost, max=maksimalna vrijednost, M=aritmetička sredina, Sd=standardna devijacija

Kako bi se ispitala prva i druga hipoteza, korišten je Pearsonov koeficijent korelacije (Tabela 5). Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između transformacijskog stila rukovođenja i radnog angažmana ($r = .53$, $p < .01$), što je u skladu sa pretpostavljenom prvom hipotezom. Također, rezultati su pokazali i statistički značajnu pozitivnu povezanost između transakcijskog stila rukovođenja i radnog angažmana ($r = .26$, $p < .05$). Ipak, uočava se da je ova povezanost znatno slabija u odnosu na povezanost s transformacijskim stilom, što je u skladu s trećom hipotezom kojom se pretpostavljalo da će transformacijski stil imati jaču povezanost s radnim angažmanom nego transakcijski stil.

Dakle, dobiveni rezultati sugeriraju da su oba stila rukovođenja povezani s višim nivoima radnog angažmana zaposlenika, ali da je ta povezanost izraženija u slučaju transformacijskog stila.

Tabela 5.

Pearsonov koeficijent korelacije

	Transakcijski stil	Transformacijski stil
Radni angažman	.26*	.53**

Napomena. ** $p < .01$, * $p < .05$

Da bi se ispitala relativna važnost oba stila rukovođenja u predikciji radnog angažmana, provedena je hijerarhijska regresijska analiza. Rezultati (Tabela 6) ukazuju na značajnu ulogu oba stila, pri čemu se, kada su istovremeno uključeni u model, transformacijski stil rukovođenja pokazao kao pozitivan, a transakcijski stil kao negativan prediktor radnog angažmana zaposlenika. Ovi nalazi upućuju na to da, iako oba stila pojedinačno pozitivno koreliraju s angažmanom, njihova prediktivna vrijednost se razlikuje kada se uzimaju u obzir istovremeno u okviru istog regresijskog modela, što upućuje na prisutnost supresijskog efekta. Supresijski efekt u ovom kontekstu podrazumijeva da uključivanje oba prediktora u model razotkriva odnose koji nisu vidljivi kada se promatraju odvojeno.

Tabela 6.

Hijerarhijska regresijska analiza prediktora radnog angažmana

Korak	Prediktori	b	S.E	β	t	p	R ²
1	Transakcijski	-	0.18	-.20	-2.11	.035	.14
		0.38					
2	Transformacijski	0.61	0.09	.52	6.78	.000	.40

Napomena. b=nestandardizirani koeficijent, S.E=standardna pogreška prognoze, β =standardizirani koeficijent, p=nivo značajnosti, R²=koeficijent determinacije.

5. Diskusija

Vardo i Gavrić (2020) ukazuju da savremeno rukovođenje ulazi u novu eru u kojoj organizacije zasnovane na znanju postaju ključni akteri društvenih i ekonomskih procesa. U takvom kontekstu, uloga vođe postaje sve zahtjevnija, posebno u pogledu privlačenja i zadržavanja kompetentnih zaposlenika. Vođe imaju značajan uticaj na ukupnu efektivnost organizacije, što dodatno naglašava važnost njihove sposobnosti da inspirišu, motivišu i strateški usmjere timove ka ostvarenju organizacijskih ciljeva. Budući da je IT sektor najproduktivniji i sektor koji se najbrže razvija u svijetu, jedna od kontroverzi u ovoj industriji poslovanja jeste i velika fluktuacija zaposlenih. Stoga

organizacije nastoje da osiguraju sve uslove zaposlenicima kako bi ih zadržali na radnom mjestu. Međutim cilj nije samo zadržati zaposlene nego i angažirati da bolje i produktivnije rade. U tom kontekstu veliku ulogu imaju vođe. Bešić, Hirt i Rahimić (2024) u svome istraživanju smatraju da su zaposlenici više radno angažirani kada je vođa usklađen s njihovim potrebama i kada se promjene na radnom mjestu jasno iskomuniciraju. Također, kada je riječ o angažiranosti zaposlenika, istraživanja pokazuju da zaposleni cijene sigurnost zaposlenja (Kožo, 2020). Vođe svojim načinom poslovanja postavljaju standarde i inspirišu svoje zaposlenike da daju maksimum. Uvođenjem mehanizama kao što su inspirativna motivacija, intelektualna stimulacija, transparentna komunikacija i mogućnosti za profesionalni razvoj, postiže se viši nivo radnog angažmana zaposlenih.

Angažiranost zaposlenih predstavlja ključni faktor za uspjeh organizacije jer direktno utiče na produktivnost, zadovoljstvo na radu i smanjenje fluktuacije kadrova. Kada su zaposleni angažirani, oni su motivisani da daju svoj maksimum, što doprinosi ostvarivanju poslovnih ciljeva i stvaranju pozitivnog radnog okruženja. Schaufeli i Bakker (2004) smatraju da kada je riječ o radnom angažmanu, važno je razumjeti tri ključna aspekta: vigoroznost, posvećenost i apsorpciju. Vigoroznost označava visok nivo energije i mentalne otpornosti tokom rada, što zaposlenima omogućava da se suoče sa izazovima bez gubitka entuzijazma. Posvećenost podrazumijeva snažnu emocionalnu i kognitivnu vezanost za posao, gdje zaposleni osjećaju smisao i ponos u onome što rade. Apsorpcija se odnosi na stanje potpune koncentracije i uronjenosti u radne zadatke, pri čemu vrijeme brzo prolazi, a pažnja ostaje postojano usmjerena na rad Schaufeli i Bakker (2004).

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da transformacijske vođe, koji inspirišu zaposlene, podstiču inovativno razmišljanje i pokazuju individualizovanu brigu, snažno doprinose višem nivou radnog angažmana zaposlenih. Ovaj nalaz potvrđuje rezultate prethodnih istraživanja koja su pokazala da transformacijsko rukovođenje povećava motivaciju, zadovoljstvo poslom i radni angažman (Bass, 1999; Breevaart i sar., 2014). Posebno u IT sektoru, gdje je kreativnost ključna, ovakav stil rukovođenja zaposlenima pruža osjećaj svrhe i autonomije, što dovodi do veće posvećenosti i energije u radu. Shuck i Herd (2012:64) u svom istraživanju navode da bi "transformacijsko rukovođenje moglo biti prikladno za poticanje radnog angažmana". Konzistentno s ovim rezultatima, istraživanje koje su proveli Tims i sar. (2011) također je pokazalo da je transformacijski stil rukovođenja pozitivno povezan sa radnim angažmanom. Konkretno, zaposlenici postaju više radno angažirani kada transformacijski vođa jača optimizam, odgovornost, smislenost i inovativno ponašanje zaposlenih (Aryee i sar., 2012). Mossovo

istraživanje (2008), pokazalo je da zaposlenici postaju energičniji na radnom mjestu kada vođe pruže emocionalnu podršku i odaju priznanje zaposlenicima za njihov doprinos. Dakle, istraživanja dosljedno pokazuju pozitivnu povezanost između transformacijskog stila rukovođenja i radnog angažmana, pri čemu transformacijski vođa značajno doprinosi podsticanju takvog radnog ponašanja (Purvanova i sar., 2006; Smith i sar., 1983; Sunindijo i sar., 2007). Zaposlenici čiji vođa primjenjuje transformacijski stil rukovođenja imaju tendenciju da se snažno identifikuju sa svojim vođom, što ih potiče da se uključe u ponašanje izvan uloge (Bass, 1985, Podsakoff i sar., 1996). Shodno takvim rezultatima, kao i nalazima dobivenim u ovom istraživanju, za očekivati je da bi transformacijski stil rukovođenja mogao pozitivno utjecati na radna ponašanja zaposlenih u IT sektoru na području Bosne i Hercegovine.

Obzirom na prirodu posla u IT sektoru, jako je važno da zaposleni imaju vođu koji im pomaže da prebrode sve poslovne poteškoće te da im pruži podršku i da vjeruje u njih. Vođe koje primjenjuju transformacijski stil rukovođenja mogu potaknuti zaposlenike u IT sektoru da se upuste u samostalno donošenje odluka jer su obično zaposlenici koji imaju takvog vođu potaknuti da preuzimaju inicijativu i razvijaju vlastite sposobnosti. Transformacijske vođe kroz jasnu viziju i zajedničke ciljeve inspirišu svoje zaposlenike, što povećava njihov entuzijazam i radni angažman. Vođe koje prepoznaju individualne potrebe i sposobnosti zaposlenika, potiču osjećaj vrijednosti i pripadnosti, što dovodi do većeg radnog angažmana i posvećenosti radnim zadacima. U IT sektoru, gdje inovativnost igra ključnu ulogu, transformacijske vođe često pružaju prostor za izražavanje ideja, što također povećava zadovoljstvo i radni angažman. Transformacijske vođe svojim ponašanjem daju primjer altruizma, predanosti organizaciji, timskog duha, čime potiču zaposlenike na slična ponašanja. Uključivanjem zaposlenih u širu viziju organizacije, ali i vrednovanjem njihovih doprinosa, transformacijske vođe stvaraju osjećaj lojalnosti, što motiviše zaposlene da se uključe i u radna ponašanja koja su izvan njihovih radnih uloga. Također, vođe koje primjenjuju transformacijski stil rukovođenja podstiču izgradnju međusobnog povjerenja i saradnje među zaposlenicima čime se povećava spremnost zaposlenika da pruže podršku svojim radnim kolegama, ali i da preuzmu dodatne odgovornosti na radnom mjestu. Zaposlenici u takvom okruženju će se osjećati cijenjenima, motiviranima i angažiranim u organizaciji, što može dovesti do boljih radnih rezultata i manjeg stresa u IT sektoru na području Bosne i Hercegovine.

S druge strane, rezultati također pokazuju da i transakcijski stil rukovođenja pozitivno korelira sa radnim angažmanom, ali u manjoj mjeri nego transformacijski stil. To sugerira da jasno definisani ciljevi, nagrađivanje i kontrola mogu pružiti zaposlenima osjećaj strukture i sigurnosti, što doprinosi

radnom angažmanu, iako ne u onolikoj mjeri kao transformacijski pristup. Ovi nalazi su u skladu sa istraživanjima koja ukazuju da transakcijsko rukovođenje može imati pozitivne efekte u okruženjima sa visokim zahtjevima (Judge i Piccolo, 2004), ali da dugoročno nema isti motivacijski potencijal kao transformacijsko rukovođenje. Transakcijske vođe pažnju pridaju evaluaciji učinka zaposlenih i na temelju toga ih nagrađuju ili kažnjavaju kako bi ih usmjerili (Nanjundeswaraswamy i Swamy, 2014). Dakle, transakcijski vođe, oslanjajući se na procjenu radnog učinka, koriste sistem nagrađivanja i kažnjavanja kako bi motivisali zaposlene da ispune ciljeve. Ovakav pristup, koji zaposlenicima omogućava jasnu povratnu informaciju i preciznije definiranje očekivanja od vođe, može značajno smanjiti nesigurnost zaposlenih. Kada vođa jasno predstavi zaposlenicima šta od njih očekuje, kriteriji za kaznu i nagradu postaju transparentni, posredstvom čega se smanjuje stres. S druge strane ovaj način poslovanja može pružiti i osjećaj sigurnosti i kontrole obzirom da će zaposleni znati koje ponašanje se vrednuje i nagrađuje, a koje će imati negativne posljedice.

Nadalje, transformacijski i transakcijski stil rukovođenja ne trebaju se posmatrati kao suprotnosti, odnosno stilovi koji se međusobno isključuju. Ovo shvatanje podupiru i Cardon i sar. (2019) smatrajući da je transformacijski vođa zapravo obogaćeni transakcijski, te naglašavaju da je utjecaj transformacijskog stila rukovođenja dublji budući da se ne ostvaruje samo posredstvom nagrada i kazni već i karizmom. Hooijberg i sar. (1997) sugerišu da učinkovite vođe posjeduju različite karakteristike i oblike ponašanja, te da su sposobni razlikovati i integrirati više dimenzija svog društvenog i fizičkog okruženja kako bi došli do željenog učinka u organizaciji.

Iako su rezultati korelacijske analize pokazali da su i transformacijski i transakcijski stil rukovođenja pozitivno povezani s radnim angažmanom zaposlenika, hijerarhijskom regresijskom analizom se, na temelju standardiziranih beta koeficijenata, pokazao veći doprinos transformacijskog stila u objašnjenju varijanse radnog angažmana, ali bez statističke potvrde razlike. Naime, kada su oba stila istovremeno uključena u model, transformacijski stil je ostao značajan pozitivni prediktor angažmana, dok je transakcijski stil pokazao negativnu povezanost. Ovaj rezultat se može protumačiti kroz prizmu supresijskog efekta, pri čemu zajednička varijansa između dvaju stilova u korelacijskoj analizi prikriva specifične negativne karakteristike transakcijskog stila, koje dolaze do izražaja tek u kontrolisanim uslovima regresijskog modela. Supresijski efekat se javlja kada uključivanje dodatne varijable u model otkriva stvarni (ili "prigušeni") efekat druge varijable koji nije bio očit u bivarijantnoj analizi. U ovom slučaju, pozitivna korelacija transakcijskog stila s radnim angažmanom može biti posljedica

njegove preklapajuće varijanse sa transformacijskim stilom. Kada se transformacijski stil kontroliše u regresiji, tj. drži konstantnim, otkriva se negativan utjecaj transakcijskog stila na radni angažman što znači da su neke karakteristike transakcijskog stila zapravo u suprotnosti s ponašanjima koja podstiču radni angažman, ali su u korelaciji "maskirane" pozitivnim efektima zajedničkih komponenti s transformacijskim stilom.

Ovakavi rezultati mogu se dodatno razumjeti kroz teorijsko razlikovanje transformacijskog i transakcijskog stila rukovođenja. Brema Bassovom modelu totalnog raspona rukovođenja (1990) transformacijsko rukovođenje obuhvata i motivacijske i emocionalne aspekte, kao što su vizija, podrška, inspiracija i razvoj zaposlenika, što su ključni faktori radnog angažmana (Bass i Riggio, 2006; Schaufeli, 2015). S druge strane, transakcijski stil se primarno oslanja na nadzor, nagrađivanje i kažnjavanje na osnovu učinka (Nanjundeswaraswamy i Swamy, 2014), bez uključivanja dubljih psiholoških potreba zaposlenika poput autonomije, smislenosti ili pripadnosti. Kada se oba stila istovremeno analiziraju, transformacijski stil "preuzima" motivacijske komponente koje su prethodno možda bile atribuirane i transakcijskom stilu, čime se u regresijskoj analizi otkriva stvarna negativna priroda transakcijskog pristupa u pogledu radnog angažmana zaposlenika. Drugim riječima, kada se kontrolira utjecaj transformacijskog stila, negativne strane transakcijskog pristupa (npr. rigidnost, manjak autonomije, instrumentalni odnosi) dolaze više do izražaja.

Transformacijsko rukovođenje, koje uključuje viziju, inspiraciju i individualizirani pristup zaposlenicima, može imati snažniji i stabilniji uticaj na angažman, jer se temelji na intrinzičnoj motivaciji i emocionalnoj povezanosti sa radom. Za razliku od toga, transakcijski stil, iako može imati kratkoročne pozitivne efekte putem nagrada i kontrole, u odsustvu transformacijskih elemenata može djelovati ograničavajuće ili mehanički, što se potencijalno negativno odražava na angažman kada se analiziraju oba stila istovremeno. Ipak, učinkovitost ovog pristupa može biti ograničena kada je riječ o dugoročnom poticanju radnog angažmana zaposlenika. Dugoročno, transakcijsko rukovođenje ne može podstaći duboku motivaciju, emocionalnu povezanost s poslom i kreativnost, kao što to može transformacijski stil. Stoga, iako transakcijski stil može biti koristan kao osnovni organizacijski okvir, za istinski visok radni angažman i motivaciju zaposlenika posebno u kontekstu IT sektora transformacijsko rukovođenje ostaje ključni faktor.

Sveukupno, rezultati ovog istraživanja dodatno potvrđuju da stil rukovođenja ima ključnu ulogu u oblikovanju radnog angažmana. Organizacije koje žele povećati angažman svojih zaposlenika trebale bi ulagati u razvoj transformacijskih vođa – onih koji inspirišu, podržavaju i razvijaju potencijale

svojih zaposlenika. Istovremeno, iako transakcijski stil može biti koristan u određenim situacijama, pretjerano oslanjanje na njega može imati ograničen ili čak negativan efekat na radni angažman posebno kada su očekivanja zaposlenika usmjerena na rast, autonomiju i smislenost posla.

Zaključak

Istraživanje je potvrdilo da stil rukovođenja ima značajan efekat na radni angažman zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Transformacijski stil rukovođenja pokazao se kao snažan i pozitivan prediktor angažmana, dok je transakcijski stil, uprkos početnoj pozitivnoj korelaciji, u multivarijantnoj analizi imao negativan efekat. Ovi nalazi upućuju na ograničenu učinkovitost rukovođenja zasnovanog isključivo na nagrađivanju i kažnjavanju, te ističu važnost vođa koji inspirišu, pružaju podršku i podstiču razvoj zaposlenih.

U konačnici, ovaj rad nudi konkretne praktične smjernice za vođe u IT sektoru, ali i teorijski doprinos razumijevanju rukovođenja u specifičnim organizacijskim i kulturnim kontekstima, pružajući osnovu za buduća istraživanja i unapređenje rukovodstvenih praksi. Praktične implikacije ovog istraživanja odnose se na potrebu strateškog usmjeravanja organizacija ka razvoju transformacijskih vođa. To uključuje implementaciju ciljanih programa obuke i mentorstva usmjerenih na jačanje emocionalne inteligencije, vizionarskog vođenja i individualiziranog pristupa zaposlenima. Također, rezultati ukazuju na važnost kreiranja radnog okruženja koje podstiče autonomiju, osjećaj svrhe i inovativnost, što može rezultirati povećanom produktivnošću, nižom stopom fluktuacije i jačanjem organizacijske konkurentnosti. Teorijski doprinos rada ogleda se u empirijskoj potvrdi relevantnosti transformacijskog rukovođenja u kontekstu IT sektora u tranzicijskoj ekonomiji, čime se proširuje postojeća literatura koja je dominantno fokusirana na razvijenija tržišta. Dodatno, identifikacija diferenciranih efekata stilova rukovođenja doprinosi preciznijem razumijevanju mehanizama putem kojih vođa utiče na radni angažman zaposlenih.

Od metodoloških ograničenja, najznačajnija su upotreba samoprocjene putem upitnika i prikupljanje podataka u jednoj vremenskoj tački, što ograničava mogućnost uspostavljanja uzročno-posljedičnih odnosa i otvara prostor za subjektivne pristranosti. Nadalje, uzorak se sastoji isključivo od zaposlenih u IT sektoru Bosne i Hercegovine, što može ograničiti generalizaciju rezultata na druge sektore ili geografske lokacije. Na osnovu toga, preporučuje se sprovođenje longitudinalnih i kombinovanih (kvantitativno-kvalitativnih)

istraživanja koja bi omogućila dublje razumijevanje i praćenje dinamike odnosa između stilova rukovođenja i radnog angažmana kroz vrijeme. Također preporuka za buduće istraživače da uzorak prošire i na druge sektore ili geografske lokacije.

Literatura

1. Antolović, I., 2022. *Stilovi vodstva u malim i srednjim informatičkim poduzećima*. [Magistarski rad] Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Katedra za organizaciju i menadžment. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:148:195672>
2. Avolio, B. J., Bass, B. M. 2004. *Multifactor Leadership Questionnaire manual*. 3 izd. Mind Garden.
3. Aryee, S., Walumbwa, F. O., Seidu, E. Y. M., & Otaye, L. E. 2012. Impact of transformational leadership on employee engagement: The role of optimism and innovation. *Journal of Applied Psychology*, 97(2), str.329–345.
4. Bakker, A. B., Demerouti, E. 2007. The Job Demands-Resources model: *State of the art*. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), str. 309-328.
5. Bakker, A. B., Demerouti, E. 2008. Towards a model of work engagement. *Career Development International*, 13(3), str. 209–223.
6. Bartels, J., Pruyn, A., de Jong, M., Joustra, I. 2007. Multiple organizational identification levels and the impact of perceived external prestige and communication climate. *Journal of Organizational Behavior*, 28(2), str. 173–190.
7. Bass, B. M. 1985. *Leadership and performance beyond expectations*. Free Press.
8. Bass, B. M. 1990. From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational Dynamics*, 18(3), str. 19-31.
9. Bass, B. M. 1999. Two decades of research and development in transformational leadership. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(1), str. 9-32.
10. Bass, B. M., Riggio, R. E. 2006. *Transformational leadership*. 2 izd. Lawrence Erlbaum Associates.
11. Bešić, A., Hirt, C., & Rahimić, Z. 2024. Contextualising employee engagement in crisis: a protective caring approach to employee engagement in the banking sector in Bosnia and Herzegovina. *Employee Relations: The International Journal*, 46(9), str. 42-59.
12. Breevaart, K., Bakker, A. B., Hetland, J., Demerouti, E., Olsen, O. K., Espevik, R. 2014. Daily transactional and transformational leadership and daily employee engagement. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 87(1), str. 138-157.

13. Cardon, M. S., Sar, J. 2019. Transformational leadership as an "enhanced transactional" approach: Integrating charismatic leadership with motivation. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 26 (3), str. 298–312.
14. Chaudhary, R., Rangnekar, S., Tanlamai, U., Rajkulchai, S., Asawasakulsor, A. 2017. Work Engagement in India and Thailand: a comparative analysis. *Global Business Review*, 19(1), str. 162-174.
15. Christian, M. S., Garza, A. S. and Slaughter, J. E. 2011. Work engagement: A quantitative review and test of its relations with and contextual performance. *Personnel Psychology* [online], 64 (1), str.89-136.
16. Cortellazzo, L., Bruni, E., Zampieri, R., 2017. The role of leadership in a digitalized world: A review. *Frontiers in Psychology*, 8, str. 1-12.
17. Delibašić, I., 2024. *Uticaj organizacijskog učenja na zadovoljstvo, posvećenost i radni angažman zaposlenika u računovodstvenim agencijama*. [Doktorska disertacija] Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet.
18. Devi, V. R. (2016). Impact of leadership style on employee engagement. *Pacific Business Review International*, 8(12).
19. Durán, A., Extremera, N., Rey, L. 2004. Engagement and burnout: Analyzing their association patterns. *Psychological Reports*, 94, str. 1084-1050.
20. Ghafoor, A., Qureshi, T. M., Khan, M. A., Hijazi, S. T. 2011. Transformational leadership, employee engagement and performance: Mediating effect of psychological ownership. *African journal of business management*, 5(17), str. 7391-7403.
21. Giao, H. N. K., & Hung, P. C. 2018. The impact of leadership style on job satisfaction of District 3 Party Committee employees, Ho Chi Minh City. *Journal of Finance and Marketing*, 45(45), str. 23-34.
22. Grabovac, K., 2021. *Utjecaj stilova vodstva na upravljanje promjenama*. [Završni rad] Pula: Sveučilište Jurja Dobrile. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:648828>
23. Gray, J., Laidlaw, H. 2004. Improving leadership communication: a longitudinal field study. *Journal of Business Communication*, 41(1), str.66-90.
24. Gopinath, C. 2000. Communication strategies for organizational change. *Journal of Business Communication*, 37(2), str. 124-138.
25. Gujral, H. K., Jain, I. 2013. Determinants and outcomes of employee engagement: A comparative study in information technology (IT) sector. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 2(5), str. 207-220.
26. Hasanagić, A., 2019. *Priručnik za studente o korištenju SPSS programa namijenjenog za statističke obrade podataka*. Sarajevo: ASBIS.
27. Hooijberg, R., Jerry H., J. G., Dodge, G. E. 1997. Leadership Complexity and Development of the leaderplex Model. *Journal of Management*, 23(3), str. 375–408.

28. Holten, A.L., Brenner, S.O. 2015. Leadership and employee engagement: The role of transformational leadership and leader-member exchange. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 30(4), str. 328-349.
29. Jularić, L., 2023. *Primjena agilnih metodologija u upravljanju projektima u IT sektoru*. [Stručni završni rad] Zatrešić: Veleučilište s pravom javnosti Baltazar. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:129:895303>
30. Judge, T. A., Piccolo, R. F. 2004. Transformational and transactional leadership: A meta-analytic test of their relative validity. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), str. 755–768.
31. Khan, A., Ijaz, M., Hussain, R. 2014. Impact of transactional and transformational leadership styles on employees' engagement and performance in Pakistan. *International Journal of Business and Social Science*, 5(6), str. 172–179.
32. Kožo, A. 2020. "Radna angažiranost: svijetla strana radnog mjesta", in Kožo, A. (Ed.), *Savremene teme u Biznisu*, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, str. 78-96.
33. Manjunath, S., Chandni, M. C. 2018. Winning effective employee engagement in IT sector: An analysis on emerging trends & Challenges. *ISBR MANAGEMENT JOURNAL ISSN (Online)* 3(2), str. 2456-9062.
34. Mansoor, F., Hassan, Z. 2016. Factors influencing Employee Engagement: A study on a Telecommunication Network provider in Maldives. *International Journal of Accounting & Business Management*, 4(1), str. 50-64.
35. Maslach, C., & Leiter, M. P. 2008. Early predictors of job burnout and engagement. *Journal of Applied Psychology*, 93(3), str. 498-510.
36. Matuha, A., 2021. *Uloga različitih stilova vodstva u angažiranosti zaposlenika na radnom mjestu*. [Magistarski rad] Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Katedra za organizaciju i menadžment. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:148:719946>
37. Moss, S. 2008. Cultivating the Regulatory Focus of Followers to Amplify Their Sensitivity to Transformational Leadership. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 15(3), str. 241–259.
38. Muchinsky, P. M., 1977. Organizational Communication: Relationships to Organizational Climate and Job Satisfaction. *Academy of Management Journal*, 20(4), str. 592-607.
39. Nanjundeswaraswamy, T. S., Swamy, D. R. 2014. Leadership styles. *Advances in Management*, 7(2), str. 57-62.
40. Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H., Fetter, R. 1990. Transformational leader behaviors and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *The Leadership Quarterly*, 1(2), str. 107–142.
41. Podsakoff, P.M., S.B. MacKenzie, W.H. Bommer 1996. Transformational leader behaviors and substitutes for leadership as determinants of employee satisfactions, commitment, trust and organizational citizenship behaviors. *Journal of Management*, 22 (2), str. 259-98.

42. Purvanova, R. K., Bono, J. E., Dzieweczynski, J. 2006. Transformational Leadership, Job Characteristics, and Organizational Citizenship Performance. *Human Performance*, 19(1), str. 1–22.
43. Roberts, K. H., & O'Reilly, C. A. 1974. Measuring organizational communication. *Journal of Applied Psychology*, 59(3), str. 321-326.
44. Robinson, D., Perryman, S., Hayday, S., 2004. *The Drivers of Employee Engagement*. Brighton: Institute for Employment Studies, Report 408. Dostupno na: <https://www.employment-studies.co.uk/node/14139>
45. Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. 2004. Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: a multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), str. 293–315.
46. Schaufeli, W. B. 2015. Engaging leadership in the job demands–resources model. *Career Development International*, 20(5), str. 446-463.
47. Schaufeli, W. B., 2002. The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3, str. 71-92.
48. Shuck, B., Herd, A. M. 2012. Employee engagement and leadership: Exploring the convergence of two frameworks and implications for leadership development in HRD. *Human Resource Development Review*, 11(1), str. 51-73.
49. Snyder, R. A., Morris, J. H. 1984. Organizational communication and employee satisfaction: A longitudinal study. *Journal of Applied Psychology*, 69(1), str. 120-125.
50. Smidts, A., Pruyn, A., Van Riel, C. B. 2001. The impact of employee communication and perceived external prestige on organizational identification. *Academy of Management Journal*, 44(5), str. 1051-1062.
51. Smith, C. A., Organ, D. W., Near, J. P. 1983. Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents. *Journal of Applied Psychology*, 68(4), str. 653–663.
52. Stephens, G. K., Long, C. P. 2000. Employee coping strategies in stressful organizational change: A review. *Journal of Organizational Change Management*, 13(5), str. 414-432.
53. Sunindijo, R. Y., Hadikusumo, B. H., Ogunlana, S. 2007. Emotional Intelligence and Leadership Styles in Construction Project Management. *Journal of Management in Engineering*, 23(4), str. 166–170.
54. Tabachnick, B. G. i Fidell, L. S. 2012. *Using Multivariate Statistics*. 6 izd. Pearson
55. Tepper, B. J., 2007. Abusive supervision and subordinates' organizational citizenship behavior. *Journal of Applied Psychology*, 92(3), str. 901-909.
56. Thanh, N. H., & Quang, N. V. 2022. Transformational, transactional, laissez-faire leadership styles and employee engagement: Evidence from Vietnam's public sector. *Sage Open*, 12(2), 21582440221094606.
57. Tims, M., Bakker, A. B., Xanthopoulou, D. 2011. Do transformational leaders enhance their followers' daily work engagement? *Leadership Quarterly*, 22(1), str. 121-131.

58. Tsai, Y., et al. 2009. The effects of communication openness on employees' work outcomes. *Journal of Business Communication*, 46(3), str. 304-326.
59. Vardo E., Gavrić M., 2013. Vrsta djelatnosti organizacije i stilovi rukovođenja, Originalni naučni rad, *Godišnjak za psihologiju*, 10 (12), str. 89-102.
60. Wójcik-Karpacz, A. 2018. The research on work engagement: theoretical aspects and the results of researches in the company operating in the IT sector. *Management*, 22(2). Str. 60-79.
61. Wren, D. A. 1972. *The historical development of management thought*. Wiley.
62. Yukl, G. 2013. *Leadership in organizations*. 8 izd. Pearson Education.
63. Zhang, T., Avery, G. C., Bergsteiner, H., More, E. 2014. The relationship between leadership paradigms and employee engagement. *Journal of Global Responsibility*, 5(1), str. 4–21.
64. Zhu, W., Avolio, B. J., Walumbwa, F. O. 2009. Moderating role of follower characteristics with transformational leadership and follower work engagement. *Group & Organization Management*, 34(5), str. 590–619

Danira Pervić, MA
danira.pervic@gmail.com

UDK / UDC 316.3:351.78

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 01. 09. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 28. 07. 2026.

BAUMANOVA ANALIZA STRAHA, GRADA I SIGURNOSTI U FLUIDNOJ MODERNOSTI

BAUMAN'S ANALYSIS OF FEAR, THE CITY AND SECURITY IN LIQUID MODERNITY

Sažetak:

Rad se bavi teorijskom analizom koncepta straha u okviru Baumanove koncepcije fluidne modernosti. Polazeći od pretpostavke da strah u suvremenim društvima ne predstavlja privremeno i prolazno emocionalno stanje, već trajnu i strukturnu društvenu činjenicu, u radu se razmatraju ključni elementi Baumanove interpretacije nesigurnosti, neizvjesnosti i rizika. Posebna pažnja posvećena je odnosu između individualizacije i privatizacije sigurnosti, transformaciji urbanog prostora u mjesto projekcije straha od drugosti, te promjeni uloge države, koju Bauman opisuje kao državu lične sigurnosti. Rad je teorijsko - interpretativnog karaktera i ne teži empirijskoj provjeri iznesenih teza, već analitičkoj rekonstrukciji Baumanovih argumenata i njihovom pozicioniranju unutar šire sociološke rasprave o modernitetu, riziku i sigurnosti. U radu se također ukazuje na analitičku vrijednost Baumanovog pristupa za razumijevanje suvremenih oblika društvene nesigurnosti, ali i na njegova ograničenja u objašnjenju mogućnosti kolektivnih odgovora na strukturno proizvedene strahove.

Ključne riječi: fluidna modernost, strah, nesigurnost, neizvjesnost, rizik, grad, individualizacija, država lične sigurnosti

Summary:

This paper provides a theoretical analysis of the concept of fear within Bauman's conception of liquid modernity. Proceeding from the assumption that fear in contemporary societies is not a temporary or transient emotional state, but rather a permanent and structural social fact, the paper examines the key elements of Bauman's interpretation of insecurity, uncertainty, and risk. Particular attention is devoted to the relationship between individualization and the privatization of

security, the transformation of urban space into a site onto which fear of otherness is projected, and the changing role of the state, which Bauman describes as the personal safety state. The paper is theoretical and interpretative in nature and does not seek to empirically test the propositions presented. Instead, it aims to analytically reconstruct Bauman's arguments and position them within the broader sociological debate on modernity, risk, and security. It also highlights the analytical value of Bauman's approach for understanding contemporary forms of social insecurity, while addressing its limitations in explaining the possibilities of collective responses to structurally produced fears.

Keywords: *liquid modernity, fear, insecurity, uncertainty, risk, the city, individualization, personal safety state*

Uvod

Koncepcija fluidne modernosti Zygmunta Baumana polazi od pretpostavke da su suvremena društva obilježena dubokim i trajnim strukturnim promjenama koje zahvaćaju gotovo sve sfere društvenog života – od ekonomskih i političkih odnosa, preko kulturnih obrazaca, do svakodnevnih oblika egzistencije. Procesi globalizacije, ubrzane modernizacije, tehnološke transformacije i fragmentacije društvenih veza doveli su do slabljenja tradicionalnih izvora stabilnosti i predvidivosti, čime se intenziviraju osjećaji nesigurnosti i neizvjesnosti koji sve više oblikuju iskustvo suvremenog čovjeka.

U okviru Baumanove teorijske perspektive, strah ne predstavlja prolazno emocionalno stanje, već postaje trajna i strukturna karakteristika društva fluidne modernosti. Gubitak čvrstih socijalnih uporišta, deregulacija rada, individualizacija odgovornosti i povlačenje države iz oblasti socijalne sigurnosti proizvode stanje u kojem pojedinci sve češće preuzimaju teret suočavanja s rizicima koji nadilaze njihove realne mogućnosti kontrole. U tom smislu, osjećaji nesigurnosti i neizvjesnosti ne proizlaze isključivo iz konkretnih prijetnji, već iz opće nepredvidivosti društvenih procesa i nestabilnosti društvenih struktura.

Polazeći od navedenog, cilj ovog rada jeste teorijsko - interpretativna analiza Baumanovog razumijevanja straha u kontekstu fluidne modernosti. Poseban naglasak stavlja se na vezu između straha i ontološke nesigurnosti, transformaciju urbanog prostora u mjesto projekcije straha od *drugosti*, te promjene u ulozi države, koju Bauman opisuje kroz koncept *države lične sigurnosti*. Rad ne teži empirijskoj provjeri iznesenih teza, već analitičkoj rekonstrukciji Baumanovih argumenata i njihovom smještanju unutar šire sociološke rasprave o modernitetu, riziku i sigurnosti.

Izvori straha i nesigurnosti

U nastavku razmatramo strah ne kao izoliranu psihološku reakciju, već kao društveno proizveden i strukturno uvjetovan fenomen. Polazeći od Baumanove teorijske perspektive, izvori straha se sagledavaju u sprezi subjektivnog iskustva i objektivnih društvenih procesa, pri čemu se strah pojavljuje kao posljedica nestabilnosti društvenih struktura, erozije sigurnosnih mehanizama i individualizacije odgovornosti u fluidnoj modernosti. Strah predstavlja neugodno emocionalno stanje različitog intenziteta koje je izazvano stvarnom ili pretpostavljenom opasnošću. Takvo emocionalno stanje podrazumijeva subjektivni osjećaj nelagode i nesigurnosti, sklonost povlačenju ili obrambenom djelovanju prema izvoru opasnosti, te fiziološke reakcije koje čine promjene potaknute povećanim uzbuđenjem autonomnoga živčanog sustava. Već u ovoj općoj definiciji vidljivo je da strah ima višeslojnu strukturu: on istovremeno obuhvaća emocionalnu, kognitivnu i tjelesnu dimenziju. Baumanova sociološka analiza upravo polazi od pretpostavke da se ove individualne dimenzije straha ne mogu razumjeti izvan šireg društvenog konteksta u kojem te dimenzije straha nastaju i reproduciraju se.

Fluidni strah u kontekstu fluidne modernosti, prema Baumanu, odnosi se na specifičan oblik straha koji proizlazi iz karakteristika modernog doba koje su nestalne, nesigurne i nepredvidive. „Strah je ime koje dajemo neizvesnosti: našem nepoznavanju pretnje i toga šta nam je činiti – šta možemo i šta ne možemo učiniti – da je zaustavimo u mestu – ili da se od nje odbranimo ako ne možemo da je zaustavimo.“ (Bauman, 2010: 10) Za Baumana, ključna karakteristika fluidnog straha jeste njegova difuznost: on nema jasno odrediv izvor, ne vezuje se za konkretnu prijetnju i ne može se racionalno locirati. Upravo zbog toga fluidni strah postaje trajan pratilac društvenog života, a ne reakcija na izvanredne okolnosti.

U djelu „Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity“ (2013.), oslanjajući se na spoznaju francuskog filozofa Rene Descartesa „Mislim, dakle, jesam.“, Bauman Zygmunt i Donskis Leonidas iznose činjenicu: „Bojim se, dakle, jesam.“ (Bauman, Donskis, 2013: 96) Strah i modernost su poput neodvojive braće blizanaca, srasli jedan s drugim i stoga ih je nemoguće razdvojiti. Ova formulacija snažno ukazuje na ontološki status straha u suvremenom društvu: strah više nije samo reakcija na svijet, već postaje način bivanja u svijetu. Identitet modernog subjekta oblikuje se kroz stalnu anticipaciju prijetnji, čime se strah ugrađuje u samu strukturu svakodnevnog iskustva.

Bauman navodi da postoje i uvijek su postojala tri razloga za strah. Prvi razlog je neznanje, odnosno ne znati što će se iduće dogoditi, ranjivost i osjetljivost na prijetnje za koje ne znamo kakve i odakle će doći. Drugi razlog jeste nesposobnost ili nemogućnost kontrole događaja, te sumnja da ništa (ili gotovo ništa) ne možemo uraditi kako bismo spriječili prijetnje koje dolaze. Treći razlog proizlazi iz prva dva, a to je osjećaj poniženja. Narušavanje samopoštovanja i samopouzdanja zbog osjećaja odgovornosti prema samima sebi da nismo uradili sve što je bilo u našoj moći da se obranimo od onoga ili spriječimo ono što nam predstavlja prijetnju. Ova trostruka tipologija straha pokazuje kako se u fluidnoj modernosti briše granica između objektivnih društvenih prijetnji i subjektivnog osjećaja krivice. Neuspjeh u kontroli rizika internalizira se kao lični neuspjeh, što dodatno produbljuje osjećaj nesigurnosti i poniženja.

„Plašimo se onoga što ne možemo kontrolisati. Tu nesposobnost kontrolisanja nazivamo 'nerazumevanje'; ono što zovemo 'razumevanje' nečega je naše poznavanje postupka sa tim nečim... Razumevanje se rađa iz sposobnosti kontrolisanja. Ono što nismo sposobni da kontrolišemo nama je 'nepoznato', a to 'nepoznato' uliva strah. Strah je drugo ime koje dajemo svojoj bespomoćnosti.“ (Bauman, 2010: 112) Bauman ovdje jasno povezuje znanje, moć i sigurnost. U društvu u kojem pojedinci gube realnu mogućnost kontrole nad ključnim procesima, razumijevanje svijeta postaje fragmentarno, a strah se nameće kao dominantan oblik odnosa prema stvarnosti.

Mi živimo u vremenu u kojem vlada strah, a „strah govori jezikom neizvjesnosti, nesigurnosti i nezaštićenosti“ (Bauman, Donskis, 2013: 96) kojim naše društvo raspolaže u izobilju. Fluidni život sa sobom donosi strah od nepoznatog koji dominira svakodnevnim životom, a strah je najintenzivniji kad je u slobodnom pokretu, nejasan, raspršen, bez uzroka i cilja. Kada stigne do osobe „strah postaje samopokretački i samopojačavajući; on stiče sopstveni zamah i razvojnu logiku, ne treba mu puno pažnje i skoro nikakav dodatni napor da bi se širio i rastao - nezaustavljivo.“ (Bauman, 2010: 155) Važno je uočiti da Bauman strah ne promatra kao statičnu pojavu, već kao proces koji se sam umnožava i širi. Jednom kada se strah oslobodi jasnih uzroka, on postaje autonoman društveni mehanizam koji se reproducira kroz svakodnevne prakse, diskurse i medijske reprezentacije.

Čovjek je u stalnoj utrci s vremenom koja je praćena strepnjom i strahom od zaostajanja, preplašen od činjenice da veoma lako može završiti na marginama društva. Brzina potrošačkog društva izaziva strah od osobne propasti, strah da individua neće stići bivati na moderan način. Strahovi su brojni i raznovrsni, baš poput ljudi, i stoga su ljudi različitih društvenih, rodni i starosnih

kategorija pogođeni različitim, vlastitim varijantama straha. Baumanova analiza ovdje omogućava razumijevanje činjenice da strah nije univerzalno jednak, već društveno diferenciran. Socijalni položaj, radni status, rod, dob i ekonomski resursi oblikuju specifične varijante straha kojima su pojedinci izloženi u fluidnom društvu.

„Najstrašnije kod straha je njegova sveprisutnost; on može izmilet i iz svakog ćoška naših domova i naše planete. Iz mračnih ulica i sa bleštavih televizijskih ekrana. Iz naših spavaćih soba i kuhinja. Sa naših radnih mesta i podzemne železnice kojom idemo na posao ili se vraćamo kući. Od nečega što smo pojeli i nečega sa čime je naše telo došlo u kontakt. Od onog što nazivamo 'priroda'... i od drugih ljudi...“ (Bauman, 2010: 13) Sveprisutnost straha dodatno se pojačava ulogom masovnih medija, koji ne samo da informiraju o prijetnjama, već ih često amplificiraju i normaliziraju, čime strah postaje sastavni dio svakodnevnice percepcije svijeta.

„Ontološka sigurnost je jedan oblik, ali veoma važan oblik, osećanja sigurnosti u širem smislu... Ovaj se izraz odnosi na pouzdanje koje je svojstveno većini ljudi, kada je reč o kontinuitetu njihovog samoidentiteta i o stalnosti prisutnog društvenog i materijalnog okruženja djelovanja.“ (Gidens, 1998: 95) U sociološkom smislu, ontološka sigurnost nastaje kroz stabilne društvene odnose, ponavljajuće obrasce djelovanja i pouzdane institucionalne okvire, koji pojedincu pružaju osjećaj kontinuiteta i predvidljivosti. Njeno narušavanje dovodi do egzistencijalne nesigurnosti, fragmentacije identiteta i pojačane refleksivnosti, što je karakteristično obilježje suvremenog društvenog iskustva.

U današnjici koja je svakako puna neizvjesnosti i nesigurnosti, ogleda se plodno tlo za brojne i raznovrsne strahove kojih ima napretek. Zadaća modernog fluidnog društva je da život pokuša učiniti mogućim sa sveprisutnim strahom. Da umiri strahove i strepnje čije bi posljedice bile potencijalno pogubne za društvo u cijelosti. Ipak paradoksalno toj zadaći, fluidno društvo proizvodi više nego ikad uplašanih, nesigurnih individua koje progoni „sablasi isključenosti“. (Bauman, 2009c: 43) Upravo te individue moraju naučiti da savladaju i žive sa tim istim strahom jer u individualiziranom društvu kakvom pripadamo, svaka individua snosi punu odgovornost za svoju sudbinu. U suprotnom, ne pokažemo li prikladnu adekvatnost da se izborimo sa takvim zadatkom, dobivamo etiketu inferiornosti. Samopouzdanje i dostojanstvo bivaju pogođeni inferiornošću, iz čega dalje potiče depresija koja je sve izraženija u društvu, a cijeli proces se završava egzistencijalnom neizvjesnošću. Paradoks fluidne modernosti ogleda se upravo u tome što društva, nastojeći eliminirati strah, proizvode još više

nesigurnosti. Individualizacija odgovornosti dovodi do toga da se strukturni problemi prevode u lične neuspjehe, čime se strah dodatno internalizira.

„U modernom fluidnom okruženju borba protiv strahova se pokazala kao zadatak koji traje čitav život, a pri tom se učvrstilo verovanje da opasnosti koje rađaju strahove, čak i kada se nijedna od tih opasnosti ne smatra neukrotivom, jesu stalni, neodvojivi pratioci života ljudi. Naš život je sve samo ne slobodan od straha...“ (Bauman, 2010: 16)

Da bi se čovjek oslobodio straha (ako ne u potpunosti, onda barem djelomično), mora pronaći sigurnost u modernom fluidnom svijetu. Sigurnost koja bi podrazumijevala utočište, stabilnost i smisao življenja sa svojom vrijednošću. Međutim, ono što je fluidna modernost proizvela jeste nesigurnost življenja, tačnije, čovjek je postao nesiguran sam u sebe, a pri tome ga prate nesigurnost prava, položaja, odnosa sa drugim osobama i svega onoga što mu je blisko i suštinski važno.

Tatalović Siniša kada govori o konceptima sigurnosti navodi: „za sigurnost se može reći da znači težnju za slobodom u odnosu na prijetnje“. I nadalje: „Složena definicija sigurnosti podrazumijevala bi stanje čije određenje zavisi od nekoliko vrsta ocjena zasnovanih na percepcijama: prvo, prijetnji usmjerenih prema određenom zaštićenom objektu (koji se promatra kao vrijednost); drugo, percepcija prijetnji i osjećanja nesigurnosti zasnovanih na percepcijama; i, treće, na sposobnosti objekata da se zaštite i njihovih percepcija i ocjena.“ (Tatalović, 2006: 65)

Proizvedena je opsjednutost sigurnošću time što se osjećaj nesigurnosti kod čovjeka više ne javlja na osnovu nedostatka zaštićenosti, nego na osnovu nepostojanja tolerancije na čak i najmanji mogući napad na sigurnost. Najmanja prijetnja se pretvara u strašnog neprijatelja jer narušava dotadašnji mir. Nepostojanje tolerancije je postalo samoobnovljivi izvor strahova kod čovjeka fluidne modernosti. Očekivanja i obećanja od strane znanstvenih i tehnoloških otkrića da je moguć svijet potpune sigurnosti, unosi dodatni nemir u naše živote jer smo postali svjesni da svijet nije došao ni blizu očekivanog. Samo je probuđen osjećaj nemoći i nadovezuje se na postojeću nesigurnost. Živimo u *otvorenim društvima* nametnutim negativnom globalizacijom u kojima je veoma teško omogućiti i jamčiti sigurnost. Time je stvorena mreža ljudske međuzavisnosti u kojoj smo svi opasnost i svi predstavljamo opasnost jedni za druge, te ne postoji sigurno sklonište gdje se možemo sakriti kao ni sigurno izračunavanje rizika i opasnosti koji bi bili mogući samo u rutinski ponavljajućem svijetu. Naš negativno globaliziran svijet se sastoji od opasnosti koje je nemoguće proračunati i time predstavlja potpuno novi vid rizika i opasnosti od onih na koje se koncept rizika obično odnosio. Društvo

rizika, o kojem je govorio Beck Ulrich, označava „razvojnu fazu modernog društva u kojoj se socijalni, politički, ekološki i individualni rizici koje je izazvala dinamika inovacije sve više otimaju institucijama kontrole i osiguranja industrijskog društva“. (Bek, 2001a: 41)

Današnji rizik je privatizirani rizik, a „način na koji informacija o riziku djeluje je da se kolektivno proizvedene opasnosti 'istovare' u privatizirane svjetove pojedinih žrtava i prevedu se kao realnosti za individualno suočavanje i s kojima se bori individualnim naporima“. (Bauman, 2009d: 250) Mi smo suočeni sa neizvjesnosti koja postaje sve jača kako rastu prostorna i vremenska udaljenost čime jača mreža utjecaja i interakcija, kao i sama nepojmljivost budućnosti. Stoga, iako živimo u nekima od najsigurnijih društava koja su ikada postojala, ipak živimo s osjećajem veće opasnosti, neizvjesnosti i straha no bilo koje društvo iz prošlosti.

Beck ističe da „prava društvena težina rizika leži u opasnostima, projektovanim na budućnost“. (Bek, 2001b: 51) Rizici u suvremenom društvu imaju specifičan, ambivalentan karakter: oni su istovremeno stvarni u svojim već vidljivim posljedicama i *nestvarni* jer svoju punu društvenu relevantnost crpe iz budućih, tek mogućih katastrofa. Za razliku od dobara, koja su neposredno opipljiva i evidentna, rizici djeluju prvenstveno kroz anticipaciju i prognoze koje tek treba da se ostvare. Društvo rizika karakterizira preventivna racionalnost: ljudi, institucije i politike djeluju danas kako bi spriječili ili ublažili moguće sutrašnje krize, bilo da je riječ o nezaposlenosti, ekološkoj katastrofi ili tehnološkim prijetnjama. Time se neizvjesnost institucionalizira, a budućnost postaje centralna referentna točka društvene svijesti i organizacije društvenog života.

Bauman tvrdi da današnje društvo karakterizira visoka razina nesigurnosti i rizika. Tradicionalni obrasci sigurnosti, kao što su trajno zaposlenje ili stabilne društvene uloge, sve su manje prisutni. Mali broj ljudi danas uživa privilegiju dugogodišnjeg zaposlenja kod istog poslodavca. Umjesto toga, ljudi se susreću s privremenim poslovima i nesigurnošću po pitanju budućnosti. Stalna nesigurnost radnog mjesta, gdje pojedinac u svakom trenutku može biti otpušten, dodatno stvara teret za modernog pojedinca.

Rad je bio shvaćen kao nešto prirodno dano samo po sebi ljudskim bićima, a ne u vidu izbora. Njemu su se pripisivale pozitivne strane poput iskorjenjivanja bijede i povećavanja bogatstva. U prošlosti su se pravili dugoročniji planovi, ciljevi kojima se težilo i trud koji se u njih ulagao. Potreban je bio kontinuitet u radu. No kontinuitet više nije obilježje poboljšanja. S obzirom da je fleksibilnost sada na snazi, planovi i ciljevi se iz

dugoročnih pretapaju u kratkoročne. Doba trenutačnosti je dovelo do toga da planovi ne sežu dalje od jednog do eventualno dva naredna koraka. Karakter rada u vremenu *lake* modernosti je promijenjen.

„Rad više ne može pružiti sigurnu os oko koje ćemo omotati i fiksirati definicije samih sebe, identitete i životne projekte. A nije ga lako zamisliti ni kao etički temelj društva ni kao etičku os života pojedinca.“ (Bauman, 2011: 137) Radnici su danas pogođeni fenomenom koji je sastavljen od nesigurnosti (položaja, prava i dohotka), neizvjesnosti (odnosi se na postojanje i stabilnost) i nezaštićenosti (svog tijela, sebe samog, kao i imovine, susjedstva, zajednice). Nesigurnost i neizvjesnost za radnika sada znače puno više od straha da će izgubiti posao. Sve to se odražava na psihičko zdravlje čovjeka, što rezultira stresom zbog kojeg dolazi do napetosti i u privatnom životu radnika.

Individualizacija modernog društva je dodatno potakla neizvjesnost i nesigurnost. Pojedinca vodi misao da je odgovoran sam za sebe, kao i da djeluje samo i isključivo za svoje interese, pri tome se osvrćući na interese drugih samo u onolikoj mjeri koliko će ti interesi utjecati na njega. Polazeći od svog djelovanja prema drugima, tako očekuje da se i drugi odnose prema njemu. Tu se rađa neizvjesnost u odnosima ljudskog društva i sasvim normalna reakcija zauzimanja obrambenog stava od potencijalnih prijetnji koje moguće već iza ugla čekaju da napadnu. Davanje prednosti individualnim potrebama i interesima, a manje zajedničkim vrijednostima i solidarnosti, može rezultirati izolacijom i usamljenošću, što dodatno pojačava osjećaj straha. Bez jakih društvenih veza i podrške, ljudi se osjećaju ranjivo i nesigurno.

U kontekstu rasprava o transformacijama suvremenog društva i promjenama struktura sigurnosti, identiteta i društvenih odnosa, Anthony Chukwuebuka Ohaekwusi ističe jednu od ključnih karakteristika fluidne modernosti, a to je ambivalentnost suvremenog svijeta. Ohaekwusi istovremenu slobodu i nesigurnost, otvorenost i nepredvidivost precizno sažima kada fluidnu modernost opisuje na sljedeći način: „Fluidna modernost stoga prikazuje suvremeni svijet kao onaj koji je individualistički, sveobuhvatan, otvoren, sveprisutan i amorfan; svijet mogućnosti, a ne dilema ili specifičnosti. To je nepredvidiv svijet, u kojem se sve može dogoditi i sve je dopušteno.“ (Ohaekwusi, 2018: 74)

Iz Baumanove perspektive, suština današnjih društvenih odnosa se može razumjeti kroz prizmu ravnoteže između slobode i sigurnosti, odnosno odnosa između individualnosti i zajednice. On smatra da sloboda bez sigurnosti zajednice, kao i sigurnost zajednice bez slobode, dovode do neriješenih

društvenih situacija koje ilustriraju izazove s kojima se suočavaju ljudi i društva u današnjem dobu. U osnovi, to znači da ne možemo živjeti bez slobode niti bez sigurnosti. Međutim, kroz prošlost se pokazalo da je teško postići oboje istovremeno. Što više težimo osobnoj slobodi, to može značiti manje sigurnosti, a suprotno, veća sigurnost može podrazumijevati manje osobne slobode. Ravnoteža između ova dva aspekta postaje izazovna, a društva se često suočavaju s dilemom izbora između individualne autonomije i očuvanja kolektivne sigurnosti.

Svjesni da sami ne možemo mnogo toga uraditi, ali isto tako svjesni da je odgovornost na nama samima, skloni smo suočavanju s prijetnjama za koje vjerujemo da su nam bliske i rješive. Traže se privremene mete i njihovo rješenje zbog uklanjanja fokusa sa rasprostranjenih opasnosti kojima čovjek ne zna ni izvor ni kraj. Pojedinaac se hvata u koštac s rizicima kojima će potencijalno biti izložen ili pogođen, ne bi li sam sebe umirio i barem djelomično oslobodio nesigurnosti.

Čovjek kada osjeti da je njegova osobna sigurnost ugrožena, spreman je učiniti (gotovo) sve kako bi prijetnju uklonio. Tako je kapital straha pogodan za različite vrste profita, kako komercijalnu tako i političku. Strah je veoma važan politički resurs, posebice u vremenu kada stare ideologije više ne posjeduju moć koju su imale nekoć. Javna vlast, političke stranke i organizacije putem straha učvršćuju svoj položaj, stavljajući pod pitanje osobnu sigurnost širih masa, dopirući do protivničkih strana i to sve u zajedničkom djelovanju sa masovnim medijima. Medijska prezentacija prijetnji i katastrofa može izazvati prekomjernu percepciju opasnosti i pridonijeti stalnom osjećaju straha. Objavljivanje vijesti i kontinuirano izvještavanje o nasilju i prijetnjama mogu stvoriti sliku svijeta koji je nepredvidiv i opasan.

Vrijeme kojem pripadamo je okarakterizirano nesigurnošću sadašnjice i neizvjesnošću sutrašnjice koje prethode strahovima. Bauman je prigodno usporedio strah sa demonom, čak štoviše, „strah je zapravo najzlokobniji od mnogih demona koji se gnezde u otvorenim društvima našeg vremena“. (Bauman, 2010: 150) Upravo ti demoni su preuzeli kontrolu nad našom svakodnevnicom, našim životima i u velikoj mjeri utječu na naš napredak.

„Budućnost je uvijek bila neizvjesna, ali njezina hirovitost i nestalnost nikad se dosad nisu osjećale tako neukrotivim kao u tekuće modernom svijetu 'fleksibilnog' rada, krhkih ljudskih veza, fluidnih raspoloženja, plutajućih prijetnji i nezaustavljive parade kameleonskih opasnosti.“
(Bauman, 2009c: 58)

Strah od drugosti u urbanom okruženju

Naša intencija ide u smjeru gdje nastojimo usmjeriti pažnju na urbani prostor kao *laboratorij* fluidne modernosti: mjesto na kojem se globalni procesi (migracije, kulturna raznolikost, ekonomske nejednakosti) prelamaju kroz svakodnevne susrete i napetosti. U Baumanovoj perspektivi, grad nije samo fizički prostor, nego društveni odnos – ambijent u kojem se strah oblikuje kroz blizinu nepoznatog i kroz slabljenje mehanizama povjerenja koji su nekada amortizirali društvene razlike. Suvremeni svijet obilježen je globalizacijom i sve većim kretanjem ljudi. Globalizacija je potaknula migracije stanovništva, kako iz ekonomskih razloga tako i zbog političkih i socijalnih nestabilnosti. Ljudi se sve više sele iz jedne zemlje u drugu u potrazi za boljim životnim uvjetima, radnim prilikama i obrazovanjem, što je posljedično dovelo do promjene etničkog i kulturnog sastava mnogih društava. Osjećaj da su ljudi iz različitih kultura nepoznati i potencijalno prijeteći može stvoriti strah i napetost u društvu. Stoga Bauman govori o strahu od *drugosti* i strahu od promjena u društvu. Važno je naglasiti da Bauman *drugost* ne tretira kao stvarnu prijetnju po sebi, nego kao društveno konstruiranu oznaku nepoznatog. Strah se ovdje javlja u trenutku kada se kulturna raznolikost doživljava kao gubitak predvidivosti: kada se svakodnevni obrasci komunikacije, norme i očekivanja više ne čine stabilnim i samorazumljivim. Drugost tada postaje *prazna forma* u koju se upisuju različite anksioznosti – ekonomske, kulturne, sigurnosne i identitetske.

Prema Baumanu, gradovi su bili mjesta neprekidnih i najbržih promjena kroz svoju povijest. Promjene su toliko duboke, a tempo promjena tako zapanjujuće brz, da jedva možemo vjerovati svojim očima i snaći se u nekoć poznatim mjestima. Ističući da su grad i društvena promjena gotovo pa sinonimi i kao takvi trebaju se definirati u međusobnom odnosu, Bauman navodi „da se gradovi definišu kao mesta gde se stranci sastaju, ostaju blizu jedni drugih i dugo vremena su u interakciji, a da ne prestaju da budu stranci jedni drugima“. (Bauman, 2009a: 124) Ova definicija je sociološki *teška*: ona ukazuje da grad proizvodi trajnu situaciju koegzistencije bez potpunog pripadanja. Drugim riječima, urbanitet podrazumijeva stalnu izloženost razlikama, a upravo ta izloženost – kada nije praćena povjerenjem i socijalnim integracijskim mehanizmima – može postati izvor nelagode i straha.

„Stranac je neka osoba koja nije ni suviše blizu, ni suviše daleko. Ako ta osoba pride suviše blizu, neće više biti stranac, već član grupe. Međutim, ako se previše udalji, prekinuće svaki kontakt s grupom. Prema tome, uloga stranca zahteva kombinaciju blizine i distance.“ (Ricer, 2009: 96) Susret stranaca nije sličan susretima rodbine, prijatelja čak ni poznanika u kojem se razmjenjuju

već dobro poznate priče objema stranama. To je iznenadni susret koji isto tako iznenada i završava gdje stranci iz njega također izlaze u svom svojstvu stranaca. Pri susretu stranaca nema zajedničkih uspomena, ničega na što se možemo osloniti pri susretu. Ovdje se jasno vidi zašto je *stranac* povlaštena figura sociološke analize: on predstavlja granicu povjerenja. Dok su rodbina i prijatelji uključeni u mrežu predvidivih očekivanja, stranac ostaje izvan te mreže, pa se susret s njim doživljava kao susret s neizvjesnošću. Bauman u tom smislu pokazuje kako se u fluidnoj modernosti širi zona susreta sa strancima – a time se širi i *zona nelagode* u svakodnevnom životu.

Zbunjujuća raznovrsnost urbanog okruženja je izvor straha, ali je istovremeno i bogatstvo noviteta i iznenađenja koji čine sjaj urbanog pejzaža. „Gusto naseljena urbana područja neizbježno generiraju kontradiktorne impulse 'miksofilije' (privlačnost raznolikoj, heteronomnoj okolini koja nagoviješta nepoznata i neistražena iskustva, te iz tog razloga obećava užitke, avanture i otkrića) i 'miksofobije' (strah od neukrotive količine nepoznatog, neukrotivog, nepristojnog i nekontroliranog).“ (Bauman, 2016: 11) Miksofilija i miksofobija su posebno korisni pojmovi jer obuhvaćaju ambivalenciju urbanog života: grad istovremeno privlači i plaši. Jedan dio stanovnika doživljava raznolikost kao resurs (prilike, iskustva, susreti), dok je drugi doživljava kao prijetnju (gubitak kontrole, nepoznate namjere, rizik). Upravo ta ambivalencija objašnjava zašto se u istom gradu mogu razvijati i kulture otvorenosti i politike isključivanja.

Prvi pogon, koji predstavlja glavnu atrakciju gradskog života, odnosi se na raznolikost mogućnosti, kulture, umjetnosti, ekonomske aktivnosti i interakcija koje gradovi nude. To može biti dinamično i inspirativno okruženje za mnoge ljude, posebno one sa ambicijama i željom da iskuse raznovrsne aspekte života. Nasuprot tome, drugi pogon ističe tamniju stranu urbanog života, u kojoj se manje privilegirane osobe suočavaju s poteškoćama, neizvjesnošću i opasnostima. *Zatvorene zajednice* mogu predstavljati pokušaj bogatih i privilegiranih da se zaštite od ovih izazova, stvarajući fizičku i emocionalnu distancu od neprijatnih aspekata grada. Oni koji nemaju mogućnost da se povuku u takve zajednice, ostaju izloženi rizicima i neizvjesnostima koje grad može pružiti. Ovdje je važno naglasiti da miksofilija i miksofobija nisu samo psihološke sklonosti, nego i društveno uvjetovane pozicije. Oni koji imaju ekonomske i kulturne resurse češće mogu *birati* urbanu raznolikost kao iskustvo, dok oni koji žive u nesigurnim uvjetima raznolikost češće doživljavaju kao dodatni rizik. Tako se strah od drugosti često prepliće s klasnim strahovima i strahom od socijalnog pada. Gradski život je oduvijek privlačio pridošlice koje sa sobom donose nove načine gledanja na stvari i situacije. Upravo te pridošlice su stranci za grad i

oni nisu moderan izum, ali stranci koji ostaju stranci tijekom dugog vremenskog perioda (pa čak i zauvijek) jesu. U predmodernim gradovima strancima nije bilo dozvoljeno da dugo ostaju stranci. Mnogima nije uopće bilo dozvoljeno da uđu u grad, a oni kojima bi to pošlo za rukom su veoma brzo protjerani, te je samo manji broj stranaca uspio da se zadrži duže pod uvjetom da se detaljno upoznaju i *udomaće* s lokalnom mrežom odnosa i načinom života. Baumanova poenta nije da su stranci *novost*, nego da je novost trajanje stranosti. U predmodernim gradovima mehanizmi uključivanja/isključivanja (cehovi, susjedstvo, lokalne mreže, rigidne granice pripadanja) brže su *rješavali* pitanje stranaca. U fluidnoj modernosti, međutim, mobilnost i fragmentacija veza proizvode dugotrajnu koegzistenciju bez integracije, što pojačava nesigurnost i potiče strategije povlačenja.

Danas gradovi predstavljaju prostore u kojima stranci ostaju i kreću se veoma blizu jedni drugih i zato „naši gradovi se od skloništa protiv opasnosti brzo pretvaraju u glavne izvore opasnosti“. (Bauman, 2009b: 90) Kada Bauman kaže da je bojište *unutar grada*, on sugerira da se ključni sukobi suvremenosti odvijaju u mikrosituacijama svakodnevnog života: u javnom prijevozu, na ulici, u susjedstvu, na radnom mjestu. Strah se tu ne razvija nužno iz konkretnog napada, nego iz stalne mogućnosti *incidenta* koji se ne može predvidjeti. Sveprisutna blizina stranaca u gradovima značajno doprinosi nesigurnosti životnih težnji svih gradskih stanovnika i predstavlja izvor uznemirenosti koji se nikada neće iscrpiti. Izvori opasnosti su prešli u samu srž grada gdje se na njegovim ulicama neometano susreću prijatelji, neprijatelji i stranci. Borba protiv nesigurnosti, opasnosti i rizika danas se vodi unutar grada i unutar grada je definirano bojište.

Sigurnosna oprema i usluge se temelje na preplašenim korisnicima. Privredni interesi su upleteni u održavanje, ali i u povećavanje straha kod stanovništva na visokoj razini. „Potrošači plaćaju za te usluge da bi bili sigurniji, ali zapravo ne izgleda kao da postaju sigurniji. Teško je reći šta je uzrok a šta posledica, da li osećanje ugroženosti dovodi do svih mera bezbednosti ili obratno. Verovatno se međusobno pojačavaju.“ (Svendsen, 2008: 101) Ovaj dio otvara važnu vezu između straha i ekonomije: strah postaje tržišni resurs. Što je osjećaj nesigurnosti veći, to je veća potražnja za tehnologijama zaštite, privatnim osiguranjem, nadzorom, *pametnim* sistemima. Međutim, takve mjere često ne uklanjaju uzroke nesigurnosti, nego proizvode novu normalnost: život u režimu stalne prevencije i stalne sumnje.

U toj borbi stanovnici grada biraju izoliran i usamljen život koji omogućavaju domovi u stambenim kompleksima. Karakteristika stambenih kompleksa je izolacija od onih koji se smatraju društveno inferiornima, te udaljenost od

grada sa željom da se postigne što veća sigurnost. Paradoks je u tome što su gradovi izgrađeni zbog pružanja sigurnosti svojim stanovnicima, a danas se češće dovode u vezu sa opasnosti nego li sigurnosti. Zato pri odabiru mjesta za život, realne ali i nerealne prijetnje pojedincu i njegovoj imovini, postaju važna tema razmatranja kao i prioritarno mjesto marketinške politike u trgovini nekretninama. Stambeni kompleksi i zatvorene zajednice ovdje nisu samo urbanistički fenomen, nego sociološki simptom: oni pokazuju kako se povjerenje prebacuje iz javne sfere u privatne *mjehe*. Grad se prestaje doživljavati kao zajednički prostor susreta, a sve više kao prostor koji se mora kontrolirati, filtrirati i *odabrati*.

„Stranac je, po definiciji, faktor koga pokreću namere o kojima se, u najboljem slučaju, može nagađati, ali koje nikada ne možete zasigurno znati. Stranac je nepoznata promenljiva u svim jednačinama koje se izračunavaju kada se razmišlja o odlukama šta činiti i kako se ponašati; i tako, čak i kada stranci ne postanu objekti skrivene agresije i kada nisu otvoreno i aktivno prezreni, prisustvo stranaca unutar polja delovanja nastavlja da izaziva nelagodu...” (Bauman, 2009a: 127) Bauman ovdje precizno locira izvor nelagode: problem nije samo u tome što je stranac nepoznat, nego što je nepoznat u situaciji blizine. Ako je nepoznato daleko, ono se može ignorirati; ako je nepoznato blizu, ono postaje stalni podsjetnik na mogućnost ugrožavanja. Time se *blizina* pretvara u okidač za miksofobiju.

Biti u društvu stranca djeluje zastrašujuće upravo zbog toga što je on promjenjiva nepoznanica čiju namjeru, način razmišljanja ili reakciju nije moguće procijeniti i predvidjeti što čovjeka ostavlja u neizvjesnosti i potencijalnoj opasnosti. Dok za razliku od toga, s prijateljima ili neprijateljima je moguće barem u određenoj mjeri procijeniti njihove buduće postupke i tako se pripremiti za nadolazeću situaciju. Zbog toga u Baumanovoj formulaciji, „stranci su otelotvorenje rizika”. (Bauman, 2009b: 95) Ovdje se vidi kako se rizik lako prevodi u stigmatizaciju. Dakle, stranac se ne doživljava samo kao nepoznata osoba, nego kao simbol opće nesigurnosti. U tom trenutku strah prestaje biti usmjeren na konkretne situacije, a postaje usmjeren na kategorije ljudi, što otvara prostor za politike isključivanja, moralne panike i normalizaciju diskriminacije.

Iako bi homogena zajednica priuštila svojim stanovnicima (potencijalno) osiguranje od rizika, heterogena bi pak pružila i podržala više atrakcija i mogućnosti svojim pripadnicima. Gomilanje stranaca je u isto vrijeme odbojno sredstvo i privlačni magnet koji u grad dovlači nove ljude koji žele promjenu, a umorni su od monotonog života. Različitost obećava mnoštvo novih mogućnosti i prilika za iskoristiti. Homogenost obećava predvidivost,

ali često po cijenu gubitka urbane dinamike i kreativnosti. Baumanova analiza implicira da moderni grad ne može *pobjeći* od heterogenosti bez toga da izgubi svoj identitet. Zato se suvremene urbane strategije često svode na pokušaje da se heterogenost segmentira i kontrolira, umjesto da se društveno integrira.

„Opasnost koju donosi društvo neznanaca klasičan je slučaj proročanstva koje vodi vlastitom ispunjenju. Sve lakše se pogled na neznance stapa s raširenim strahovima od nesigurnosti; ono što se na početku samo pretpostavlja pretvara se u mnogo puta potvrđenu istinu i na koncu postaje samorazumljivo.“ (Bauman, 2011: 106) Zapravo, ovdje je ključno da Bauman ukazuje na *cirkularnu logiku* straha: pretpostavka da su neznanci opasni proizvodi ponašanja (izbjegavanje, povlačenje, kontrola, neprijateljstvo) koja zatim zaista mogu povećati napetosti i incidente. Tako se početna sumnja pretvara u *dokaz*, a strah postaje društveno samorazumljiv. Upravo zato Bauman insistira na tome da je strah u fluidnoj modernosti i društveno proizveden i društveno reproduciran.

Promjene koncepta sigurnosti i uloge države u eri globalizacije

U ovom dijelu rada nastojimo ukazati kako se fokus premješta sa urbanog iskustva straha na makro - društveni nivo: na promjene uloga države, transformaciju socijalne države i privatizaciju rizika u uvjetima *negativne globalizacije*. Baumanova osnovna teza, koja se ovdje razrađuje, jeste da se sigurnost u fluidnoj modernosti sve manje razumije kao kolektivno pravo i institucionalna garancija, a sve više kao individualni zadatak i tržišni proizvod. Pod utjecajem globalizacije desile su se promjene u društvu koje su dovele do premještanja fokusa sa sigurnosti i samopouzdanja, na sigurnost i zaštitu od prijetnji. „Naša 'opsednutost bezbednošću' i, kao rezultat toga, nepostojanje tolerancije za makar i najmanje kršenje bezbednosnih mera, je ono što postaje najbogatiji, samoobnovljivi i verovatno neiscrpan izvor naših strepnji i strahova.“ (Bauman, 2010: 152) Bauman iznosi pretpostavku da je ovisnost o strahu i sigurnosti proizašla iz očekivanja da će biti ispunjeno obećanje o životu posve oslobođenom od straha uz potpunu sigurnost, potpomognuto znanstvenim otkrićima i tehnološkim izumima. Bauman ovdje ukazuje na paradoks modernih sigurnosnih politika. Zapravo, što se više sigurnost obećava i tehnološki *garantira*, to se više širi osjetljivost na svako odstupanje. Drugim riječima, sigurnost postaje ideal bez tolerancije na rizik, a upravo ta netolerancija proizvodi stalno *podešavanje* straha na nove i sve sitnije prijetnje. Sigurnost se tako pretvara u horizont koji se stalno udaljava, dok strah postaje stalno prisutan.

Ranije je postojala sfera samopouzdanja i samopotvrđivanja podržana institucionalnim stubovima koje je osiguravala država. Međutim, ta sfera je sada otvorena za utjecaj tržišnih sila i postala je igralište globalnih snaga koje djeluju izvan političke kontrole. Društvena politika koja je imala za cilj smanjenje individualne nesreće, postupno se smanjuje i izbacuje ispod razine koja je potrebna za održavanje vjere u sigurnost. Što dalje dovodi do toga da se društvo suočava s problemima kao što su nedostatak političke kontrole nad globalnim silama, osjećajem nemoći kod stanovnika, te nedostatkom vjere u sustav socijalne zaštite. Ovdje je moguće jasno prepoznati centralni Baumanov motiv, a to je da erozija socijalne države ne znači samo smanjenje materijalnih prava, nego i slabljenje simboličkog osjećaja zaštite i pripadanja. Kada institucije prestanu biti pouzdan okvir, pojedinac gubi *oslonac* za planiranje života, a nesigurnost poprima egzistencijalni karakter. Taj osjećaj nemoći nije individualna slabost, već društveno proizvedena posljedica nepodudarnosti globalnih procesa i nacionalnih instrumenata političke kontrole.

Globalne promjene i sile, kao što su globalna ekonomija, tehnološki napredak i međunarodni odnosi, sve više oblikuju naše živote. Međutim, naše institucije političkog djelovanja ostaju često ograničene na nacionalne granice. Urbani prostori nerijetko služe kao žarišta globalnih promjena, budući da se u njima koncentrira velik broj ljudi, poduzeća i resursa. No istovremeno, lokalni politički akteri se suočavaju s ograničenim ovlastima da djeluju u takvom okruženju, što može rezultirati nedostatkom učinkovite političke akcije. Kratko sažeto, Bauman naglašava: „gradovi su postali deponije za globalno proizvedene probleme. Stanovnici gradova i njihovi izabrani predstavnici se sve više suočavaju sa zadatkom koji ne mogu da ispune ni uz najbolju maštu: zadatak pronalaženja lokalnog rešenja za globalne kontradikcije“. (Bauman, 2009a: 121) Baumanova metafora *deponije* ovdje ima dvojako značenje: prije svega, gradovi preuzimaju posljedice globalnih kontradikcija (nejednakosti, migracije, nesigurni rad, polarizacija), ali i to da se ti problemi lokaliziraju kao da su lokalno proizvedeni, pa se od lokalnih aktera očekuje rješenje koje oni strukturno ne mogu ponuditi. Na taj način se frustracija i strah premještaju na podij svakodnevice, gdje se traže brza, praktična i često represivna rješenja.

Usprkos tome, činjenica je da država ne može jednostavno odustati od svojih odgovornosti za koje je zadužena i napustiti svoju teritoriju. Bez obzira na to koliko je njezin teritorij izložen utjecaju globalnih sila, država je i dalje odgovorna za održavanje reda, sprovođenje zakona i pružanje zaštite svojim stanovnicima. Paradoksalno tome, to što država sve više prepušta kontrolu drugim silama, kako unutar tako i izvan svoje teritorije, često dovodi do potrebe za zadržavanjem i proširenjem svoje uloge u održavanju reda. To

može biti rezultat nedostatka kontrole nad ekonomskim procesima ili utjecaja globalnih sila koje djeluju izvan dosega političke kontrole države. Kako bi održala stabilnost i red unutar svoje teritorije, država može biti primorana da proširi i intenzivira svoje aktivnosti u nadgledanju i očuvanju reda. Želimo sada i ukazati na važan Baumanov paradoks gdje, prema Baumanu, država slabi tamo gdje bi mogla smanjivati strukturne uzroke nesigurnosti (rad, socijalna zaštita, ekonomija), ali jača tamo gdje može pokazati *vidljivu moć* (nadzor, policija, kontrola prostora, kaznene politike). Drugim riječima, država se transformira iz garanta socijalne sigurnosti u *menadžera reda* i simboličke sigurnosti.

„Deregulacija tržišnih snaga i jednostrana predaja države 'negativnoj' globalizaciji...treba da se plati, i to svakodnevno, u valuti društvenog narušavanja i razaranja: u valuti neviđene slabosti ljudskih veza, nepostojanosti društvenih lojalnosti, te krhkosti i opozivosti obaveza i solidarnosti - čije posljedice opterećuju vlade država teretom koji nije manji od zadataka koji su bili vezani za uspostavljanje, održavanje i dnevno servisiranje socijalne države. To je svakodnevna normalnost, a ne povremeni neuspjeh dereguliranih tržišta i negativne globalizacije, koji sada podstiče nikad brži rast društvenih računa koje su same vlade obavezne da plate.“ (Bauman, 2010: 158) Ovdje je riječ o direktnom povezivanju makro - ekonomskih procesa s mikro - iskustvom straha. Odnosno, kada su veze krhke, lojalnosti nepostojane, a solidarnosti opozive, društveni život gubi *mrežu amortizacije*. U takvom ambijentu i mali poremećaji mogu proizvesti velike egzistencijalne potrese, jer pojedinac nema stabilne kolektivne oslonce.

Primjetno je da zaštitna mreža društvenih prava slabi kao i to da se gubi vjera u njen dugoročni opstanak kao čvrstog okvira za planove u budućnosti. Suprotno viziji države koja je težila eliminaciji nesigurnosti i straha, oni se ipak vraćaju i stvaraju pogodno tlo za cvjetanje i uspon tržišta u uvjetima nesigurnosti što se nadalje povezuje sa profitom utemeljenim na ljudskom strahu i osjećaju nesreće. Važno je naglasiti Baumanovu tezu da nesigurnost nije samo *nuspojava* globalizacije, nego i uvjet tržišne dinamike. Nesigurnost povećava potražnju za sigurnosnim uslugama, osiguranjima, privatnim rješenjima, ali i za proizvodima koji obećavaju kontrolu, status i identitetsku potvrdu. Strah se tako uklapa u logiku potrošačkog društva i postaje pokretač tržišnih mehanizama.

Ziegler Jean ističe da: „Država koja svojim građanima ne daje osjećaj sigurnosti, koja im ne osigurava ni minimum socijalne stabilnosti i prihoda te predvidljivu bolju budućnost te koja ne jamči javni poredak u skladu s njihovim moralnim uvjerenjima - takva je država osuđena na propast. (...)“

Građanin prepušten bez zaštite velikim socijalnim rizicima gubi svoju značajku građanina. Čovjek koji stalno strahuje za svoj posao, svoju plaću i svoja prava nije slobodan čovjek. Privatizacija države ruši slobodu čovjeka. Ona uništava pravo građanstva.“ (Ziegler, 2003: 101) Zieglerova tvrdnja pojačava normativnu dimenziju koja je kompatibilna s Baumanovom kritikom, a to je da kada se socijalni rizici privatiziraju, gubi se sadržaj građanstva kao realnog prava. Time strah prestaje biti privatna emocija i postaje politički pokazatelj slabljenja društvenog ugovora i institucionalne solidarnosti.

Privatizacija (premještanje kontrolnih funkcija iz javnog sektora u privatni) i individualizacija (naglasak na pojedinačnim interesima i slobodama) su promovirani kao oslobađanje od strogih društvenih normi i disciplina. Teret rješavanja društvenih problema se sve više prebacuje na pojedince, koji sami moraju tražiti i koristiti individualna i samostalna rješenja, uz nedovoljno adekvatne resurse. Briga za ljudske nevolje je privatizirana, a alati i prakse skrbi su deregulirani. Odnosno, sve više je istaknuta privatizacija problema i smanjena nada za kolektivnu egzistencijalnu sigurnost. Pojedinci se potiču na ostvarivanje vlastite sigurnosti u sve nesigurnijem i nepredvidljivijem, a samim time i potencijalno opasnijem svijetu. U Baumanovom smislu, individualizacija ne znači *više slobode* u emancipatorskom ključu, nego prebacivanje sistemskih problema na pojedinca. Pojedinaac dobiva formalnu odgovornost bez realne moći. Naime, očekuje se da upravlja rizicima koji su proizvedeni globalnim ekonomskim i političkim procesima. Upravo ta disproporcija između odgovornosti i kontrole proizvodi trajno stanje tjeskobe i osjećaj da se život mora voditi kao stalni projekt *snalaženja*.

„Problem je u tome da su akcije koje obećavaju da budu efikasne najčešće irelevantne u odnosu na prave uzroke strepnje - dok potencijalno relevantne akcije uporno ostaju nedelotvorne. Na kraju krajeva, najakutniji 'egzistencijalni potresi' koji podrivaju samopouzdanje i podstiču mučnu neizvesnost rađaju se na području do kog ne mogu dopreti sredstva koja su na raspolaganju pojedincima... Tlo na kome počivaju naši životni izgledi uistinu je nestabilno i trošno...“ (Bauman, 2010: 162) Ovo možemo čitati i kao sažetak Baumanove kritike, a na način da individualne strategije sigurnosti (oprez, kupovina, nadzor, privatna zaštita) često jesu psihološki umirujuće, ali strukturno irelevantne, jer ne dotiču uzroke nesigurnosti. Istovremeno, kolektivne strategije (regulacija, socijalna zaštita, politička kontrola globalnih tokova) ostaju nedostupne ili neučinkovite. Tako nastaje *praznina djelovanja* koja hrani neizvjesnost.

Osobna sigurnost je postala važan faktor u marketinškim strategijama potrošačke robe, kao i u političkim manifestima i izbornim kampanjama. Delić Zlatan ističe da je marketing inovacija, „privilegirano mjesto za kontrolu našeg uma, tijela i emocija; praznik zavodjenja: organizirana prijevara, laž, obmana, iluzija, zabluda“. (Delić, 2012: 15) Promocija osobne sigurnosti kao prodajne tačke u marketinškim strategijama nije rijetka pojava. Potrošači često pokazuju veći interes za proizvode ili usluge koji potencijalno ostvaruju sigurnost, a marketinške kampanje često koriste osjećaj straha kako bi naglasile korisnost proizvoda ili usluga u vezi sa sigurnošću. Stoga, interesi potrošačkog društva za podizanjem tjeskobe, panike i straha u svrhu prodaje robe potrošačima, neprestano rastu. Ovdje se otvara važna veza između komercijalnog i političkog upravljanja emocijama. Možemo kazati kako tržište straha i politika straha često rade u istom pravcu. Oboje nude brza, individualizirana i vidljiva rješenja (kupovina proizvoda, pooštavanje mjera, nadzor), dok se strukturni uzroci nesigurnosti zadržavaju izvan fokusa. Na taj način strah postaje pogodan resurs za mobilizaciju potrošača i birača.

„Kako bi se kotači potrošačkog tržišta održali dobro podmazanima, potrebno je neprestano snabdijevanje dobro razglašenim novim opasnostima. A potrebne opasnosti moraju biti pogodne za prevođenje u zahtjeve kupaca: takve su opasnosti 'prilagođene da odgovaraju' privatiziranoj borbi protiv rizika.“ (Bauman, 2009d: 253) Slično tome, političke kampanje često se oslanjaju na obećanja o održavanju reda i zakona, uključujući i aspekte osobne sigurnosti, kako bi privukle birače. Fokus na sigurnost može biti efektivan način da se stekne podrška i izgradi povjerenje kod birača. *Prilagođene opasnosti* su one koje se mogu individualno kupiti i individualno riješiti. To znači da se opasnosti prevode u privatne potrebe (alarm, kamera, osiguranje, suplement, aplikacija, privatna škola, ograđeni kvart), čime se kolektivno pitanje sigurnosti pretvara u privatni stil života. Posljedica je dalje produbljivanje nejednakosti: oni koji imaju resurse mogu kupovati privid kontrole, dok oni bez resursa ostaju izloženi rizicima.

„Zahvaljujući negativnoj globalizaciji, ukupna suma, količina i intenzitet popularnih strahova, na kojima lako mogu zaraditi promoteri i oni koji praktikuju tu strategiju, nesmetano rastu. Zahvaljujući obilju strahova, strategija o kojoj govorimo može biti rutinski korišćena, pa se tako negativna globalizacija takođe može nesmetano nastaviti. To jest, u predvidivoj budućnosti. Ali opet, kao što smo i ranije videli, 'predvidljivost' je jedna od onih osobina koje upadljivo nedostaju negativno globalizovanom fluidnom modernom svetu.“ (Bauman, 2010: 186)

Bauman ovdje opisuje zatvoreni krug u kome globalizacija proizvodi strahove, a strahovi omogućavaju strategije profita i političke mobilizacije, odnosno, te strategije dodatno legitimiraju nastavak istih procesa. Time strah postaje *gorivo* društvenog poretka, a ne samo njegova posljedica.

Kao posljedica svega navedenog vidljivo je da društvo više nije zaštićeno od strane države na način na koji je nekad bilo. Nacionalna država gubi dio svoje moći u globalnom prostoru. Politička moć se sve više prenosi na individualnu *životnu politiku* i *podizvođače* odnosno pojedinačne ljude. Globalizacija, napredak tehnologije i međunarodne integracije dovode do smanjenja suvereniteta nacionalnih država. U isto vrijeme, individualni građani preuzimaju veću odgovornost za upravljanje vlastitim životima i donošenje odluka koje su nekada bile rezervirane za državu. Pojam *životne politike* ovdje sugerira da se politika seli na nivo individualnog upravljanja biografijom. Zapravo, građanin postaje menadžer vlastitih rizika (zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, sigurnost, mobilnost). U tom pomaku gubi se kolektivna dimenzija sigurnosti, a društvena pitanja se rješavaju kroz privatne strategije prilagođavanja.

Takvu državu koja ima smanjenu i drugačiju funkciju u odnosu na prošlost, Bauman naziva *državom lične sigurnosti*. Njegov stav prema takvoj državi je kritički orijentiran zbog mogućnosti zloupotrebe moći, neravnoteže između sigurnosti i slobode, kao i stvaranja društava zasnovanih na strahu i podjelama.

Naglašavao je da države često nastoje da održe sigurnost primjenom različitih mjera nadzora, tehnologije i zakona, što može dovesti do ograničenja slobode i privatnosti pojedinaca. Stoga je pozivao na promišljanje o alternativnim pristupima koji bi omogućili ravnotežu između sigurnosti i slobode, kao i jačanje društvene solidarnosti i odgovornosti. Koncept *države lične sigurnosti* sažima Baumanovu kritiku transformacije državne racionalnosti. Prema tome, država sve češće dokazuje svoju relevantnost kroz upravljanje strahom, nadzorom i kontrolom, umjesto kroz smanjenje društvenih nejednakosti i jačanje socijalne sigurnosti. Time se sigurnost i sloboda dovode u tenziju, a društvena solidarnost slabi, jer se strah koristi kao legitimacijski resurs. Baumanov poziv na alternativne pristupe može se razumjeti kao zahtjev za obnovom kolektivnih oblika sigurnosti, ali ne kroz represiju, nego kroz jačanje povjerenja, socijalnih prava i društvene odgovornosti.

Zaključak

Analiza straha, grada i sigurnosti u okviru Baumanove koncepcije fluidne modernosti ukazuje na duboke promjene suvremenog društva u kojem se stabilni obrasci života rastvaraju pod pritiskom ubrzanih promjena, globalnih rizika i slabljenja tradicionalnih struktura sigurnosti. Ontološka nesigurnost pritom ne označava prolazno stanje, već trajnu dimenziju suvremenog iskustva koja oblikuje način na koji pojedinci percipiraju sebe i svijet oko sebe. U Baumanovoj perspektivi, strah ne predstavlja iznimku niti patološku devijaciju, već normalizirano stanje svakodnevice u društvu koje je izgubilo čvrste institucionalne i simboličke oslonce. Gubitak stabilnosti, predvidivosti i kolektivne zaštite rezultira fragmentacijom identiteta, slabljenjem osjećaja pripadnosti i erozijom povjerenja u institucije, što produbljuje egzistencijalnu neizvjesnost i osjećaj društvene ranjivosti.

U radu je pokazano da se strah u fluidnoj modernosti konkretizira kroz više međusobno povezanih društvenih procesa. Urbanizirani prostori postaju mjesta intenzivnih susreta s *drugosti*, gdje se blizina nepoznatog može prevesti u miksofobiju, segregaciju i povlačenje u zatvorene zajednice. Istovremeno, promjene u ulozi države u uvjetima negativne globalizacije dovode do slabljenja socijalne sigurnosti i preraspodjele odgovornosti sa kolektivnih institucija na pojedinca. Država se sve češće preoblikuje u ono što Bauman naziva *državom lične sigurnosti*, u kojoj se sigurnost održava prvenstveno kroz nadzor, kontrolu i upravljanje strahom, a ne kroz jačanje društvene solidarnosti i socijalne zaštite.

Iako se potpuna stabilnost u uvjetima fluidne modernosti čini nedostižnom, Baumanova analiza jasno pokazuje da privatizacija rizika i individualizacija sigurnosti ne nude dugoročno rješenje za društveno proizvedenu nesigurnost. Naprotiv, takve strategije produbljuju osjećaj izolacije, odgovornosti i nemoći kod pojedinaca, dok strah postaje trajni pratilac svakodnevnog života. Baumanov doprinos sociološkom razumijevanju straha ogleda se u razotkrivanju mehanizama kroz koje se strah proizvodi, normalizira i politički i ekonomski instrumentalizira u fluidnoj modernosti.

Istovremeno, njegova perspektiva ostaje pretežno dijagnostička. Iako snažno analizira uzroke i društvene posljedice straha, Bauman nudi ograničen broj konkretnih institucionalnih rješenja za obnovu kolektivne sigurnosti u globaliziranom svijetu. Upravo zbog toga, njegova analiza straha u fluidnoj modernosti predstavlja ne samo teorijski okvir za razumijevanje suvremenih oblika nesigurnosti, već i poziv na dalja istraživanja usmjerena ka razvoju društvenih politika i institucionalnih modela koji bi mogli ublažiti strukturne izvore straha, a da pritom ne naruše slobodu, pluralizam i društvenu koheziju.

Literatura

1. Bauman Zygmunt (2009a), *Fluidna ljubav: O krhkosti ljudskih veza*, Mediterran Publishing, Novi Sad
2. Bauman Zygmunt, (2009b), *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad
3. Bauman Zygmunt, (2009c), *Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Naklada Pelago, Zagreb
4. Bauman Zygmunt, (2009d), *Postmoderna etika*, AGM, Zagreb
5. Bauman Zygmunt, (2010.), *Fluidni strah*, Mediterran Publishing, Novi Sad
6. Bauman Zygmunt, (2011.), *Tekuća modernost*, Naklada Pelago, Zagreb
7. Bauman Zygmunt, Donskis Leonidas, (2013.), *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, Polity Press
8. Bauman Zygmunt (2016.), *Strangers at Our Door*, Polity Press
9. Beck Ulrich, (2001a), *Pronalaženje političkoga*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
10. Bek Ulrih, (2001b), *Rizično društvo: U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd
11. Delić Zlatan, (2012.), *Globalization and Responsibility*, IntechOpen
12. Gidens Entoni, (1998.), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
13. Ohaekwusi, Anthony Chuwkuebuka, (2018.), *Bauman on Moral Blindness: Analyzing the Liquidity in Standards of Moral Valuation*, Forum Philosophicum 23, no. 1: 69–94
14. Ricer Džordž, (2009.), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd
15. Svensen Laš Fr. H., (2008.), *Filozofija straha*, Geopoetika, Beograd
16. Tatalović Siniša, (2006.), *Koncepti sigurnosti na početku 21. stoljeća*, Međunarodne studije, god. 6, br. 1, str. 60-80
17. Ziegler Jean, (2003.), *Novi gospodari svijeta i oni koji im se protive*, IZVORI, Zagreb

Slika br. 2¹: Adela Nurković-Kulenović, **POVEZANOST**, ulje na platnu, 60 × 80 cm

¹ Za više informacija o ovom radu, kao i o ostalim likovnim priložima objavljenim u ovom broju časopisa, vidjeti prilog **Dodaci / Contributions**, str. 199

Prikazi i osvrta / Reviews and Comments

Prof. dr. Šaćir Filandra

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

sacir.filandra@fpn.unsa.ba

Primljeno / Received: 28. 11. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 12. 06. 2026.

PROPITIVANJE NEPITANOG¹

QUESTIONING THE UNQUESTIONED²

U recentnoj nečitalačkoj kulturi, znanstvenoistraživačkoj inertnosti i naslijeđenim hermeneutičkim obrascima bosanske državnosti knjiga Semira Halilovića o povijesnom iskustvu bosanske zemlje i društva s vlastitom državnošću prolazi skoro nezapaženo. I to nije pravedno. Halilović na krajnje inovativan, hrabar, kritički i osoben način prilazi razmatranjima iskustava Bosne s oblicima i sadržajima vlastite državnosti unoseći dašak svježine u prilično okoštale i polarizirajuće diskurse o ovoj temi. Autor ne nastupa s dogmatskih pozicija, ne mitologizira niti esencijalizira Bosnu, ne piše o kontinuitetu ili diskontinuitetu njene hiljadugodišnje državnosti – oko čega se savremene etnonacionalne naracije najviše spore – već se usredsređuje na iskustvo polimorfne bosanske pravno-političke posebnosti sa širokim spektrom unutarnjih i spoljnih determinacija koje su određivale i još određuju Bosnu kao posebnu i osobenu političku posebnost. S teorijsko-političke pozicije bosanskohercegovačke državlanske nacije, što je njegovo teorijsko, političko i ustavno stajalište, on nadilazi logiku do sada preovlađujućeg etnonacionalnog vrednovanja bosanske političke povijesti uzdižući se na razinu tog novog, mogućeg i nadolazećeg političkog horizonta kao ključa za prosperitet svih bosanskih ljudi. S takvog filozofsko-političkog stajališta on poduzima analizu i vrednovanje dosadašnjih oblika i sadržaja bosanske državnosti, vršeći politološke uvide u bogatu historijsku građu kroz različite etape bosanskog državnog stanja i razvoja.

Banovinska i kraljevska prošlost Bosne, vladarska i religijska zasebnost, teritorijalna cjelovitost i državni/kraljevski suverenitet oznake su srednovjekovne bosanske države, koje, hiljadu godina kasnije, svjedoče da

¹ Tekst je prikaz knjige: Semir Halilović, *Iskustvo države: Bosna i Hercegovina između državnosti i podjele*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2024.

² This text is a review of the book: Semir Halilović, *Iskustvo države: Bosna i Hercegovina između državnosti i podjele*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2024.

zavnobihovska obnova državnosti ne nastaje ex nihilo, već iz kontinuiteta bosanske povijesno-političke ukorijenjenosti. Dolazak Osmanlija u Bosnu, odnosno istočna okupacija Bosne od strane Osmanskog Carstva, kako Halilović kvalificira taj čin, prvorazredan je povijesni događaj koji je intenzivirao političko-vojni interes onodobnih kršćanskih država prema ovoj zemlji. Evropska dogma da ona počiva na antičkoj misli, rimskoj organizaciji i kršćanstvu ovom osvajanju Bosne dala je izrazitu vjersku dimenziju. I više od toga, autor podupire ona mišljenja koja smatraju da se bez obzira na prosvjetiteljstvo i modernizam Evropa općenito samorazumijevala, a i danas samorazumijeva kršćanskom i da je svaki upad „drugih“ u njen zamišljeni prostor dočekivan s podozrenjem.

Uzroke pada Bosanskog Kraljevstva autor vidi u tada svojevrsnom sukobu naroda i države, u indiferentnosti proganjanih bosanskih krstjana spram vlastite države, čiji kralj, primivši katoličanstvo, sudbinu zemlje veže za pomoć katoličkih sila iz Evrope. I odmah na početku knjige Halilović iznosi bitnu odliku svog intelektualnog stila, koji demonstrira na više mjesta u knjizi i povodom različitih analiza, kada socijalno-strukturalni model iz jednog vremena komparativnom metodom ekstrapolira na drugo vrijeme, aktere i prilike, ali u istovjetnu modelsku strukturu. U ovom slučaju on srednjovjekovnu situaciju komparira sa savremenošću. U oba perioda, onog Bosanskog Kraljevstva kao i aktualne savremenosti, on vidi sukob naroda i države. U modernoj bosanskohercegovačkoj državnosti, prema autoru, upada u oči činjenica da unutar njenih državnih okvira živi gotovo polovina stanovništva koje odbija vlastiti državni identitet, vezujući vlastitu egzistenciju za susjedne političke i nacionalne okvire. Aktualnim jezikom rečeno, sukob između etničke i političke imaginacije unutar bosanskog naroda autor otkriva u izvjesnim oblicima primjerenim ranoj fazi bosanske državnosti. Kroz cijelu knjigu Halilović proteže pitanje izostanka, nepostojanja ili nefunkcioniranja bosanskog državljanog identiteta. Na vrlo analitičan, argumentiran i plastičan način on pokazuje te unutarnje bosanske antinomije između općeg/državnog i posebnog/etnoreligijskog identiteta.

Ova bosanska antinomičnost dugo je općeznanstvena činjenica, s tim da je Halilović do krajnosti potencira i vrlo uvjerljivo prezentira do mjere da ona postaje osnovna politička odrednica bosanskog političkog bitisanja. Pri tome, autor se ne bavi dovoljno analizama uzroka te pojave, a pogotovo se ne bavi načinima njenog prevladavanja, osim zagovaranja koncepta državljanog identiteta budući da je akcent njegove analize na oblicima i posljedicama te podvojenosti.

Trajne su posljedice osmanskog osvajanja Bosne, eho tog čina odzvanja i danas. Poslije Osmanlija Bosna više nikada nije bila ista. Prekinut je i zaustavljen njen nacionalni i državni razvoj, ona postaje i do danas ostaje društvo određeno islamom, što je u perspektivi kršćanske Evrope pozicionira kao evropskog „heretika“, Halilovićev je stav. Neprijatelji Bosne, kako nekada, tako i danas, koristili su se ovim oruđem sklapajući savezništva na liniji izmišljenog ili stvarnog antiislamizma, podozrivo posmatrajući pitanje Bosne i njenog evropskog političkog pripadanja. Neuspjeh Osmanlija u osvajanju Evrope nakon Velikog bečkog rata, prema autoru, rezultirao je nastankom dvaju procesa, koji traju u izvjesnom smislu do danas. To su sužavanje bosanskih teritorijalnih granica i neprestano raseljavanje bosanskih muslimana. Pri tome je najveći broj mirovnih sporazuma nastalih na porazima Osmanlija protiv Zapada ujedno bio i konstitutivan za nove granice Bosne na sjeveru i zapadu. Kada su bosanski muslimani zauzeli stav da se porazi Osmanlija više ne mogu prelamati preko bosanske supstance, nastao je pokret za autonomiju Bosne. Ukidanjem bosanskog vojnog plemstva/kapetanija i gušenjem pokreta za autonomiju Bosna ponire s povijesne pozornice i to u vrijeme sloma imperijalnih poredaka i nastanka balkanskih nacionalnih država. Ona u tome ne sudjeluje.

Osmanlije „kraj svoje povijesne uloge u Bosni okončavaju lišene časti“ (str. 95) budući se, prema autoru, sada zapadna okupacija Bosne od strane Austro-Ugarske vrši u dogovoru s njima. Današnji prijateljski odnosi modernih država Turske i Bosne i Hercegovine ne mogu zamagliti činjenicu da Bosna za Osmanlije, u Halilovićevoj vizuri, nikada nije predstavljala više od dobrog vojnog potencijala i potom pregovaračkog miraza. Interesantno je autorovo zapažanje da su bosanski Hrvati, u trenutku okupacije najviše razočarani novom vlašću, povijesno imali najviše razloga za zadovoljstvo budući da su ostali pod kontrolom istovjetnih religijsko-političkih sila, unutar kojih je hrvatski korpus imao daleko veću političku moć negoli demografski potencijal. Moglo bi se reći, i sada autor ekstrapolira taj modelski odnos moći na savremene prilike, da istovjetnu poziciju oni zauzimaju i danas, uz podršku sličnog bloka zemalja zapadne Evrope.

Formiranjem Kraljevine SHS započinje era regionalnog hegemonizma, stoljeće srpsko-hrvatske dominacije nad političkim prostorom južnoslavenskog ujedinjenja. Njihove protonacionalne ideje činile su osnovu procesa jugoslavenskog ujedinjenja, a potom i dvaju razornih, razdružujućih ratova. Cjelokupno vladanje Kraljevine SHS u Bosni i Hercegovini baziralo se na trima kontinuiranim procesima: „inverziji vlasništva nad bosanskom zemljom, nacionalnom potiranju bosanskog stanovništva te ukidanju Bosne i Hercegovine kao političkog i, potom, geografskog pojma“ (str. 130).

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina razlikovno pozitivna politička snaga tokom tog perioda bosanske državnosti. Komunisti su zagovarali, te potom i ostvarili obnovu bosanske državnosti, ali su rješenjem državnog ostavili neriješeno njeno nacionalno pitanje, ostajući na pozicijama potreba srpsko-hrvatskog pannacionalizma.

Tri su ključne političke ideologije suodređivale pitanje Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata: ideologija nacizma, monarhizma i komunizma. Sve tri ideologije imale su spoljna izvorišta, ali i unutarnje saveznike i pobornike. Dok su nacizam i monarhizam posredstvom ustaškog i četničkog pokreta u svojoj suštini težili uništenju Bosne i Hercegovine kao historijske i političke činjenice, jedini politički pokret koji je budio ideju obnove njene državne cjeline bili su jugoslavenski komunisti. Iako totalitarni pokret, komunizam je onkraj konfliktne prijašnje relacije religija – etnija jedini nudio novu političku perspektivu i egzistencijalni spas. Taj novum bio je prepoznat i prihvaćen posebno u Bosni i Hercegovini. Dva su razloga, prema Haliloviću, zašto Bošnjaci prihvataju tu ideju. Kako su unutar Kraljevine Jugoslavije bili između čekića i nakovnja, izlaz je viđen u politici bratstva i jedinstva, što bi bio prvi razlog, dok je ideja posebnosti i državnosti Bosne i Hercegovine bila drugi motivirajući faktor bošnjačkog pristajanja uz komunističku ideju.

Halilović o obnovi bosanske državnosti tokom Drugog svjetskog rata ima i kritički stav. On prihvata nalaze dosadašnjih istraživanja da su komunisti zav nobihovskim odlukama riješili bosansko državno pitanje, ali ne i nacionalno. Zato on u analizi ide korak dalje. Zamjera komunistima što nisu imali hrabrosti riješiti pitanje bosanske državljske nacije, budući da su definirali Bosnu kao vlasništvo triju naroda. Bio je to, prema njegovom mišljenju, „dalekosežan povijesni propust“ (str. 176) kojim su ostavljena otvorena vrata da u jugoslavenskim krizama Bosna postane epicentar djelovanja velikonacionalnih projekata sa svog istoka i zapada, odnosno, još izravnije, ističe da su rješenjem bez državne nacije komunisti „učinili uslugu srpsko-crnogorskim i hrvatskim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini“ (str. 176). Dakle, formulu Bosne kao ni srpske, ni hrvatske, ni muslimanske, već i srpske, i hrvatske, i muslimanske, kojom se danas većinski ponosimo on radikalno propituje.

Autor ne osporava da je komunistička „ustavna trihotomija“ kroz sistem socijalizma dala značajne društvene rezultate. Uostalom, razvoj političke kulture doveo je do njene nadogradnje promjenama Ustava jula 1990. godine, kojima je suverenitet naroda nadomješten prvenstvom suvereniteta građana, a što je bila pravna i politička osnova referenduma za nezavisnost zemlje.

Razmatrajući vrijeme raspada socijalističke Jugoslavije, Halilović krajnje apodiktčki tvrdi: “U cijelom 20. i 21. stoljeću građani Bosne i Hercegovine bili su suvereni samo jedan dan” (str. 211). Samo je taj dan – dan referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine suverenitet, modernim političkim jezikom govoreći, proistjecao od građana, a ne od partije ili naroda. Da se Bosna i Hercegovina u raspadu Jugoslavije pojavila u zav nobihovskom okviru kao „i srpska, i hrvatska, i muslimanska“, u političkoj geografiji umjesto Bosne i Hercegovine pojavile bi se tri etničke države. No, građanski suverenizam trajao je jedan dan budući se sljedeće jutro Bosna i Hercegovina probudila kao vojno blokirana država. S iznenađujućom ravnodušnošću međunarodne zajednice spram kršenja univerzalnih međunarodnopravnih normi, suverenoj zemlji nametnut je embargo na naoružanje, čime je prepuštena na milost i nemilost unutarnjim pobunjenim stranama i njihovim sponzorima. U pregovaračkim procesima koji su slijedili sve vrijeme rata protiv Bosne i Hercegovine nije se tražilo mirovno rješenje, već „legaliziranje upotrebljene sile“ (str. 223). Autoru nije jasno, i to objektivno ostaje pitanje za dalja istraživanja, zašto su predstavnici nezavisne bosanske države u uvjetima spoljne agresije i unutarnje vojne pobune pregovarali s predstavnicima uspostavljenih paradržavnih tvorevina s obzirom da su pregovori vodili legitimiranju njih i njihovih zahtjeva. Uz pomoć međunarodne zajednice agresija se pretvorila u unutrašnji politički problem. Uspostava Federacije Bosne i Hercegovine i prihvatanje naziva entiteta „Republika srpska“, što je detaljno analizirano u knjizi, dio je procesa podređivanja mirovnog procesa američkim unutardržavnim izbornim interesima, što je na kraju rezultiralo nedorečenim mirovnim rješenjem. Glede toga Halilović iznosi svoj zaključni stav: „Rat protiv Republike Bosne i Hercegovine nije završio njenim porazom, ali jeste na njenu štetu. Ukidanjem državnog unitarizma i nagrađivanjem nedovršenog etničkog secesionizma, Dejtonskim mirovnim sporazumom kreirano je novo ustavno stanje, uokvirujući ratne politike u mirnodopsku, političku snalažljivost. Zatočeni u konsocijacijskom ustavnom sistemu, unutar modela (kvazi)funkcioniranja, između sukoba i prinudne saradnje, potpisnici Dejtonskog mirovnog sporazuma upućeni su da svoje nedovršene ratne sukobe zatome ili nastave na ustavnom, zakonskom i simboličkom nivou“ (str. 277).

Halilovićeva knjiga je intrigantna i interesantna. Ona je jedno novo čitanje starog materijala. Obiluje nizom lucidnih zapažanja, komentara i komparativnih uvida. To ne znači da se osobno sa svim autorovim stavovima slažem, to u znanstvenom diskursu nije ni potrebno, niti moguće. Ona u svakom slučaju zavređuje znatnu intelektualnu pozornost i kritički dijalog budući da donosi značajne novume u interpretaciju i razumijevanje bosanskohercegovačke državnosti te dašak optimizma u njenu budućnost”.

Doc. ddr. Edin Kukavica

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Pedagoški fakultet / Faculty of Educational Sciences

ekukavica@pf.unsa.ba

Primljeno / Received: 14. 04. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 12. 06. 2026.

BIOGRAFIJA GEOGRAFIJE¹

BIOGRAPHY OF GEOGRAPHY²

Moj zavičaj u svjetskoj povijesti profesora Šaćira Filandra djelo je koje se temom, njenom obradom, stilom i sadržajem znakovito izdvaja iz korpusa historiografske, sociološke i/ili politološke literature pisane unutar dominirajućih literarno-teorijskih tokova u Bosni i Hercegovini. Biografija geografije – kako sam bio slobodan kvalificirati *Zavičaj*... - spisateljski vješto vješto balansira između formi biografija značajnih, utjecajnih i nerijetko moćnih političkih ličnosti i političke geografije teritorija gotovo zanemarljive veličine između Ljubuškog, Mostara i Stoca ali na kojem su ponikle, odgajane i izrasle ličnosti koje će ponekad, presudno utjecati na odluke, procese i događanja između Moskve, Beča i Istanbula. Autorov stil objedinjava žanrovske karakteristike historije političkih ideja od vremena Ali-paše Rizvanbegovića preko Esada Ćimića do Rusmira Mahmutećehajića, te od fra Rafe Barišića preko Gojka Đoge do fra Joze Zovke, naporedo s tim nudi i elemente filozofije prilagođavanja i preživljavanja karakteristične za ljude ponikle u nenaklonjenim okolnostima i na surovim geografskim širinama, te naročite vrste pregleda inter-obiteljskih i kros-familijarnih poznatih kao sage.

Prvi – ili radije, drugi (poslije gornjeg) – kuriozitet ove knjige počiva u činjenici da je *mjesto radnje* ustvari, autorov osobni, biološki, obiteljski i familijarni zavičaj, jug Hercegovine, Dubravsko visoravan u općini Stolac koje se vide „dijelovi općina: Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Mostar, Čitluk, Ljubuški, Čapljina, Neum, Ploče i Metković”, odnosno „geografski prostor između planina Velež na sjeveru i Žabe na jugu, oivičen trima starim gradovima: Stocem, Počiteljem i Blagajem”, višemilenijumski historijski

¹ Tekst je prikaz knjige: Šaćir Filandra, *Moj zavičaj u svjetskoj povijesti*, Sarajevo, Bošnjačka zajednica kulture, 2026.

² This text is a review of the book: Šaćir Filandra, *Moj zavičaj u svjetskoj povijesti*, Sarajevo, Bošnjačka zajednica kulture, 2026.

prostor omeđen gradinama, gomilama i grobljima od antičkih do savremenih vremena.

Naporeda sa fizičkim, autor svoj zavičaj doživljava i znakovito metafizički kvalificirajući ga kao „duhovni prostor pripadanja i određenja, mjesto gdje sam svoj, kod kuće, gdje osjećam toplinu i blizinu, gdje se nalazim smiraj, prihvaćanje i prepoznatljivost. Zavičaj je zagrljaj. Njegova doživljaja je uvijek, kao i u mom slučaju, tačka s kojom se identificiram, iz koje izražavam i u koju uranjam osoban i individualan, mada je njegovo postojanje univerzalno, svaki čovjek ga ima. On se osjeća i nosi sa sobom dalje od svijeta. (...) Mjesto kojem se raduje (...) brana zaboravu i pometnji (...) utočište jastvu”.

Glavne uloge su stvarni susjedi / komšije autorovih predaka, ljudi koje su autori precizno poznavali, pozdravljali se, kumovali i orodaivali, s kojima su popravljali ograde između imanja i nosili plodove zemlje na iste pijace ... a veliki broj ličnosti iz impresivnog indexa imena autor osobno poznaje, sa mnogima je dijelio isti radni i životni prostor, političko prizorište i zrak, te stoga ne treba da čudi osjetan emotivni naboj poput „sjene traume, nostalgije i nezaborava”, ali i iskreno divljenje prema ljudima o kojima piše koji su premda ponikli u malim mjestima „s odvažnošću gradili svijet i davali doprinose njegovoj povijesti”.

Autor je fasciniran biografijama ljudi o kojima piše, „odvažnim ljudima (...) koji su hrabro iskorištavali na širu, nerijetko i svjetsku pozornicu na kojoj su ostavljali značajnu tragediju”, divi se njihovim postignućima i ulogama u domovinskim i svjetskim relacijama ali ih i iskreno voli. Možda iz perspektive iz koje posmatra sadašnjost i aktualne susjede, komšije, vjerujući ili nadajući se da je – temeljem takvih predaka i prethodnika koji su živjeli možda, i u težim, burnijim i složenijim vremenima u kojima su uspje(va)li ostaviti značajan trag – iskorak ka dobroj sadašnjosti i boljoj budućnosti moguće, štaviše izvjestan. Jer, ako je Stolac sa širom okolinom bio u stanju izroditi gotovo nenabrojivo mnoštvo ličnosti koje su u produžetku, bile u stanju svijet učiniti svojim stvarnim zavičajem, ići korak ispred svih, biti sukobe i sa zakonima svog vremena, te osjetiti i tamničenja ali ipak, odigrati uloge za koja i kakve nisu imali nikakve predispozicije čak, i realizirani bili su u svom vremenu neshvaćeni, a u budućnosti potisnuti, marginalizirani, nevalorizirani i previše etnicizirani... vjerovati je da ni savremeno doba nije lišeno karakternih, reljefnih, ličnosti sa osobnim integritetom koji su u stanju (pre)okrenuti stvari u opću korist.

Knjiga je konceptualno podijeljena na tri cjeline. U prvoj, središnja tema jesu političke biografije i politički aspekti života i rada odabranih ličnosti,

pitanjima i temama koje su pokretali, odluka u kojima su sudjelovali ili na čije donošenje su utjecali, procesa koje su oblikovali... Po autorskom izboru, u knjizi se obrađuju sljedeće osobe i dvije porodice: Mihajilo Miloradović i grof Mihail Andrejević Miloradović kao članovi porodice Miloradovića iz Dubrave, porodica Opijača, grof Sava Vladislavić, Ahmed-paša Džezzar, Hadži-beg Mehmed Rizvanbegović, Ali-paša Rizvanbegović, fra Rafo Barišić, muftija Mustafa Sidki ef. Karabeg, don Ivan Musić, Mustafa Golubić, Muhamed Mehmedbašić, Asim Behmen, Dimitrije Mitrinović, Šerif Arnautović, Salih Baljić, Šefkija Behmen, Salim Ćerić, Alija Isaković, Esad Ćimić, Gojko Đogo, Nijaz Duraković, fra Jozo Zovko, Omer Behmen i Rusmir Mahmutćehajić. Posebno zanimljive jesu reference o međusobnim odnosima između svih uvršenih ličnosti bilo u formi poznavanja, saradnje, prijateljstva ili neprijateljstva, koji je doista, postojao, te one koje napose govore o izuzetnosti obrađenih ličnosti, zbog čega su postale i temom umjetničkog i književnog stvaralaštva.

Na drugoj tematskoj razini su političke ideje i procesi u kojima su sudjelovale odabrane ličnosti u historijskim i društvenim okolnostima zvaničnog dolaska islama u Hercegovinu, padu bosanskog kraljevstva, transformaciji domaćeg plemstva i genealogiji porodica; ratovanju Bošnjaka na strai i za potrebe Osmanskog sultanata, odnosu ruskog cara Petra Velikog prema Balkanu; dvojici Stočana koji su porazili Napoleonovu vojsku; Karlovačkom miru, Berlinskom kongresu, osmanskim reformama i bošnjačkom konzervativizmu; identitetskim matricama i obrascima bosanskog stanovništva, o imenu Bosne i Hercegovine, jugoslavenstvu, bosanstvu, nezavisnoj Bosni i Hercegovini...

Prema osobnom priznaju autora, knjiga nema ni ideološku, niti moralno-političku nakanu, te da joj je, (ne)očekivano, jedina nakana da (u tom smislu) bude nekorisna „dajući prednost životu nad ideološko-povijesnim formacijama u kojima se odvijao” potvrđujući stvarnost (sve)obuhvatne, zajedničke, transetničke pluralnosti, budući da „faktički prikazuje, a ne konstruiše ideološki, sve oblike bliskosti i različitosti naših naroda”. U tom smislu, knjiga je sasvim hotimičan „prilog umanjenju kulture zaborava, upravo zasnovane na različitim ideološkim nacrtima vrednovanja ličnosti i povijesnih zbivanja”. U produžetku, ovo je i knjiga o identitetu i to, prije svega, o odnosu modernizacije i identiteta u uvjetima tehnoglobalizacije. „Uvijek su ljudi s naših prostora imali grupne, etnoreligijske identitete i bili su ih svjedoci, ali nikada kao danas identitet nije bio politiziran i instrumentaliziran. U prošlosti su se subjektivnosti identiteta više poštovali no danas, granice među njima su bile mekše i poroznije, da bi ih modernost u savremenosti ideologizirao i okoštao.”

Suštinski odan dijalektici kao zbiljski, jedinoj temeljnoj osobenosti ukupnosti društvenih i historijskih događanja profesor Filandra iz fokusa ovog naročitog historigrafskog pregleda izmješta događaje (po)smatrajući ih rezultatom jednakosti u kojoj su sporedni činioци okolnosti i potezi, te u prvi plan historije (umjesto događaja) stavlja čovjeka, dovoljno zanimljivo napose, pojedinca! izravno ukazujući na činjenicu da je čovjek, ustvari - kao što jeste - osnovni činilac bez kojega logično, ne bi ništa bilo. Antropocentrirajući povijest, podređujući objektivno u njoj subjektivnim, individualnim ljudskim sudbinama, profesor Filandra reafirmira i empirijski potvrđuje tezu da svijet počiva na onima koji se mire i slažu, a napreduje (samo) zahvaljujući onima koji se ne mire, ne slažu i najbitnije, imaju ideju, te uz voljni moment, i spremnost da je plasiraju i / ili provedu u djelo.

Drugim riječima, nimalo ne oduzimajući od značaja niti umanjujući golemu historijsku događanja povijest u Zavičaju... profesora Filandre ne slovi (samo) kao niz velikih, krucijalnih i presudnih događaja sa poznatim datumima, mjestom odvijanja i glavnim akterima nego, cijeli niz naizgled malih, običnih, životnih odluka uvjetno rečeno, nepoznatih ljudi.

Čitajući *Zavičaj*... profesora Filandre izvan uobičajenog čitateljskog, odnosno, pomalo zrakasto, poprečno i između redova teško se oteti dojmu da profesor Filandra pišući o ljudima ustvari, skreće pažnju na jednako bitan domen: prostor, teritorij, zemlju... za što smo – i ljude i zemlju – doista, izgubili elementarni osjećaj značaja.

Prof. dr. Elmir Sadiković

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

elmir.sadikovic@fpn.unsa.ba

Primljeno / Received: 04. 06. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 28. 07. 2026.

**PRIKAZ ZBORNIKA: *DOPRINOS AKADEMIKA
MIRKA PEJANOVIĆA RAZVOJU POLITOLOGIJE –
POVODOM 80. GODIŠNJICE ŽIVOTA I 40 GODINA
NAUČNOISTRAŽIVAČKOG RADA***

(Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2025)

**REVIEW OF THE EDITED VOLUME: *ACADEMICIAN
MIRKO PEJANOVIĆ'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT
OF POLITICAL SCIENCE: ON THE OCCASION OF HIS 80TH
BIRTHDAY AND 40 YEARS OF SCHOLARLY RESEARCH***

**(Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina,
Sarajevo, 2025)**

U izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH) 2025. godine objavljen je Zbornik radova pod naslovom: „Doprinos akademika Mirka Pejanovića razvoju politologije“. Ovo posebno izdanje priređeno je povodom obilježavanja 80. godišnjice života i četiri decenije bogatog naučnoistraživačkog i nastavno - pedagoškog rada akademika Mirka Pejanovića. Tim povodom Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine organizirala je 20. aprila 2026. godine Okrugli sto pod nazivom „40 godina naučnoistraživačkog rada i 80 godina života akademika Mirka Pejanovića“. Na ovom naučnom skupu istaknuti naučnici i javni radnici iz Bosne i Hercegovine i inostranstva predstavili su referate posvećene najznačajnijim aspektima njegovog naučnog opusa. Njihovi prilozi predstavljaju vrijedan doprinos cjelovitijem sagledavanju i valorizaciji obimnog naučnog stvaralaštva akademika Mirka Pejanovića, te njegovog doprinosa razvoju politologije u Bosni i Hercegovini.

Kao autor i koautor 39 knjiga, 135 naučnih radova, te voditelj brojnih domaćih i međunarodnih naučno - istraživačkih projekata, akademik Mirko Pejanović je u središte svojih istraživanja postavio ključne procese i aspekte razvoja

državnosti Bosne i Hercegovine tokom 20. i 21. stoljeća. Strukturu Zbornika čine četiri tematske cjeline u kojima autori priloga reinterpetiraju temeljna stajališta akademika Mirka Pejanovića o najvažnijim historijskim fazama političkog i društvenog razvoja Bosne i Hercegovine. Prva tematska cjelina posvećena je njegovim istraživanjima perioda Drugog svjetskog rata, s posebnim naglaskom na historijski značaj AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a u procesu obnove i utemeljenja savremene državnosti Bosne i Hercegovine. Druga i treća cjelina Zbornika obuhvataju njegove analize razvoja političkog pluralizma u uslovima postsocijalističke tranzicije, kao i političkog razvoja Bosne i Hercegovine od prvih višestranačkih izbora 1990. godine do savremenog perioda. Posebno poglavlje Zbornika je posvećeno doprinosu akademika Mirka Pejanovića razvoju lokalne i regionalne samouprave u Bosni i Hercegovini, kao oblasti kojoj je dao nemjerljiv teorijski i istraživački doprinos. Autori priloga također daju osvrt na njegove najznačajnije autorske i koautorske knjige, kao i na njegov mentorski i nastavno - pedagoški rad na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. U završnom poglavlju Zbornika prezentirana je sveobuhvatna bibliografija naučnih radova akademika Mirka Pejanovića, koja predstavlja vrijedan izvor za buduća istraživanja i proučavanje procesa razvoja državnosti i demokratizacije Bosne i Hercegovine. Prema svojoj strukturi Zbornik ne predstavlja samo valorizaciju njegovog naučnog opusa, već i značajan doprinos razumijevanju savremenih izazova razvoja bosanskohercegovačkog društva i države.

Prva tematska cjelina (*Drugi svjetski rat, AVNOJ i ZAVNOBiH u djelima akademika Mirka Pejanovića*) obuhvata radove posvećene naučnom doprinosu akademika Mirka Pejanovića u proučavanju perioda Drugog svjetskog rata i obnove državnosti Bosne i Hercegovine u vremenu antifašističke i narodnooslobodilačke borbe. Riječ je o istraživačkom području koje zauzima posebno mjesto u njegovom naučnom opusu, budući da je značajan dio svojih radova posvetio analizi historijskih okolnosti, političkih procesa i institucionalnih pretpostavki koje su dovele do obnove bosanskohercegovačke državnosti tokom rata i njenog daljnjeg razvoja u socijalističkom periodu. Autori priloga u ovoj cjelini (Husnija Kamberović, Dženan Dautović i Sarina Bakić) iz različitih disciplinarnih perspektiva analiziraju mjesto i značaj obnove državnosti Bosne i Hercegovine i ideje njenog multietničkog karaktera. Posebna pažnja posvećena je njegovim interpretacijama historijske uloge ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a kao političkog i državotvornog temelja savremene Bosne i Hercegovine, kao i razumijevanju njihovog značaja u očuvanju historijskog kontinuiteta bosanskohercegovačke državnosti. Autori također ukazuju na Pejanovićev doprinos tumačenju političkog, društvenog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine kroz analize Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, sagledavajući ih ne samo

kao historijske događaje nego i kao prelomne historijske trenutke u procesu oblikovanja modernog političkog identiteta Bosne i Hercegovine. Pored toga, u ovoj cjelini autori priloga razmatraju i druga pitanja kojima se akademik Mirko Pejanović bavio u svojim istraživanjima, uključujući interpretacije važnih historijskih događaja, političkih odluka i značajnih datuma koji su obilježili razvoj Bosne i Hercegovine tokom 20. stoljeća. Na taj način autori priloga potvrđuju da njegov naučni opus predstavlja nezaobilaznu referencu za razumijevanje geneze, kontinuiteta i savremenih izazova bosanskohercegovačke državnosti, kao i važnosti sjećanja, očuvanja i reafirmacije antifašističkog naslijeđa u političkom i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine.

Druga tematska cjelina (*Politički pluralizam u radu akademika Mirka Pejanovića*) obuhvata radove posvećene njegovim istraživanjima razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini, od uvođenja višestranačkog sistema i prvih demokratskih izbora 1990. godine do divergentnih političkih procesa u postdejtonskom periodu obilježnih odsustvom političkog konsenzusa domaćih akatera i snažnim intervencionizmom međunarodne zajednice u procesu izgradnje države i njene integracije u Evropsku uniju. Riječ je o jednom od najznačajnijih istraživačkih područja u njegovom naučnom opusu, kojem je posvetio niz studija, monografija, domaćih i međunarodnih naučnoistraživačkih projekata. Polazeći od rezultata njegovih istraživanja, autori priloga u ovoj cjelini (Asim Mujkić, Zdravko Lučić, Sead Turčalo, Neven Anđelić, Elvis Fejzić, Elma Huruz Memović i Nerzuk Ćurak) iz različitih perspektiva rekonstruiraju temeljna stajališta akademika Mirka Pejanovića o genezi, karakteru i razvojnim fazama političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja posvećena je njegovim analizama djelovanja političkih stranaka, izazovima demokratske tranzicije, kao i uticaju savremenih geopolitičkih okolnosti na politički razvoj Bosne i Hercegovine. Autori također razmatraju teorijske i vrijednosne osnove njegove političke misli, zasnovane na principima antifašizma, demokratije, ravnopravnosti bh naroda, građanske jednakosti i važnosti integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Posebno mjesto zauzimaju njegova kritička promišljanja etničkog političkog pluralizma kao dominantnog obrasca političkog organiziranja u Bosni i Hercegovini. Prema njegovim analizama, takav model potiskuje građansko i interesno političko organiziranje te ograničava mogućnosti razumne artikulacije javnih interesa. U tom kontekstu, autori ukazuju na Pejanovićevo stajalište da dominacija etničkog principa političkog predstavljanja predstavlja jednu od ključnih prepreka demokratizaciji bosanskohercegovačkog društva i države, kao i napretku Bosne i Hercegovine u procesu evropskih integracija.

Treća tematska cjelina, naslovljena: „*Politički razvoj Bosne i Hercegovine od 1990. godine do 2025. godine*“, sadrži jedanaest priloga u kojima autori (Stefano Bianchini, Kadrija Hodžić, Slaviša Orlović, Igor Lukšić, Nail Kurtić, Milivoj Bešlin, Lada Sadiković, Miodrag N. Simović, Vladimir M. Simović, Rasim Muratović, Zijad Bećirović, Franjo Topić i Dražen Janko) analiziraju ključne procese, izazove i ideje političkog i društvenog razvoja Bosne i Hercegovine u posljednje tri i po decenije. Oslanjajući se na bogat i tematski raznovrstan naučni opus akademika Mirka Pejanovića, autori tematiziraju najvažnije aspekte njegovih politoloških istraživanja posvećenih transformaciji bosanskohercegovačkog društva i države u uslovima postsocijalističke tranzicije. U središtu pažnje nalaze se njegova promišljanja procesa demokratizacije, izgradnje i razvoja institucija države, ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine, kao i izazova koji su obilježili politički razvoj zemlje nakon sticanja nezavisnosti 1992. godine. Posebna pažnja posvećena je njegovim analizama evropske perspektive Bosne i Hercegovine, historijskom značaju integracije u Evropsku uniju te političkim, društvenim i institucionalnim pretpostavkama ostvarivanja tog cilja. Autori također razmatraju njegove stavove o ulozi međunarodne zajednice, regionalnoj saradnji i važnosti jačanja demokratske političke kulture kao temelja stabilnog razvoja države. Značajno mjesto zauzimaju i radovi koji se bave kulturom sjećanja i odnosom prema tragičnim događajima iz novije historije, uključujući genocid u Srebrenici, koje je akademik Mirko Pejanović posmatrao kao važan segment izgradnje mirnog i demokratskog društva. Kroz različite tematske pristupe autori potvrđuju kontinuitet njegove političke misli, koja od početka devedesetih godina do danas dosljedno zagovara demokratski razvoj, jačanje državnih institucija, međunacionalno pomirenje i povjerenje i evropsku budućnost Bosne i Hercegovine. Time ova tematska cjelina pruža cjelovit uvid u najvažnije ideje koje su obilježile naučni rad akademika Mirka Pejanovića u oblasti političkog razvoja Bosne i Hercegovine u vremenu postsocijalističke tranzicije.

Četvrta tematska cjelina posvećena je doprinosu akademika Mirka Pejanovića razvoju lokalne i regionalne samouprave u Bosni i Hercegovini, oblasti koja zauzima značajno mjesto u njegovom naučnom i javnom djelovanju. Polazeći od bogatog naučnoistraživačkog opusa akademika Mirka Pejanovića, autori priloga (Elmir Sadiković, Zijad Hasić, Ana Mari Bošnjak, Albin Muslić i Jasmina Bešlagić) ističu da je lokalnu samoupravu teorijski promišljao kao jednu od temeljnih institucija demokratizacije bosanskohercegovačkog društva. U radovima se analizira njegov doprinos teorijskom utemeljenju lokalne samouprave u postdejtonskom periodu, s posebnim osvrtom na istraživanja ustavnopravnog i institucionalnog položaja jedinica lokalne samouprave, razvoja participativne demokratije, te lokalnog ekonomskog

razvoja. Posebno su valorizirana njegova empirijska istraživanja funkcioniranja lokalnih zajednica, kao i prijedlozi usmjereni na unapređenje demokratskih kapaciteta i efikasnosti lokalne vlasti. Među njima se posebno ističu reforma izbornog zakona koja je građanima omogućila neposredan izbor općinskih načelnika i gradonačelnika od 2004. godine, te usvajanje Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine 2006. godine kojim su stvorene zakonske pretpostavke za reformu i razvoj lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine na principima Evropske povelje o lokalnoj samoupravi. Autori priloga također ukazuju na značajnu nastavno - pedagošku i mentorsku ulogu akademika Mirka Pejanovića u afirmaciji lokalne samouprave kao zasebnog područja politoloških istraživanja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Radovi objedinjeni u ovoj tematskoj cjelini potvrđuju da doprinos akademika Mirka Pejanovića razvoju lokalne i regionalne samouprave obuhvata teorijsku, empirijsku i praktičnu dimenziju. Njegov naučni rad bio je od posebnog značaja za oblikovanje savremenog koncepta lokalne samouprave u uslovima postsocijalističke tranzicije, ali i za povezivanje naučnih spoznaja s procesima institucionalnih i normativnih reformi. Time su njegova istraživanja i javni angažman dali značajan doprinos demokratizaciji i modernizaciji lokalne samouprave u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.

U posebnom poglavlju autori priloga (Jasmina Osmanković, Muamer Halilbašić i Dževad Drino) daju osvrt na najznačajnije autorske i koautorske knjige akademika Mirka Pejanovića, ukazujući na njihov naučni doprinos i trajnu relevantnost za razumijevanje političkog, društvenog i institucionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. Kroz analizu odabranih djela autori sagledavaju temeljne ideje koje su obilježile njegov naučni opus, kao i njihov utjecaj na razvoj politološke i društvene misli u Bosni i Hercegovini. Profesorica emerita Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu Jasmina Osmanković predstavila je knjigu *Euroregije i Bosna i Hercegovina*, ističući njen značaj za razumijevanje procesa regionalizacije, prekogranične saradnje i evropskih integracija. Posebno je naglašen doprinos ove knjige razvoju syllabusa, kao i afirmaciji koncepta euroregija kao jednog od mogućih okvira za jačanje regionalnog razvoja, prekogranične saradnje i uključivanja Bosne i Hercegovine u savremene evropske integracijske tokove.

Autori priloga Hoda Dedić i Faik Špago dali su u posebnom poglavlju osvrt na njegov mentorski rad, ističući njegov značajan doprinos razvoju naučnog podmlatka i afirmaciji novih generacija istraživača u oblasti političkih nauka. Posebna pažnja posvećena je njegovoj ulozi mentora pri izradi dvanaest doktorskih disertacija, kroz koje je pružio važan doprinos razvoju naučne misli i istraživačkih kapaciteta u Bosni i Hercegovini. Autori naglašavaju da se

njegov mentorski angažman nije ogledao samo u akademskom vođenju doktoranata, već i u podsticanju kritičkog promišljanja, naučne samostalnosti i društvene odgovornosti, čime je ostavio trajan trag u akademskoj zajednici Bosne i Hercegovine.

U završnom poglavlju Zbornika predstavljene su biografija i bibliografija akademika Mirka Pejanovića od 1978. do 2025. godine. Bibliografija pruža sveobuhvatan pregled njegovog naučnog, stručnog i javnog djelovanja, obuhvatajući autorske i koautorske knjige, poglavlja u knjigama, radove objavljene u zbornicima i naučnim časopisima, recenzije, prikaze i osvrte, novinske članke, feljtone i intervjue, kao i mentorstva doktorskih disertacija. Time je čitaocima i budućim istraživačima omogućen sistematičan uvid u obim i raznovrsnost njegovog naučnog opusa, koji predstavlja vrijedan izvor za proučavanje političkog, društvenog i institucionalnog razvoja Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. i prvim decenijama 21. stoljeća.

Naučnoistraživački, nastavno - pedagoški i javni angažman akademika Mirka Pejanovića u cjelini zaslužuje posebno priznanje naučne zajednice i bosanskohercegovačkog društva u cjelini. Njegova dosljedna posvećenost očuvanju i afirmaciji univerzalnih vrijednosti savremene ljudske civilizacije, razvoju državnosti Bosne i Hercegovine kao suverene i demokratske države ravnopravnih naroda i građana, te izuzetni rezultati ostvareni u nastavnom, pedagoškom i naučnom radu predstavljaju trajno naslijeđe, inspiraciju i smjernicu budućim generacijama istraživača u njihovom nastojanju da naučnim i javnim radom doprinesu razumijevanju i razvoju bosanskohercegovačkog društva i države.

Dr. Haris Alibašić

Univerzitet Zapadne Floride (SAD) / University of West Florida (USA)

Koledž za poslovanje Lewis Bear Jr. /

Lewis Bear Jr. College of Business

halibasic@uwf.edu

Primljeno / Received: 14. 04. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 12. 06. 2026.

PRIKAZ KNJIGE: *SEMIOTIKA BOSNE: ETNOFAULIZAM, NASILJE I STRAH U KRIVOTVORINAMA HEGEMONIJE*

**(Senadin Lavić, Univerzitet u Sarajevu –
Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2025)**

REVIEW OF THE BOOK: *SEMIOTIKA BOSNE: ETNOFAULIZAM, NASILJE I STRAH U KRIVOTVORINAMA HEGEMONIJE*

**(Senadin Lavić, University of Sarajevo –
Faculty of Political Sciences, Sarajevo, 2025)**

Uvod: Bosna kao epistemološki problem

Knjiga Semiotika Bosne Senadina Lavića predstavlja jednu od najsistematičnijih i teorijski najambicioznijih intervencija u suvremenim bosanskim i europskim društvenim naukama. Riječ je o djelu koje ne tretira Bosnu i Hercegovinu kao “slučaj“, “problem“ ili “izuzetak“, već kao **epistemološki izazov** za dominantne modele razumijevanja nacije, identiteta, historije i političke zajednice u Europi. Lavić nije napisao knjigu o Bosni u deskriptivnom ili empirističkom smislu; on je napisao knjigu o **načinima na koje je Bosna proizvedena kao nemoguća**, kao lažna, kao privremena ili kao tuđa – i o posljedicama takve semiotičke proizvodnje.

Izdanje *Semiotike Bosne* pojavljuje se u trenutku kada su diskurzivne borbe oko bosanske državnosti, identiteta i historijskog pamćenja ne samo neriješene, nego dodatno radikalizirane. Upravo zbog toga ova knjiga ima značenje koje nadilazi bosanskohercegovački kontekst: ona razotkriva **mehanizme hegemonijske proizvodnje značenja** koji su primjenjivi i na druge pluralne, višeslojne i historijski složene političke zajednice, ali koji su u Bosni poprimili ekstrem, nasilni i genocidni oblik.

Teorijski okvir: kritička semiotika i dekonstrukcija nacionalističkog znanja

Lavićev teorijski okvir zasniva se na kritičkoj semiotici, snažno oslonjenoj na poststrukturalističke uvide o nestabilnosti značenja, diskurzivnoj proizvodnji identiteta i političkoj funkciji znanja. Polazna teza knjige jeste da „Bosna“ funkcioniše kao **nestabilni označitelj** – označitelj oko kojeg se vode dugotrajne borbe za fiksiranje značenja, ali koji se uporno opire konačnom zatvaranju.

Za razliku od tradicionalnih historiografskih ili politoloških pristupa koji polaze od pretpostavljenih identiteta (nacija, etnija, religija), Lavić pokazuje kako su upravo te kategorije **rezultat historijskih i političkih intervencija**, a ne njihove neutralne pretpostavke. Time se njegova analiza direktno suprotstavlja primordijalističkim i esencijalističkim teorijama nacije koje i dalje dominiraju velikim dijelom balkanskih i istočnoevropskih društvenih nauka.

Metodološka snaga knjige leži u njenoj izrazitoj interdisciplinarnosti. Lavić povezuje semiotiku, sociologiju znanja, historiografiju, politologiju, etnologiju, antropologiju, lingvistiku i pravnu teoriju u jedinstvenu analitičku matricu. Ovakav pristup omogućava mu da analizira ne samo tekstove i ideje, već i **institucije, prakse, mape, zakone i narative** kao elemente jednog šireg hegemonijskog projekta.

Etnofaulizam kao analitička kategorija

Jedan od originalnih doprinosa knjige jeste koncept **etnofaulizma**, kojim Lavić označava sistematsku upotrebu pogrdnih, dehumanizirajućih i delegitimirajućih etničkih označitelja u procesu proizvodnje „drugosti“. Etnofaulizam nije puka retorička figura niti slučajna uvreda; on je **strukturalni mehanizam moći** koji proizvodi hijerarhije vrijednosti među ljudima i kolektivima.

Posebno je značajna Lavićeva ideja o mogućnosti razvoja „skale etnofaulizma“, kojom bi se mjerili intenzitet, rasprostranjenost i institucionalna ukorijenjenost etničke stigmatizacije u multietničkim društvima. Ovdje se *Semiotika Bosne* jasno pozicionira ne samo kao teorijska analiza, već i kao potencijalni metodološki resurs za buduća istraživanja nasilja, diskriminacije i simboličke dominacije.

Krivotvorenje bosanske historije: genealogija hegemonije

Centralni argument knjige odnosi se na dugotrajni proces **krivotvorenja bosanske historije i identiteta** od strane velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalističkih projekata od sredine XIX stoljeća do danas. Lavić precizno dokumentira kako su ti projekti djelovali kroz negiranje bosanske posebnosti, prisvajanje bosanske prošlosti, nametanje eksternih etno-religijskih kategorija i sistematsko potiskivanje bosanskog jezika.

Analize djela Vuka Stefanovića Karadžića, Ilije Garašanina, Jovana Cvijića, ali i kasnijih ideologa, jasno pokazuju da antibosanski diskurs nije nusprodukt nacionalizma, već njegova **konstitutivna dimenzija**. Bosna se u tim diskursima ne pojavljuje kao politička zajednica s vlastitom historijskom logikom, već kao prostor koji treba „objasniti“, „podijeliti“ ili „vratiti“.

Antibosanstvo kao diskurzivna formacija

Jedan od ključnih pojmova knjige jeste **antibosanstvo**, koje Lavić definira kao koherentnu diskurzivnu formaciju usmjerenu ka negaciji mogućnosti bosanske političke subjektivnosti. Antibosanstvo djeluje istovremeno u politici, nauci, obrazovanju, religijskim narativima, medijima i svakodnevnom govoru.

Važno je naglasiti Lavićevu tezu da antibosanstvo nije samo lokalni ili regionalni fenomen, već da ima duboko **antieuropski karakter**, jer negira same temelje evropskog pluralizma, historijske složenosti i političke koegzistencije. U tom smislu, Bosna postaje ogledalo u kojem se reflektira ograničenost evropskog projekta kada se suoči s realnom, a ne deklarativnom, pluralnošću.

Crkva bosanska i dekonstrukcija „bogumilskog mita“

Posebno poglavlje knjige posvećeno je reinterpretaciji Crkve bosanske. Lavić uvjerljivo pokazuje da dominantni narativi o „bogumilima“ i „patarenima“ više služe ideološkim potrebama XIX i XX stoljeća nego historijskoj istini. Suprotstavljajući se tim narativima, autor predlaže arijansko-gotsku kršćansku tradiciju kao relevantniji okvir za razumijevanje bosanske srednjovjekovne religijske specifičnosti.

Ovaj dio knjige ima izuzetnu važnost jer razotkriva kako se **teološke interpretacije koriste kao političko oružje** u procesu prisvajanja prostora i identiteta.

Bosanstvo i bošnjaštvo kao afirmativne kategorije

Lavić dosljedno insistira na razumijevanju bosanstva kao **pozitivne političke i kulturne kategorije**, a ne kao nedostatka „čiste“ etničke identifikacije. Bosanstvo se u knjizi pojavljuje kao historijski oblik pluralne političke zajednice, nastao kroz dugotrajnu praksu suživota, a ne kao kompromis ili privremenost.

Istovremeno, autor pokazuje kako je proces nacionaliziranja bosanskih katolika i pravoslavaca, uz istovremenu delegitimaciju Bošnjaka, bio dio koordinirane strategije čiji je krajnji cilj bio **ukidanje Bosne kao političkog subjekta**.

Kritičke napomene

Iako je *Semiotika Bosne* izuzetno snažno djelo, knjiga bi mogla dobiti dodatnu dimenziju kroz dublju analizu unutrašnjih bošnjačkih debata i ambivalencija u odnosu prema bosanstvu.

Međutim, ove napomene ne umanjuju vrijednost knjige; one prije ukazuju na širinu polja koje je Lavić otvorio.

Zaključak: knjiga koja mijenja uvjete rasprave

Semiotika Bosne nije samo analiza prošlosti; to je knjiga koja **mijenja uvjete pod kojima je uopće moguće govoriti o Bosni**. Lavić uvjerljivo pokazuje da „problem Bosne“ nije administrativni, ustavni ili tehnički, već duboko **ontološki i epistemološki**.

Pitanje koje knjiga postavlja nije kada će Bosna „postati europska“, nego da li je Europa spremna priznati oblik pluralnosti koji Bosna historijski već jeste. Ovo djelo predstavlja nezaobilazno štivo za istraživače nacionalizma, kolektivnog pamćenja, postkonfliktnih društava i političke teorije. Još važnije, ono predstavlja primjer angažirane, rigorozne i etički dosljedne nauke – nauke koja ne pristaje na laž kao cijenu „realizma“.

Dr. sc. Ramiza Smajić

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Institut za historiju / Institute for History

ramizas@hotmail.com

ramiza.smajic@iis.unsa.ba

Primljeno / Received: 16. 06. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 06. 2026.

GRANICE, IMPERIJE I LJUDI: ČITANJE ISTOČNOG PITANJA IZ PERSPEKTIVE DEOSMANIZACIJE¹

BORDERS, EMPIRES AND PEOPLE: READING OF THE EASTERN QUESTION FROM THE PERSPECTIVE OF DE-OTTOMANISATION²

Dvotomna monografija Safeta Bandžovića *Rusija i Istočno pitanje: izazovi deosmanizacije i balkanski odgovori* predstavlja jednu od najobimnijih i metodološki najambicioznijih historiografskih sinteza objavljenih posljednjih godina o Balkanu, Osmanskom Carstvu i ulozi Rusije u procesima koji su oblikovali jugoistočnu Evropu od druge polovine XVIII do prve četvrtine XX stoljeća. Na više od 1300 stranica autor povezuje političku, diplomatsku i vojnu historiju s historijom ideja, migracija, kolektivnih identiteta i društvenih transformacija, nastojeći pokazati da se sudbina Balkana ne može razumjeti izvan šireg evropskog i globalnog konteksta.

Historijske karte Balkana često ostavljaju utisak jasno definiranih prostora i stabilnih političkih okvira. Međutim, iza tih granica odvijali su se složeni procesi migracija, promjena identiteta i društvenih transformacija koji su stvarnost činili znatno složenijom od slike koju pružaju političke mape.

Već sam naslov monografije sugerira da autor ne pristupa Istočnom pitanju kao zatvorenoj historiografskoj temi, nego kao složenom procesu u kojem se prepliću imperijalne politike, nacionalni projekti, religijske ideologije, demografska kretanja i dugotrajne posljedice raspada jednog političkog

¹ Tekst je prikaz knjige: Safet Bandžović, *Rusija i Istočno pitanje: izazovi deosmanizacije i balkanski odgovori, I, II*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2026.

² This text is a review of the book: Safet Bandžović, *Rusija i Istočno pitanje: izazovi deosmanizacije i balkanski odgovori, I, II*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2026.

poretka. Posebno je značajno što autor deosmanizaciju ne razumije kao događaj nego kao dugotrajan historijski proces čiji se obrisi mogu pratiti mnogo prije formalnog oblikovanja Istočnog pitanja i čije su posljedice vidljive duboko u XX stoljeću. Jedna od vrijednosti monografije jeste što Istočno pitanje ne promatra samo kao diplomatski i politički problem nego i kao problem razumijevanja složenih historijskih procesa koji su oblikovali Balkan u dugom trajanju.

U tom smislu, knjiga se nadovezuje na autorova ranija istraživanja migracija, identiteta i historijske demografije, ali ih istovremeno smješta u znatno širi okvir međunarodnih odnosa i geopolitike. Polazeći od uvjerenja da historija nije zbir konačno utvrđenih činjenica nego trajni proces preispitivanja prošlosti, Bandžović posebnu pažnju posvećuje stereotipima, ideološkim konstrukcijama i selektivnim historiografskim tradicijama koje su oblikovale percepciju Osmanskog Carstva, Balkana i Istočnog pitanja. Njegov pristup zasniva se na multiperspektivnom čitanju izvora i kritičkom odmaku od nacionalnih historiografskih obrazaca koji su često pojednostavljivali složene historijske procese.

Prvi tom monografije usmjeren je na konceptualne i političke osnove Istočnog pitanja. Već uvodna poglavlja pokazuju da autor nastoji prevladati tradicionalne interpretacije koje su Balkan promatrale prvenstveno kao periferiju Evrope ili prostor vjekovnih sukoba. Umjesto toga, Balkan se prikazuje kao historijski prostor intenzivnih kontakata, višestrukih identiteta i složenih odnosa između lokalnih zajednica i velikih imperijalnih sistema. Posebna pažnja posvećena je procesu deosmanizacije, koji se sagledava u kontekstu promjene evropske ravnoteže snaga, slabljenja Osmanskog carstva i rastućeg uticaja velikih sila. Time autor uvodi interpretativni okvir koji će ostati prisutan kroz cijelo djelo.

Središnji dio istraživanja posvećen je ulozi Rusije u oblikovanju balkanskih prilika. Jedna od najvećih vrijednosti knjige jeste što ruska politika nije predstavljena ni kroz apologetsku ni kroz jednodimenzionalno geopolitičku prizmu. Bandžović pokazuje kako su se u ruskom djelovanju istovremeno preplitali ideološki i strateški motivi: ideja Moskve kao Trećeg Rima, zaštita pravoslavnih zajednica, panslavističke koncepcije, ali i trajna težnja za kontrolom moreuza i osiguravanjem statusa velike sile. Upravo kroz tu napetost između ideje i interesa autor uspijeva objasniti dugotrajnu prisutnost Rusije na Balkanu i njene promjenjive odnose sa Srbijom, Bugarskom, Crnom Gorom i drugim akterima Istočnog pitanja.

Posebno su uspjele analize rusko-osmanskih ratova, Sanstefanskog mira i Berlinskog kongresa, kao i prikaz ruske diplomatske, kulturne i obrazovne mreže na Balkanu. Autor pokazuje kako su konzularni sistem, obrazovne institucije i religijske veze predstavljali važne instrumente političkog uticaja, često jednako značajne kao i vojna moć. Istovremeno, knjiga uvjerljivo demonstrira da balkanski narodi nisu bili pasivni objekti imperijalnih politika, nego aktivni učesnici koji su nastojali ostvariti vlastite političke ciljeve koristeći rivalstvo velikih sila.

Drugi tom dodatno proširuje perspektivu uvodeći teme koje se u tradicionalnim pregledima Istočnog pitanja često nalaze na margini. Poglavlja posvećena okupaciji Bosne i Hercegovine, aneksionalnoj krizi, balkanskim ratovima i Velikom ratu povezuju diplomatsku historiju s društvenim i demografskim procesima. Upravo se ovdje najjasnije vidi jedna od temeljnih odlika Bandžovićevog historiografskog pristupa: insistiranje da se iza političkih odluka i promjena granica sagledaju njihove posljedice po konkretne ljudske zajednice.

U tom kontekstu posebno mjesto zauzima analiza muhadžirskih migracija. Historija prisilnih seoba muslimanskog stanovništva, egzodusa, demografskih promjena i društvenih trauma predstavlja jednu od najvažnijih istraživačkih niti cijele monografije. Autor pokazuje da se proces deosmanizacije ne može razumjeti samo kroz prizmu nastanka nacionalnih država, nego i kroz masovna pomjeranja stanovništva koja su trajno promijenila etničku, vjersku i kulturnu strukturu Balkana. Jedna od posebnih vrijednosti monografije jeste što vraća ljude u historiju – ne kao apstraktne demografske kategorije nego kao stvarne aktere i neposredne nosioce posljedica velikih političkih i vojnih procesa. Ovaj dio knjige spada među njene najvrjednije doprinose, jer otvara pitanja koja su dugo ostajala izvan fokusa dominantnih nacionalnih historiografija.

Vrijednost monografije proizlazi i iz izuzetno široke izvorske osnove. Autor koristi bogatu diplomatsku, vojnu, memoarsku i publicističku građu, kao i obimnu literaturu različitih historiografskih tradicija. Takav pristup omogućio mu je da pojedine uvriježene interpretacije preispita iz šire perspektive te da ukaže na ograničenja nacionalnih i ideološki usmjerenih narativa. Knjiga pritom ne nudi jednostavne odgovore niti nastoji potvrditi unaprijed zadane zaključke. Naprotiv, njena najveća vrijednost leži upravo u nastojanju da složene historijske procese vrati njihovoj punoj višeslojnosti.

Naravno, obim i ambicija ovakvog istraživanja otvaraju prostor za daljnje rasprave o pojedinim interpretativnim pitanjima. Međutim, upravo je

spremnost autora da zahvati širok vremenski raspon, poveže različite historiografske discipline i uključi iskustva zajednica koje su često ostajale izvan dominantnih narativa ono što ovu monografiju čini izuzetno značajnom.

Rusija i Istočno pitanje: izazovi deosmanizacije i balkanski odgovori stoga nije samo studija o ruskoj politici na Balkanu niti pregled razvoja Istočnog pitanja. Riječ je o široko zasnovanoj historiografskoj sintezi koja povezuje historiju imperija, nacionalizama, migracija i identiteta, pokazujući da se političke odluke velikih sila mogu razumjeti samo ako se istovremeno prate njihove posljedice na društva i ljude. Upravo zbog toga ova monografija predstavlja vrijedan doprinos savremenoj historiografiji Balkana i nezaobilazno štivo za istraživače koji se bave kasnim periodom postojanja Osmanskog Carstva, međunarodnim odnosima, nacionalnim pokretima i procesima društvene transformacije u jugoistočnoj Evropi.

V. ass. mr. iur. Harun Išerić

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Pravni fakultet / Faculty of Law

harun.iseric@gmail.com

Primljeno / Received: 03. 07. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 29. 12. 2025.

1990-2025: 35 GODINA KOMISIJE ZA DEMOKRATIJU PUTEM PRAVA (VENECIJANSKE KOMISIJE)

1

1990–2025: 35 YEARS OF THE EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW (VENICE COMMISSION)²

Na Univerzitetu „Bocconi“ u Milanu, od 15. do 16. maja 2025. godine je održana konferencija posvećena 35 godina rada Komisija za demokratiju putem prava, poznatu kao Venecijansku komisiju (Komisija). Pored Univerziteta „Bocconi“, suorganizatori su bili Vijeće Evrope i Venecijanska komisija. Konferencija je okupila preko 35 izlagača, među kojima su bivši i trenutni članovi Komisije i njenog Sekretarijata, članovi akademske zajednice i istraživači koji su došli iz svih dijelova svijeta.

Konferenciju je otvorila, video porukom, *Claire Bazy Malaurie*, predsjednica Komisije, koja se je osvrnula na nastanak i izazove u razvoju Komisije i njenom radu, naglasivši kako je u prvih 25 godina fokus bio na novim demokratijama i državama koje su se nalazi na putu transformacije – od autoratskog ka demokratskom uređenju, dok je posljednjih deset godina fokus na demokratskom otporu autokratskim nasrtaljima i u vezi sa tim na podjeli vlasti i osiguranju vladavine prava.

Pored uvodnih i zaključnih govora, Konferencija je realizovana u šest sljedećih panela: 1) Venecijanska komisija i kreiranje zajedničkih ustavnih standarda, 2) Venecijanska komisija i sudovi, 3) Definiranje i branjenje vladavine prava, 4) Doktrina Venecijanske komisije o digitalnim

¹ Tekst je osvrst na konferenciju posvećenu obilježavanju *35 godina rada Komisije za demokratiju putem prava (Venecijanske komisije)*, održanu na Univerzitetu „Bocconi“ u Milanu, od 15. do 16. maja 2025. godine

² This text is a report on the conference marking *35 years of the work of the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*, held at Bocconi University in Milan on 15–16 May 2025.

tehnologijama i vladavini prava, 5) Venecijanska komisija i ustavno parničenje, 6) Utjecaj mišljenja Venecijanske komisije: studiji slučaja.

Prije početka rada panela, bivši članovi Venecijanske komisije (*Kaarlo Tuori* i *Jeffrey Jowell*) su govori na temu nastanka kontrolne liste vladavine prava i planova za njenu reviziju. U kontekstu nastanka kontrolne liste, istaknuti su izazovi koji su se incijalno pojavili: 1) otpor prema dokumentu, imajući u vidu različite koncepte: *Rule of Law*, *Rechtsstaat* i *Etat de droit*; 2) tvrdnje o nepostojanju međunarodnih standarda i 3) teza da vladavina prava predstavlja previše širok, nejasan i neodređen pojam. Uprkos tome, sadržaj kontrolne liste je utvrđen, iako kratkog sadržaja. Ključni ciljevi prilikom donošenja kontrolne liste (2011.) i njene revizije (2016.) su bili: 1) pokazati pravnicima iz bivših komunističkih država razlikovanje vladavine prava i vladavine pravom, 2) dokazati da se vladavini prava može dati egzaktni pravni sadržaj i da vladavina prava ne predstavlja političku floskulu odnosno rektorički balon, i 3) prevazići razlike u konceptima anglo-sanskonskog, njemačkog i francuskog prava. Revizija kontrolne liste je inicirana novim izazovima za vladavinu prava, kao što su napadi na sudije i odbijanje javne vlasti da se povinuje sudskim odlukama, kao i drugim važnim razvojnim faktorima kao što su: obnova vladavine prava (npr. slučaj Poljske), rapidan tehnološki razvoj, jačanje moći privatnih aktera, pravno obrazovanje, ne samo advokata već građanstva kroz opće građansko obrazovanje.

Početkom prvog panela diskutirano je o incijalnoj ulozi Komisije u podržavanju ustavne tranzicije ka ustavnim demokratijama i novije uloge u jačanju demokratskog otpora autokratskim režimima, kao i o alatima za „prvu pomoć“, koje koristi Komisija u svom radu: *amicus* mišljenja i urgentna mišljenja. Drugi izlagač je ukazao je na povećani broj mišljenja datih za države zapadne hemisfere, naročito u kontekstu pravosudne reforme. Izazovi koji se u tom kontekstu pojavljuju jeste činjenica da su ovakva mišljenja tražili vanjski faktori, dok bi u slučaju da takva mišljenja traže državni organi starih demokratija, došlo bi do promjene dinamike u odnosima, pa Komisija bi bila u boljoj poziciji i ne bi bila viđena kao sud. Drugi značajan problem jeste pitanje duplih standarda koje se u radu Komisije aktuelizira. U nastavku panela, treći izlagač je ukazao na nužne promijene kako bi se unaprijedila efikasnost rada Komisije, a između ostalog, u pogledu kritičkih momenata za samu Komisiju, istaknuto je sljedeće: 1) nužno osiguranje snažne institucionalne nezavisnosti i nepristrasnosti, 2) jasna, prethodno utvrđena, procedura davanja mišljenja, 3) postojanje jasnih i adekvatnih standarda, uz razlikovanje principa i dobre prakse i 4) u kontekstu davanja pojedinačnog mišljenja, Komisija se treba suzdržati se od širenja mandata i mišljenja na druga pitanja. Na kraju panela, raspravljano je o položaju Komisije u Latinskoj

Americi, njenoj efikasnosti i utjecaju. Naglašeno je kako efikasnost ovisi od kapaciteta uvjerljivosti mišljenja, a što pak ovisi od izvora mišljenja, korištene metodologije rada i znanja eksperata angažovanih za izradu mišljenja. Venecijanska komisija je kritikovana zbog propusta da na adekvatan način uzme u obzir ustavno naslijeđe Latinske Amerike (npr. u pitanju *actio popularis*, socijalnih i ekonomskih prava ili prezidencijalizma), kao i Inter-američkog sistema za zaštitu ljudskih prava. Tokom rasprave koja je uslijedila, istaknuto je kako je nužno unaprijediti radne metode Komisije koji će Komisiju učini više globalnim tijelom; ponuditi državama veće polje diskrecije; ojačati nezavisnost članova Komisije i iskoristiti član 1.3 Statuta koji omogućava Komisiji da postane globalno tijelo.

Drugi panel je započet izlaganjem o odnosu Evropskog suda za ljudska prava i Venecijanske komisije, kao i korištenju mišljenja Komisije u 259 presuda Evropskog suda. Tri studija slučaja: UK, Rusije i Moldavije su predstavljena. U zaključku je istaknuto kako, iako su reference na mišljenja Komisije česte, nije jasan trend kako ih Evropski sud koristi i da se radi više o nasumičnoj praksi, kao i da se mišljenja Komisije koriste više nego li kao puki izvor informacija. Drugi izlagač je diskutirao o različitim standardima Komisije i Evropskog suda u predmetima izbornih sporova, i to jer Komisija zahtjeva postojanje sudskog tijela sa punom jurisdikcijom (suklando Kodeksu dobrog vladanja u izbornim predmetima) dok se je Evropski sud zadovoljio i sa postojanjem tijela koje nije isključivo sudsko, i to zbog tumačenja člana 6 Evropske konvencije koji se ne primjenjuje u izbornim sporovima. Ukazano je kako ovo može generirati duple standarde za nove i stare demokratije. U nastavku rada panela, raspravljano je o interakciji Komisije i Suda pravde EU. U tom kontekstu je ukazano na ulogu Komisije u zaštiti vladavine prava u EU i na praksu Suda u pozivanju na mišljenja Komisija u predmetima koji se tiču vladavine prava. Na kraju panela, ponovo je stavljen u fokus rad Komisije u Americi na primjeru mišljenja Komisije o pravu na ponovni izbor predsjednika države, pitanje koje je prvobitno akuelizirano u Centralnoj Americi, odlukama o ukidanju ustavnog ograničenja predsjedničkog mandata.

U trećem panelu, početno izlaganje je bilo posvećeno poziciji kontrolne liste za vladavinu prava u kontekstu evropskih integracija, na primjeru Albanije. U drugom izlaganju, fokusirajući se na kontrolnu listu za vladavinu prava, istaknuto je kako je ona: inkluzivna, ne samo formalno već i sadržajno; operativna jer omogućava blagovremenu reakciju i odgovoru; sveobuhvatna i primjenjiva u bilo kojem pravnom okviru. Na primjeru države Kosovo, ukazano je na funkciju mišljenja Komisije u post-konfliktnom kontekstu. Na kraju, govoreći o strateškoj korekciji koju može učiniti Komisija, istaknuto je sljedeće: 1) rana upozoravanja data u vidu mišljenja na nacrt zakona, 2) jačanje

saradnje sa drugim institucijama i 3) izrada i objavljivanje tematskog priručnika za krizna vremena za vladavinu prava. Sljedeća prezentacija se je ticala procedure donošenja zakona, pitanja glede kojeg je Venecijanska komisija propustila da kreira pravni standard. S druge strane ODIHR je kreirao smjernice, dok je Komisija propustila da ih iskoristi u svom radu, a njeno uređenje ovog pitanja ostaje fragmentirano i na retrospektivan način. Imajući u vidu činjenicu da je sljedeći front demokratskog opora – procedura donošenja zakona – nužno je da se Komisija snažnije posveti ovom pitanju i da u saradnji sa ODIHR-om kreira pravni okvir i standard za ovo pitanje i tako doprinese boljoj preventivi urušavanja vladavine prava. Četvrta prezentacija je bila posvećena nezavisnosti institucija protivteže (npr. ustavni sud, izborna tijela i slično) – koji su se profilirali kao četvrta grana vlasti - političkim nasrtaljima na demokratiju i vladavinu prava. Kako bi se osigurala njihova funkcionalnost, nužnost je na institucionom nivou osigurati njihovu nezavisnost – koja mora biti garantovana i zaštićena. U vezi sa tim, Komisija je u svojoj praksi istakla nužne elemente nezavisnosti i to garancija nezavisnosti na formalnom nivou (u samom tekst ustavu ukoliko je to moguće) i postojanje mehanizama kojima će se osigurati takva nezavisnost (procedura i tijela imenovanja; trajanje mandata). Usvajanjem ovakvih elemenata, države mogu ojačati pripremu demokratskog režima za autokratske nasrtalje. U posljednjem izlaganju kritički je propitivan stav Komisije o sudskoj samoupravi u vidu formiranja samoregulatorni vijeća/tijela sudova, od kojeg se je incijalno očekivalo da će sudsku vlast izolirati od političkog utjecala. U međuvremenu su se iskristalizirala tri problema: vrijednosna fragmentacija (stari stil promišljanja i pogrešan koncept vrijednosti), političko zarobljavanje institucije i izostanak menadžerskih upravljačkih vještina. Tokom diskusije je istaknuto kako bi revidirana kontrolna lista za vladavinu prava morala uključiti odredbi o institucijama četvrte grane vlasti, a ne samo o instituciji ombudsmena. Slično je navedeno i za proces donošenja zakona, kojeg kontrola lista tretira na vložni način.

Četvrti panel je tretirao različita pitanja koja proizilaze iz rapidnog tehnološkog razvoja i posljedica koje donosi za vladavinu prava. Prvo izlaganje je bilo posvećeno informacijskom neredu i šteti koju proizvodi za izborni proces. Naznačeno je da se protiv informacijskih poštati ne možemo boriti na lokalnom nivou i da je potrebna zajednička – globalna – reakcija. Druga prezentacija je ukazala kako stavovi Komisije se trebaju fokusirati na uređenje umjetne inteligencije, a ne na njenog korisnika, osvrćući se na TikTok aplikaciju i njen algoritam. Treći izlagač je ukazao na potrebu da Komisija doprinese jasnoći i predvidljivosti zakona koji regulira pitanje korištenja digitalnih tehnologija u izbornom procesu. Na kraju panela, izlaganje je bilo posvećeno *cyber* sigurnosti u izornoj sferi. Naglašena je potreba kreiranja

kulture *cyber* sigurnosti kao i pravnog okvira koji će krivično pravo fokusirati na izborni proces kao takav i štiti demokratiju kao vrijednost. Nadalje, posebno je istaknuto da izborni proces mora imati kritičnu infrastrukturu, kao i informacijski sigurnosni sistem. U tom smislu, treba postojati odgovarajući ISO standard koji će osigurati povjerenje građana u izborne institucije.

Peti panel je započeo prezentacijom standarda Komisije u oblasti imenovanja sudija ustavnih sudova. Ukazano je na način kako je Komisija formulira standarde, te je istaknuto da su standardi u oblasti imenovanja sudija fragmentirani, ali da istovremeno postoji bogati normativni okvir, koji je kreirao evropski model procedure izbora sudije. Njegove karakteristike su: nezavisnost (od političkih utjecaja), postepeno prepoznavanje pluralizma umjesto predstavljenosti, kulturni faktor – kriterij visokog moralnog ugleda. U svakom slučaju, Komisiji je preporučeno da usvoji novi izvještaj o proceduri imenovanja sudija ustavnog suda. Takav izvještaj bi došao u pravo vrijeme imajući u vidu činjenicu da je to pitanje trenutno u fokusu i time bi se i olakšala referenca državama na standarde. U konačnici, u revidiranoj kontrolnoj listi za vladavinu prava, trebalo bi integrirati dodatne odredbe o ovom pitanju. Drugi izlagač je govorio o mehanizmima koje političke strukture koriste kako bi ugrozili nezavisnost ustavnih sudova (uključujući institucionalne blokade i strateška odugovlačenja u imenovanju, manipulacije u sastavu suda), te na koji način se takvim potezima može suprostaviti i preduprijeti (kao npr. u slučaju Njemačke koja je nedavno usvojila amandmane na Ustav Njemačke i zaštitila Savezni ustavni sud od potencijalnog potkopanja od ekstremne desničarske stranke). Preporučeno je da Komisija razvije standarde imenovanja koji uvažavaju kontekst; zalagati se za ustavni otpor nasrtaljima na nezavisnost ustavnog suda i usvojiti mehanizme deblokade. Treći izlagač, koji je i autor ovog priloga, govorio je na temu uloge Komisije u stabilizaciji BiH i izgradnju novog ustavno-pravnog poretka nakon donošenja novog ustava 1995. godine. Posebno je naglašena činjenica da je u skoro pola od svih mišljenja Komisije napisao ili sudjelovao u pisanju Jean-Claude Scholsem, što ukazuje na namjeru Komisije da ponudi međusobno povezana i koherentna mišljenja. Period od 1995. do 2005. godine može okarakterisati kao djelovanja Komisije „pravom do mira“, dok period poslije 2005. godine karakteriše jačanje povjerenje domaćih aktera u Komisiju i njenu ulogu u svim pregovorima o ustavnim promjenama, a nakon što je Komisija donijela 2005. godine Mišljenje o ustavnoj situaciji u BiH i ovlaštenjima Visokog predstavnika. Posljednjih godina Komisija je sastavni dio evropskih integracija BiH i predstavlja dio procesa pravosudne reforme.

Također, predstavljen je studij slučaja Ustavnog suda BiH i uloge mišljenja Komisije u sprječavanju uvođenja etničkog glasanja, eliminiranja

potencijalnog izostanka kvoruma kao i unaprjeđenja procedure imenovanja sudija, uključujući unaprijeđenje kriterija za imenovanje. Četvrti govornik se je osvrnuo na 12 izdatih *amicus curiae* u periodu od 2004. do 2025. godine, i na njihovu ulogu u jačanju ustavnih sudova. Pored toga, raspravljano je razlozima za ograničen broj ovakvih mišljenja i modusima kako da se sudovi ohrabre u svom obraćanju Komisiji.

Posljednji, šesti panel, je započet još jednim izlaganje posvećenom BiH i to specifično Mišljenju o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima Visokog predstavnika iz 2005. godine. *Jens Woelk*, sa Univerziteta Trento, je predstavio najznačajnije nalaze iz Mišljenja i na koji način su političke elite pokušale iste implementirati. Uprkos proteku vremena od 20 godina, ovo Mišljenje i dalje služi kao relevantan izvor na koji se poziva Evropska komisija i kao takvo je aktuelni svjetionik za ustavne promjene. U zaključku, ovo Mišljenje prevazilazi slučaj BiH i ukazuje na sljedeće: 1) etničko predstavljanje treba biti prelazno i privremeno rješenje; 2) nužno je kreirati balans između jednakosti grupa i pojedinačnih prava; 3) povjerenje i stabilnost je isprepleteno sa demokratskim legitimitetom vlasti. Drugi izlagač je govorio na temu izazova u obnovi vladavine prava (kako da se obnovi a da se ne prekrši) u Poljskoj, nakon smjere autokratske vlasti 2023. godine. U fokusu su bila dva od četiri mišljenja Komisije iz 2024. godine. Prvo mišljenje, koje se ticao Ustavnog tribunala, ukazivalo je da je potrebno samo isključiti iz njegovog sastava troje nezakonito imenovanih, dok je drugih 12 zakonito imenovano. Nasuprot tome, poljska vlada je tvrdila kako Ustavni tribunal nema mogućnost da na ustavan način nastavi vrši svoju funkciju. Drugo mišljenje se je ticalo okončanja mandata redovnih sudija. Vlada je tvrdila kako su sve izabrane sudije neustavne, dok je Komisija zauzela stav da to nije slučaj. Izlagač je istakao da je zadatak Komisije da razjasni povezanost nedostataka u proceduri imenovanja sudije i sudske nezavisnosti, naglasivši kako je formalna zakonitost ključ za obnovu vladavine prava. Pretposljednje izlaganje je bilo posvećeno Libanu i utjecaju Komisije u pravosudnoj reformi. Posljednje izlaganje je bila refleksija na utjecaj mišljenja Komisije u Latinskoj Americi, kao što je to Peru, u kontekstu opoziva predsjednika.

U završnim riječima, direktorica sekretarijata Komisije *Simona Granata-Menghini*, Komisiju je opisao kao tijelo za rješavanje problema, uz učešće klijenta – države. Neobavezujući karakter mišljenja Komisije predstavlja utjecajan alat koji daje više slobode njenim autorima, dok samo mišljenje prevazilazi utjecaj koji ima u konkretnom predmetu i biva korišten od strane drugih tijela Vijeća Evrope, Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde EU.

Konferencija je bila prilika da se temeljito sagledaju ostvarenja i izazovi u radu Komisije, te da se diskutira o potrebi revizije akata koji uređuju djelovanje Komisije, radi jačanja njene nezavisnosti, kao i o potrebi donošenja novih izvještaja o različitim pitanjima i revizije postojećih, najznačajnijih akata Komisije, kao što je kontrolna lista vladavine prava. Pored toga, u kontekstu BiH, prepoznata je posebna uloga Komisije u post-konfliktnim društvima i izgradnji novog, koherentnog i cjelovitog pravnog režima. U 2025. godini planirana je objava zbornik radova, koji će ponuditi detaljniji uvid u sve spomenute teme i popuniti postojeću rupu u pravnoj knjiženosti, s obzirom da rad Komisije nije bio ranije predmet kritičkog i detaljnog preispitivanja i da su većinski objavljeni radovi napisani od strane bivših i trenutnih članova Komisije.

Doc. dr. Džejla Khattab

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

dzejla.khattab@ff.unsa.ba

Primljeno / Received: 02. 02. 2026.

Prihvaćeno / Accepted: 27. 05. 2026.

UNAPREĐENJE RODNE RAZNOLIKOSTI I JEDNAKOSTI U OBLASTI BIBLIOTEČKIH I INFORMACIJSKIH NAUKA¹

ADVANCING GENDER DIVERSITY AND EQUALITY IN THE FIELD OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE²

Projekt pod nazivom *Gender Diversity in Information Science: Challenges in Higher Education*, GEDIS (broj projekta: 2024-1-ES01-KA220-HED-000246558)³ inovativna je Erasmus+ inicijativa koja okuplja raznolik konzorcij univerziteta širom Evrope, za unapređenje rodne raznolikosti i jednakosti u oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka (LIS).

Koordiniran od strane Univerziteta u Barceloni (Španija), GEDIS predstavlja međunarodnu saradnju koja uključuje sljedeće partnere: Universität Hildesheim (Njemačka), FH Kärnten – gemeinnützige Gesellschaft mbH (Austrija), Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (Hrvatska), Sveučilište u Zadru (Hrvatska), Slezská Univerzita v Opavě (Češka) i Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina). Implementacija projekta je počela u decembru 2024. godine i trajat će do novembra 2027. godine.

Projekt GEDIS predstavlja nastavak uspješne inicijative GENDIMS, pokrenute na Univerzitetu u Barceloni 2021. godine, koja je potvrdila značajan doprinos integracije rodne perspektive u nastavne planove i programe. GEDIS širi svoje djelovanje na međunarodni nivo okupljajući mrežu univerziteta koji su ranije ostvarili uspješnu saradnju i koji zajednički rade na razvoju strategija za unapređenje rodne raznolikosti i inkluzivnih obrazovnih praksi. Univerzitet

¹ Tekst je prikaz Erasmus+ projekta pod nazivom *Rodna raznolikost u informacijskim naukama: izazovi u visokom obrazovanju*, u okviru aktivnosti Partnerstvo za saradnju u oblastima visokog obrazovanja (KA220-HED).

² This text is an overview of an Erasmus+ project entitled *Gender Diversity in Information Science: Challenges in Higher Education*, under the Cooperation partnership in Higher Education action (KA220-HED).

³ Više informacija o projektu: <https://www.ub.edu/gedis/>

u Barceloni (Španija) i Universität Hildesheim (Njemačka) učestvovali su u DECRIIS projektu koji je koordiniralo Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (Hrvatska), gdje je Univerzitet u Sarajevu bio pridruženi partner. Usto, u proteklom periodu je Univerzitet u Sarajevu uspostavio saradnju sa školskim bibliotekarima u UNESCO projektu o integraciji medijske i informacijske pismenosti u društvo, s posebnim fokusom na integraciju u obrazovanje, u okviru koje su bibliotekari aktivno učestvovali u brojnim obukama i konsultacijama, što je rezultiralo prijedlogom strategije i akcionim planom za uvođenje medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem u Kantonu Sarajevo. GEDIS je usmjeren na osnaživanje bibliotekara u školskim i visokoškolskim bibliotekama kroz prijenos znanja, što može unaprijediti kvalitet rada stručnjaka iz oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka, te doprinijeti integraciji rodne ravnopravnosti u društvo kroz aktivno uključivanje zajednice u pitanja rodne raznolikosti.

Međunarodni projekat GEDIS, oslanjajući se na interdisciplinarno povezivanje LIS-a i rodni studija, usmjeren je na jačanje kompetencija budućih bibliotečkih i informacijskih stručnjaka integracijom rodne raznolikosti u nastavne planove i programe, s posebnim naglaskom na ulogu bibliotekara u aktivnom uključivanju nastavnog osoblja i studenata u pomenutim procesima. Rodna perspektiva bit će integrisana u stvarne zadatke i aktivnosti unutar bibliotečke i informacijske prakse, uključujući izgradnju i upravljanje zbirkama, pristup informacijama i dizajn usluga.

Projekat GEDIS ima dva ključna cilja. Prvi se odnosi na empirijsko istraživanje stepena i načina uključivanja rodne raznolikosti u obrazovanje iz oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka na sedam evropskih univerziteta – partnera projekta iz šest različitih zemalja (Španija, Njemačka, Austrija, Hrvatska, Češka i Bosna i Hercegovina), uz analizu stavova i iskustava ključnih aktera - studenata, nastavnog osoblja i bibliotekara. Drugi cilj ove međunarodne i inovativne inicijative jeste razvoj teorijski utemeljenih i praktično primjenjivih alata, metodoloških smjernica i nastavnih materijala koji će doprinijeti integraciji rodne raznolikosti u univerzitetsku nastavu na sistematičan način, čime se unapređuje inkluzivnost i kvalitet obrazovnog procesa.

Time se doprinosi razvoju savremenih i pedagoški efikasnih nastavnih praksi i podržavaju se širi strateški ciljevi Evropske unije usmjereni ka pravednijim i inkluzivnijim obrazovnim sistemima. Shodno tome, specifični ciljevi projekta uključuju:

- Produbiti razumijevanje trenutnog nivoa uključivanja rodne raznolikosti u nastavne planove fakulteta unutar konzorcija.
- Istražiti percepciju studenata, nastavnog osoblja i bibliotekara o značaju uvođenja rodne raznolikosti u nastavu, kao i o njenim potencijalnim prednostima.
- Utvrditi konsenzus kroz analizu nastavnih planova i konsultacije sa stručnjacima o načinu na koji rodna raznolikost treba biti integrisana u obrazovne programe.
- Identifikovati i promovisati dobre prakse koje nastavno osoblje već primjenjuje kako bi rodnu raznolikost uključili u svoje nastavne aktivnosti.
- Razumjeti percepciju studenata o implementaciji rodne raznolikosti na njihovim fakultetima, ističući postojeće nedostatke, prijedloge za poboljšanje i pozitivne primjere.
- Za unapređenje rodne raznolikosti u nastavi na fakultetima unutar konzorcija, razviti tri seta alata (*toolkits*) za nastavno osoblje, studente i bibliotekare, kao nastavne materijale fokusirane na rodnu perspektivu. Ovi alati će povećati svijest studenata, pružiti podršku nastavnicima u različitim disciplinama, uključujući bibliotečke i informacijske nauke, te usmjeriti visokoškolske bibliotekare u pružanju podrške nastavnom osoblju i studentima, demonstrirajući dobre prakse integracije rodne raznolikosti u nastavu. Inicijativa će također promovisati rodnu raznolikost u preduniverzitetskom obrazovanju kroz aktivno uključivanje školskih bibliotekara.
- Omogućiti nastavnicima uključenim u projekat, sticanje novih kompetencija i vještina potrebnih za integraciju rodne raznolikosti u njihove nastavne aktivnosti.
- Distribuirati nastavne materijale putem specijalizovanih repozitorija za rodnu tematiku, kao i putem općih repozitorija. Školski bibliotekari će uključiti materijale projekta u edukacije ispred školskih biblioteka, čime će doprinijeti podizanju svijesti unutar školske zajednice.

Navedeni ključni i specifični ciljevi projekta GEDIS, realizuju se u okviru sljedećih radnih paketa: WP1 koji podrazumijeva upravljanje projektom, orijentiran na koordinaciju rada ostalih radnih paketa i vođenje projekta; WP2 koji se fokusira na razvoj inovacija u nastavi iz bibliotečkih i informacijskih nauka koje uključuju rodnu perspektivu; WP3 ima za cilj identifikaciju najboljih praksi u integraciji rodne perspektive u obrazovanje iz LIS-a; WP4 istražuje integraciju rodne perspektive u nastavu i učenje, s posebnim naglaskom na ulogu bibliotekara u aktivnom uključivanju nastavnog osoblja i studenata; WP5 se odnosi na razvoj okvira za evaluaciju sa fokusom na rodnu

perspektivu; dok WP6 pokriva diseminaciju odnosno širenje rezultata projekta, osiguravajući njihovu dostupnost i primjenjivost u međunarodnom kontekstu.

Rodna nejednakost i dalje predstavlja značajan društveni izazov u brojnim sektorima, uključujući kulturne industrije i informacijsku djelatnosti. Žene i pripadnici manjinskih grupa često se suočavaju sa strukturnim preprekama koje ograničavaju njihovo puno učešće, vidljivost i priznanje profesionalnog doprinosa. U tom kontekstu, univerziteti imaju ključnu ulogu u osnaživanju studenata da kritički prepoznaju, analiziraju i preispituju nepravedne obrasce i sisteme u društvu. Projekat GEDIS doprinosi razvoju inkluzivnijih univerziteta kroz niz strateških i istraživačkih aktivnosti, uključujući:

- analizu postojećih nastavnih planova radi identifikacije prostora za unapređenje u pogledu rodne perspektive;
- organizaciju fokus grupa sa studentima, nastavnim osobljem i bibliotekarima s ciljem prikupljanja preporuka za unapređenje nastavnih praksi;
- saradnju s bibliotekarima kao ključnim akterima u promovisanju rodne raznolikosti i inkluzije u obrazovanju i njihovo osnaživanje;
- organizaciju ljetnih škola za studente te stručnih događaja za nastavno osoblje, usmjerenih na razmjenu znanja, iskustava i pedagoških vještina.

Istovremeno, projekat GEDIS podstiče inovativne pristupe učenju i podučavanju kroz:

- primjenu alata iz oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka za istraživanje rodničkih pitanja, poput analize zastupljenosti autorica u citiranim izvorima u akademskim radovima ili proučavanja širenja rodno zasnovanog govora mržnje u digitalnom prostoru;
- razvoj interaktivnih obrazovnih materijala, uključujući ozbiljnu igru (*serious games*), s ciljem povećanja angažovanosti i efikasnosti učenja o rodnoj raznolikosti;
- stručno osposobljavanje nastavnika za integraciju rodničkih tema u nastavne sadržaje primjenom savremenih pedagoških metoda;
- obezbjeđivanje digitalnih resursa i alata zasnovanih na softveru otvorenog koda, čime se osigurava njihova dostupnost, održivost i prilagodljivost različitim obrazovnim kontekstima.

U okviru projekta GEDIS, rodna pismenost predstavlja ključni koncept za razumijevanje i unapređenje inkluzivnog obrazovanja, jer omogućava kritičko promišljanje o društvenim konstrukcijama roda, njihovom uticaju na obrazovne prakse i svakodnevne interakcije, te doprinosi stvaranju pravednijih i ravnopravnijih obrazovnih sistema. Bilo da se radi o unapređenju nastavnih planova i programa, osposobljavanju nastavnog i administrativnog osoblja ili javnom angažmanu, promovisanje rodne pismenosti trebalo bi predstavljati zajednički cilj svih aktera obrazovnog sistema. GEDIS prepoznaje obrazovanje i ulogu bibliotekara kao pokretače društvenih promjena i kao neophodan uslov za postizanje jednakosti u drugim područjima.

Univerzitet u Sarajevu je aktivno i prepoznatljivo učestvovao u realizaciji dosadašnjih ključnih aktivnosti projekta, uključujući sveobuhvatnu analizu nastavnih planova s ciljem procjene u pogledu inkluzivnih politika, ishoda učenja, nastavnih metoda, kriterija evaluacije, kao i rodne ravnoteže u sastavu nastavnog osoblja i korištenim referencama. Univerzitet je dao značajan doprinos i realizaciji istraživanja koje se temeljilo se na međunarodnoj anketi osmišljenoj s ciljem ispitivanja iskustava u nastavi, radnih uslova i institucionalne podrške dostupne akademskom osoblju u oblasti bibliotečkih i informacijskih nauka i srodnih disciplina, kao i u organizaciji fokus grupa sa nastavnim osobljem i studentima.⁴

Nastavnici i studenti Katedre za informacijske nauke sa Univerziteta u Sarajevu, uzeli su učešće u ljetnoj školi u Barceloni, koja je omogućila studentima i studenticama, te nastavnicima i nastavnicama da zajednički rade na povezivanju informacija, dokumentacije i roda.⁵ Predstavnici Univerziteta su također učestvovali u specijaliziranim obukama o rodnoj perspektivi u Barceloni i Zadru, dodatno osnažujući svoje kapacitete za primjenu rodno inkluzivnih pristupa u nastavnim praksama.⁶ Kroz navedene aktivnosti, Univerzitet u Sarajevu je intenzivno sarađivao s partnerskim institucijama iz Evropske unije, osiguravajući da implementacija projektnih zadataka odgovara potrebama i očekivanjima lokalne akademske zajednice.

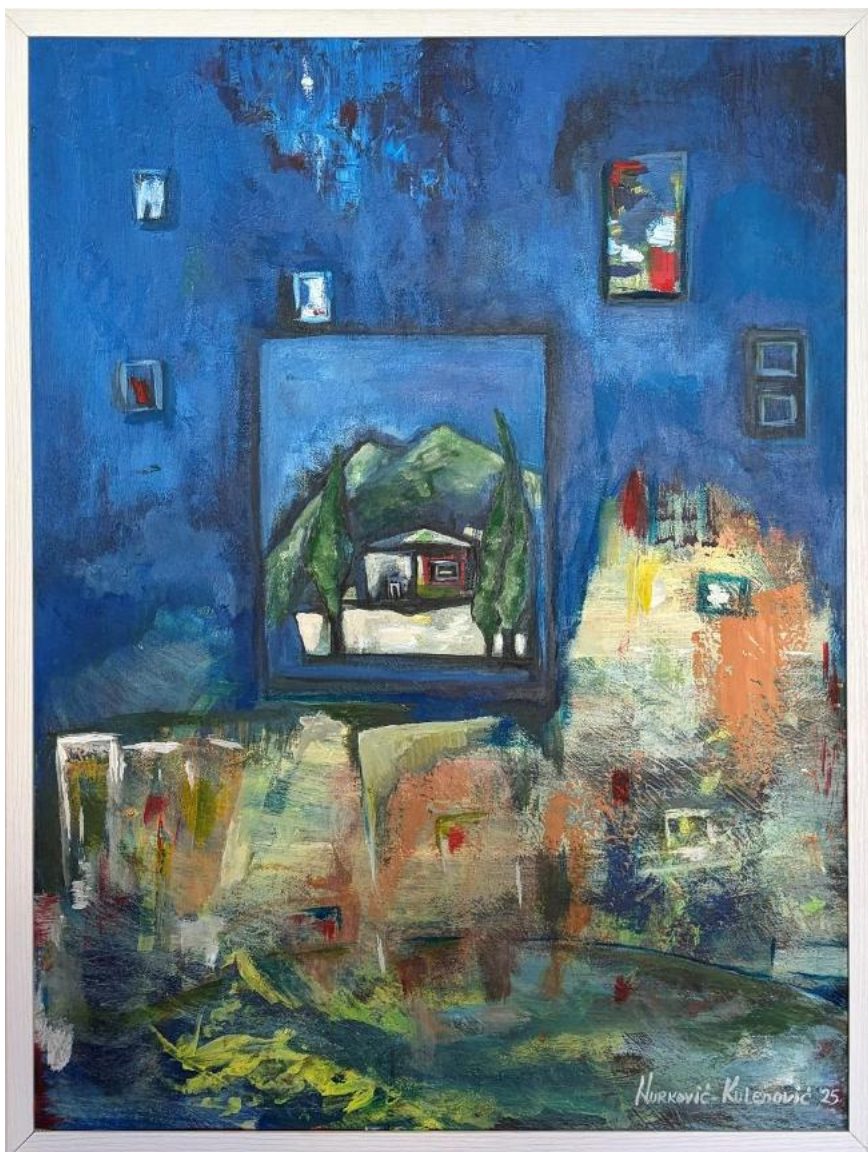
⁴ Više informacija o rezultatima empirijskih istraživanja u okviru dosadašnjih projektnih aktivnosti: <https://www.unsa.ba/novosti/unapredenje-rodne-perspektive-u-obrazovanju-iz-biblioteckih-i-informacijskih-nauka>

⁵ Više informacija o ljetnoj školi u Barceloni: <https://www.unsa.ba/novosti/gedis-essisgen-2025-okupio-studente-i-istravivace-u-barcelona-spanija>

⁶ Više informacija o učešću Univerziteta u Sarajevu u realiziranim obukama u okviru projekta: <https://unsba.ba/novosti/kick-sastanak-u-sklopu-projekta-gedis-gender-diversity-information-science-challenges>; <https://www.unsa.ba/novosti/trening-u-okviru-projekta-gedis-gender-diversity-information-science-challenges-higher>

Među projektnim aktivnostima čija je implementacija planirana u nadolazećem periodu (do novembra 2026. godine), Univerzitet u Sarajevu će imati značajnu ulogu kroz organizaciju obuke školskih i visokoškolskih bibliotekara Kantona Sarajevo u oblasti rodni studija, inkluzivne pedagogije i primjene materijala koji uvažavaju rodnu perspektivu, što će unaprijediti njihove kompetencije. Kao dio međunarodne razmjene znanja i jačanja kapaciteta profesionalaca i aktera u oblasti, u okviru projekta će se organizovati međunarodna konferencija u Sarajevu, što će učesnicima omogućiti sticanje praktičnih uvida u nalaze i rezultate projekta, čime se dodatno promovišu dobre prakse u inkluzivnom obrazovanju.

Očekuje se da će konferencija dodatno osnažiti pozitivnu percepciju bibliotečke i akademske zajednice, naglašavajući relevantnost projekta i njegov dugoročni doprinos održivosti inkluzivnog obrazovanja.

Slika br. 3¹: Adela Nurković-Kulenović, *U SREDIŠTU OTPORA*, akrilik na platnu, 60 × 80 cm

¹ Za više informacija o ovom radu, kao i o ostalim likovnim prilogima objavljenim u ovom broju časopisa, vidjeti prilog **Dodaci / Contributions**, str. 199

Dodaci / Contributions

Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović

Univerzitet u Sarajevu (BiH) / University of Sarajevo (BiH)

Centar za istraživanje i razvoj / Research and Development Centre

adela.nurkovic-kulenovic@unsa.ba

**IZBOR IZ SLIKARSKOG OPUSA
(AUTORICA SLIKA: ADELA NURKOVIĆ-KULENOVIĆ)¹**

**SELECTION FROM THE ARTISTIC OEUVRE
(PAINTINGS BY: ADELA NURKOVIĆ-KULENOVIĆ)²**

Radovi predstavljeni u ovom izboru nastajali su u različitim periodima mog umjetničkog djelovanja, ali ih povezuje zajednička potreba da likovnim jezikom promišljam čovjeka, njegovo unutrašnje iskustvo i odnos prema svijetu koji ga okružuje. Svakodnevni događaji, lična iskustva, susreti, gubici, radosti i društvene promjene ostavljaju trag na našem identitetu, oblikuju naše poglede i stvaraju unutrašnje procese koji često ostaju nevidljivi. Dok živimo vlastite živote, istovremeno živimo i vrijeme kojem pripadamo. Ono što se dešava oko nas postaje dio naših misli, naših strahova, nada i sjećanja.

Ponekad u nama stvara otpor, ponekad pokreće promjenu, a ponekad ostavlja rane koje dugo nosimo sa sobom. Ipak, uprkos svim lomovima, čovjek iznova pronalazi razloge da nastavi dalje, da traži smisao, da voli život i da vjeruje u mogućnost novog početka. Slike nastaju kao vizuelni zapisi tih unutrašnjih procesa. One ne predstavljaju doslovne prikaze događaja, već tragove njihovog djelovanja na čovjeka. Kroz figuru, prostor, boju i simboličke elemente istražujem odnose između ličnog i kolektivnog iskustva, između sjećanja i stvarnosti, između bola i nade. Nebo i priroda ostaju trajni svjedoci ljudskog postojanja. Sunce i dalje izlazi i zalazi svojim tokom, zemlja i dalje traži kišu i svjetlost da bi živjela. Nasuprot toj prirodnoj ravnoteži, čovjek često stvara vlastite oluje. Upravo u tom prostoru između trajanja i prolaznosti, između unutrašnjeg i vanjskog svijeta, nastaju slike predstavljene u ovom izboru.

¹ Predstavljeni radovi nastajali su u različitim periodima umjetničkog djelovanja autorice i pripadaju različitim slikarskim ciklusima. Iako su nastali u različitim okolnostima, povezani su zajedničkim promišljanjem čovjeka, identiteta, sjećanja, pripadnosti i odnosa prema svijetu koji ga okružuje.

² The works presented in this selection were created during different periods of the artist's practice and belong to different painting cycles. Although they were produced under different circumstances, they are connected by a shared reflection on the human condition, identity, memory, belonging, and the relationship between the individual and the world that surrounds them.

Slika *Ti mi reci ako znaš*³ predstavlja tri figure smještene u središte kompozicije. Iako djeluju kao zasebni likovi, one predstavljaju različita stanja jednog istog bića (autorice slika). Između njih odvija se tihi dijalog ispunjen pitanjima, preispitivanjima i potragom za odgovorima. Svaka figura nosi vlastito iskustvo, vlastite sumnje i unutrašnje dileme, dok istovremeno ostaje povezana s drugima. Iznad njihovih glava pojavljuju se dva češlja kao simbol pokušaja da se misli pročiste, raščestljaju i dovedu u red. Oni predstavljaju potrebu čovjeka da razumije sebe, da uspostavi ravnotežu između osjećaja i razuma te pronađe smisao u mnoštvu misli koje ga svakodnevno zaokupljaju. Centralna figura okrenuta je prema liku sa svoje desne strane, kao da od njega očekuje odgovor ili potvrdu vlastitih promišljanja. Treći lik ostaje uronjen u vlastiti unutrašnji svijet, zamišljen i tih, tragajući za mogućim rješenjem. Njihov međusobni odnos otvara prostor dijaloga u kojem pitanje ostaje važnije od samog odgovora. Boje koje se slijevaju niz lica postaju tragovi iskustava, emocija i sjećanja. One ne prikrivaju identitet figura nego ga dodatno otkrivaju, svjedočeći o složenosti unutrašnjeg života. Naslov slike istovremeno je pitanje upućeno figurama na platnu i posmatraču: „Ti mi reci ako znaš“. Odgovor ostaje otvoren, prepušten svakome da ga pronađe u vlastitom iskustvu.

Slika govori o čovjekovoj trajnoj potrebi da razumije sebe i svijet koji ga okružuje, podsjećajući da se najvažniji odgovori često nalaze upravo u prostoru između pitanja i spoznaje.

Slika *Povezanost*⁴ prikazuje čovjeka opterećenog iskustvom svijeta u kojem živi. Nastala je iz promišljanja o tome koliko događaji oko nas oblikuju naš unutrašnji prostor, mijenjaju naše poglede, stvaraju radost, otpor, pitanja i unutrašnje preobražaje. Sve što proživljavamo i svemu čemu svjedočimo ostavlja trag na našem biću, postajući dio našeg identiteta. Figura prikazana na slici nosi teret tih iskustava. Okružena je elementima doma, prostora i sjećanja koji simboliziraju pripadnost, ali istovremeno podsjećaju na krhkost ljudskog postojanja. Iako uronjen u vlastiti svijet boja, čovjek ostaje suočen s ranama koje nastaju iz susreta sa stvarnošću. Te rane nisu samo lične, već odražavaju i kolektivna iskustva bola, gubitka i nesigurnosti. Rad je nastao pod snažnim utiskom ljudskih stradanja kojima svakodnevno svjedočimo. Polazište slike vezano je za patnju nedužnih ljudi zahvaćenih ratovima i sukobima, ali njena poruka prevazilazi granice jednog prostora i vremena. Čovjek na slici postaje simbol svakoga ko nosi teret vlastitih i tuđih rana, nastojeći sačuvati dostojanstvo i vjeru u život. Uprkos boli, slika ne govori o

³ str. 11

⁴ str. 151

predaji. Ona govori o povezanosti čovjeka sa njegovim korijenima, sjećanjima, prostorom kojem pripada i ljudima koje nosi u sebi. Upravo iz te povezanosti nastaje snaga da se nastavi dalje. Dok se svijet neprestano mijenja, čovjek ostaje biće koje traži smisao, nosi svoje rane i iznova pronalazi razloge da vjeruje u život.

Povezanost govori o neraskidivoj vezi između čovjeka i svijeta koji ga oblikuje, podsjećajući da svaka bol ostavlja trag, ali i da svaki trag svjedoči o postojanju, pripadanju i trajanju.

Slika *U središtu otpora*⁵ nastala je kao refleksija vremena obilježenog brojnim globalnim i lokalnim krizama koje snažno oblikuju savremeni svijet. Polazište rada jeste promišljanje o krhkosti prostora u kojem živimo, osjećaju nestabilnosti, lomova i neizvjesnosti koji postaju dio svakodnevnog iskustva. U središtu kompozicije nalazi se motiv doma smještenog pod planinama i među šumama, mjesta mog rođenja, predstavljen kao slika unutar slike. Taj dom nije prikazan samo kao fizički prostor, već kao mjesto sjećanja, pripadnosti i identiteta. On postaje oslonac u vremenu nesigurnosti, simbol unutrašnje stabilnosti i trajanja uprkos promjenama koje se dešavaju oko nas.

Dominantna plava boja, boja neba i mora, u ovom radu predstavlja dubinu duhovne snage, prostor koji može potopiti sve ali i sve iznijeti na površinu. Rad istražuje odnos između ponora svijeta i doma kao mjesta otpora, trajanja i unutrašnje snage. U njenim slojevima prepliću se osjećaji smirenosti, sjećanja, straha i nade. Kao i u drugim mojim radovima, i ovdje se lično iskustvo susreće sa širim društvenim kontekstom. Događaji kojima svakodnevno svjedočimo postaju dio našeg unutrašnjeg svijeta, ostavljajući trag na načinu na koji doživljavamo sebe i prostor kojem pripadamo. Upravo zato dom u ovoj slici postaje mjesto otpora, prostor u kojem se čuvaju sjećanje, identitet i osjećaj pripadnosti.

U središtu otpora istražuje odnos između nestabilnosti savremenog svijeta i čovjekove potrebe da pronade uporište. Između ponora i sigurnosti, između straha i nade, dom ostaje mjesto trajanja i unutrašnje snage.

⁵ str. 195

UPUTE ZA AUTORE

Časopis ***Pregled*** je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis ***Pregled*** afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivvrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima ***Pregleda***. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i ***Pregleda: časopisa za društvena pitanja***.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@uns.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa **Pregled**
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. Politička misao, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

